

HITOPADEŚA
OF
NĀRĀYAÑA

Edited with

A Sanskrit commentary Marma-Prakāśikā and notes in English

M.R. KALE

MOTILAL BANARSIDASS PUBLISHERS
PRIVATE LIMITED • DELHI

*Sixth Edition: Delhi, 1967
Reprinted: Delhi, 1976, 1985, 1989, 1998*

© MOTILAL BANARSIDASS PUBLISHERS PRIVATE LIMITED
All Rights Reserved

ISBN: 81-208-0602-6

Also available at:

MOTILAL BANARSIDASS

41 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi 110 007
8, Mahalaxmi Chamber, Warden Road, Mumbai 400 026
120 Royapettah High Road, Mylapore, Chennai 600 004
Sanas Plaza, Subhash Nagar, Pune 411 002
16 St. Mark's Road, Bangalore 560 001
8 Camac Street, Calcutta 700 017
Ashok Rajpath, Patna 800 004
Chowk, Varanasi 221 001

PRINTED IN INDIA

BY JAINENDRA PRAKASH JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS,
A-45 NARAINA, PHASE I, NEW DELHI 110 028
AND PUBLISHED BY NARENDRA PRAKASH JAIN FOR
MOTILAL BANARSIDASS PUBLISHERS PRIVATE LIMITED,
BUNGALOW ROAD, DELHI 110 007

THE THIRD EDITION.

In reprinting the book for this edition, some better readings have been adopted in the text and some alterations and additions made in the commentary. A full translation of the text, too, has been added at the special request of the publishers. The students, however, are strictly warned not to use the translation at once. They should try a passage first by themselves and then refer to the translation as a help, but never learn it by rote. The notes also have been carefully revised.

1st October, 1910.

M. R. Kale.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION.

The present edition is more or less reprint of fifth edition. Opportunity however is taken to correct references to pages of Text in notes. I have also shown in the margin of the translation pages of text and number of certain slokas in the text, for ready reference of readers. M/s. Motilal Banarsidass, the publisher are responsible to publish this edition of the work of Late Shri M. R. Kale, B.A.; which was not available for a pretty long period and I sincerely thank them for their efforts.

25-B, Goodwill Building.
Bombay-16 (DD).
15th Aug. 1967.

V. M. Kale.

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

India is now acknowledged to be the motherland of Fable Literature as she is of almost every other branch of knowledge. Sir William Jones writing as far back as in February 1786, thus expresses himself on the subject :—

“Their (the Hindoos’) Nīti-Śāstra, or System of Ethics, is yet preserved, and the fables of Vishnu-Śarmā, whom we ridiculously call Pilpay, are the most beautiful, if not the most ancient, collection of apologetics in the world. They were first translated from the Sanskrit, in the sixth century, by Buzechumihr, or “Bright as the Sun,” the chief physician, and afterwards the Vizier of the great Anushirwan, and are extant under various names in more than twenty languages; but their original title is Hitopadeśa, or “Amicable Instruction,” and as the very existence of æsop, who the Arabs believe to have been an Abyssinian, appears rather doubtful, I am not disinclined to suppose that the first moral fables which appeared in Europe were of Indian or Ethiopian origin.” For a full account of the wanderings of the stories of Vishnuśarman (the Pañchatantra) into and through the different countries of Asia and Europe, the student is referred to C. Wilkins’ preface to his translation of the Hitopadeśa.

The Hitopadeśa belongs to that class of compositions which aim at teaching the principles of polity guided by morality as far as possible, presenting them in the more agreeable form of stories. The Pañchatantra of Vishnuśarman referred to above is its immediate parent, though the work of Kāmandaka has been largely drawn upon, and there are occasional quotations from the Mah. Bhar. and other works. The object of the compendium is, as the author himself tells us, to train the young minds in the chief affairs of life by acquainting them with the accumulated experiences of past ages. “It (the Hitopadeśa) comes to us,” says Prof. H. Morley in his introduction to Wilkins’ translation of the Hitopadeśa, “from a far place and time, as a manual of worldly wisdom, inspired throughout by the religion of its place and time. There are in fact, so far as concerns the great forces of nature, but accidental differences between the cities of men or the ant-hills of to-day and yesterday. When allowance has been made for some real progress in civilization, as in the recognition of the place of women in society, every fable in the Hitopadeśa can still be applied to human character; every maxim quoted from the wise

men of two or three thousand years ago, when parted from the local accidents of form, might find its time for being quoted now in Church, at home, or upon "Change."

The present edition of the Hitopadeśa is specially prepared for High School students into whose hands it is often placed as one of the books intended for beginners. All difficult words and expressions have been explained in easy Sanskrit and English. A few ślokas have been interpreted in a new way and an attempt has been made to give a meaning to a few quotations from Kāmandaka, hitherto given up by commentators as knotty. All thanks are due to Dr. Peterson for discovering the fact that Nārāyaṇa and not Viṣṇuśarman, as popularly supposed till now, is the real author of the present work, I am indebted to the learned Doctor for the last two ślokas as well as for a few readings which I have adopted from his edition of the Hitopadeśa and which appeared decidedly to improve the sense. I hope the work will be found really useful by those for whom it is intended.

1st May, 1896.

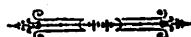
M. R. Kale.

CONTENTS

Sanskrit Text :	Page		
प्रस्ताविका	१	कथा ८	७८
मित्रलाभः	५	कथा ९	८०
कथा १	६	संधि:	८६
कथा २	१२	कथा १	८७
कथा ३	१२	कथा २	८७
कथा ४	१६	कथा ३	८७
कथा ५	१६	कथा ४	८८
कथा ६	२४	कथा ५	८९
कथा ७	२५	कथा ६	९०
कथा ८	२६	कथा ७	९१
सुहृद्देः	३२	कथा ८	९२
कथा १	३६	कथा ९	९६
कथा २	३७	कथा १०	९७
३	४४	कथा ११	९९
कथा ४	४५	कथा १२	१०१
कथा ५	४६		
कथा ६	५०		
कथा ७	५१		
कथा ८	५२		
कथा ९	५६		
विग्रहः	६१		
कथा १	६२		
कथा २	६३		
कथा ३	६४		
कथा ४	६६		
कथा ५	६७		
कथा ६	६७		
कथा ७	७२		
		English Commentary	
		Chapter I	
		The Acquisition of	
		Friends	6
		Fable I	7
		Fable II	14
		Fable III	14
		Fable IV	22
		Fable V	23
		Fable VI	29
		Fable VII	34
		Fable VIII	35
		Chapter II	
		The Separation of Friends	38
		Fable I	43
		Fable II	43
		Fable III	51

Fable IV	52	Fable III	101
Fable V	56	Fable IV	102
Fable VI	59	Fable V	104
Fable VII	60	Fable VI	105
Fable VIII	60	Fable VII	106
Fable IX	65	Fable VIII	107
Chapter III		Fable IX	112
War	71	Fable X	112
Fable I	72	Fable XI	114
Fable II	73	Fable XII	119
Fable III	74	Notes etc.	
Fable IV	77	Chapter I	
Fable V	77	मित्राभः or The Acquisition of Friends [1]	
Fable VI	78	Chapter II	
Fable VII	83	सुहृदः or The Separation of Friends [17]	
Fable VIII	89	Chapter III	
Fable IX	92	विघ्नः or War [28]	
Chapter IV		Chapter IV	
Peace	100	संति: or Peace [41]	
Fable I	100		
Fable II	101		

हितोपदेशः ।

॥ प्रस्ताविका ॥

सिद्धिः साध्यं सतामस्तु प्रसादान्तस्य धूर्जटेः ।
 जाह्नवीफैनलेखे वन्यधीर्षि शशिनः कला ॥ १ ॥
 श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटबं संस्कृताकिञ् ।
 वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ २ ॥
 अजरामरवत् ब्राह्मा विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
 गृहीत इव केशोऽ सृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ३ ॥
 सर्वद्रव्येषु विद्यैव ब्रह्ममाहुरुत्तमम् ।
 अहार्यत्वादनर्धत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ४ ॥
 संयोजयति विद्यैषं नीचगापि नरं सरित् ।
 समुद्रमिव दुर्धर्षं तृष्णं भाग्यमतः परम् ॥ ५ ॥
 विद्या ददाति विनर्यं विनयाद्याति पावताम् ।
 पात्रत्वाद्वान्मासोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ ६ ॥
 विद्या शक्तस्य शाक्तस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
 आद्या हास्याय वृद्धत्वे दितीयाद्वियते सदा ॥ ७ ॥
 यज्ञवे भाजने लङ्घः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
 कथा च्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥ ८ ॥

हितस्य उपदेशः हितोपदेशः । हितवासौ उपदेशश्च हिति वा । स एव लक्षण्या तत्संहः
 ग्रन्थः । धूः भारभूता जटा यस्य असौ धूर्जटिः । तस्य धूर्जटेः प्रसादात् सतां साध्ये
 अभिमतविषये सिद्धिः अस्तु । यन्यधीर्षि—यस्य मूर्धा यन्युर्धा तस्मिन् । जाह्नवीफैनलेखे व-
 जहोः अपत्यं त्री जाह्नवी तस्याः फेनस्य लेखा । श्रुतः सम्यग्धीतः इत्यर्थः । पाटबं—प्तोः
 भावः । वैचित्र्यं—विचित्रस्य भावः । नीतिविद्यां—नीतिशास्त्रानम् । अजरामरवत्—अराया:
 निष्कान्तः अजरः, नास्ति जरा यस्य इति वा । न विद्यते असौ अमरः । अजरः च असौ
 अमरः च अजरामरः तेन तुत्यम् । अमुत्तमम्—नास्ति उत्तमं यस्मात् । अहार्यत्वात्—इत्यु
 योर्यं शक्यं वा न भवतीति अहार्यं तस्य भावः अहार्यत्वम् । एवं अनर्धत्वादि । विद्या
 एव नीचगापि [सती] नरं दुर्धर्षं तृष्णं संयोजयति नीचगापि सरित् दुर्धर्षं समुद्रमिव ।
 दुर्दर्शमितिपाठः । अतः वृपात्समुदाच्च परं महत् भाग्यं अतःपरं नरस्य भाग्यमिति वा ।
 विद्येति—अत्र कारणमालालंकारः । तलःक्षणं यथा—यथोत्तरं चेत्यूर्वस्य पूर्वस्यार्थत्वं हेतुता ।
 तदा कारणमाला स्यात् । का. प्र. १०, (साहि. द. १०.७६.) शक्तस्य विद्या, शाक्तस्य
 विद्या, एते द्वे विद्ये प्रतिपत्तये कीर्तये भवतः । यथा नवे भाजने आमभाजने इत्यर्थः । लमः
 संस्कारः अन्यथा न भवेत् स्वस्थानात्प्रच्यावयितुं प्रमाण्यु वा न शक्यते तथा बाला अपि
 नीतिमध्यापिताश्वेत्सा तेषां चेतसि दृढं पदं कुर्यादिति हेतोः सा कथामिषेण बालानामिह

मित्रलाभः सुहृद्देशो विश्रहः संविरेव च ।

पञ्चतन्त्रान्तथान्यसामुद्रन्थादादृष्ट्या लिख्यते ॥ ९ ॥

आस्ति भागीरथीतीरं पाटलिपुत्रानामधेयं नगरम् । तत्र सर्वस्यांभिगुणांपतः सुद्धैर्नो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिंकदा केनापि पश्यमानं श्लोकद्वयं शुश्राव—
अनेकसंशयोच्छिदि परोक्षार्थस्य इर्दकम् ।

सर्वस्य लोकनं शास्त्रं यस्य नास्यन्व एव मः ॥ १० ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविधिकिता ।

एकैक्रमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

इत्याकण्यान्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गामिनां शास्त्राननु-
पाननोद्दिग्द्वयमनाः स राजा विन्तयामास—

कोऽर्थः उत्रेण जातेन यो न विद्यान्न धार्मिकः ।

कांगनं चक्षुषां किंवा चक्षुःपीढेव केवलम् ॥ १२ ॥

अजातसुतमूर्द्धर्णाणां वरमायो न चानितमः ।

मकुडःस्वकरावायाथान्तिमस्तु पदे पदे ॥ १३ ॥

किं च । म जातां येन जातेन याति वेशः समुच्चितम् ।

परिवर्तिनि संसारं सृतः का वा न जायते ॥ १४ ॥

युणिगणगणनारम्भ न पतति कठिनी सुसंब्रामायस्य ।

तनाम्बा यदि चुतिनी वद वन्ध्या काङ्क्षी नाम ॥ १५ ॥

दने तपासि शौर्ये च यस्य त्र प्रथितं यज्ञः ।

विद्यायामर्थलाभं च मातुरुचाप् एव मः ॥ १६ ॥

अपरं च । वरमेको युणो उत्रो न च मूर्द्धशतान्यपि ।

एकश्वन्त्रस्तमां हन्ति न च तारागणोऽपि च ॥ १७ ॥

पुण्यतीर्थे छृते येन तपः क्रान्त्यतितुष्करम् ।

तस्य उत्रो भवेद्वृश्यः समुद्रो धार्मिकः सुधीः ॥ १८ ॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च ग्रिया च भार्या ग्रियवादिनी च ।

वश्यश्व पृत्रोऽर्थकी च विद्या पृष्ठ जीवलोकस्य मुख्यानि राजद् ॥ १९ ॥

कथ्यते । सर्वस्वामि०—स्वामिनः गुणः स्वामिगुणाव (कर्म) तेः उपेतः । (तु. त.) सुदर्शनः—शोभनं दर्शनं यस्य (बहु.) । अनेकस०—अनेके च ते संझयाः तान् उच्चेतुं शीलमस्य । परोक्षार्थस्य—अश्वोः परः परोक्षः तस्य । यौवनेति—वयोरूपविभूतीनामैकैकं मदकारणम् । इति समानार्थः श्लोकाः खुवरो (स. १७, श्लो.-४३), अनधिगत०—अनधिगतानि अनधीतानि शास्त्राणि यैः । उन्मार्गागमिनाँ—उद्भूतः मार्गः उन्मार्गः तेन गर्नु शीलं येषाम् । शास्त्रानुष्ठानेन—शास्त्रस्य अनुष्ठानं शास्त्राङ्गोळघनं तेन स्वैरर्वतेन इति यावत् । सद्वृदेकवारम् । गुणिगण०—गुणाः एषां विद्यन्ते इति गुणिनः तेषां गणः तस्य गणना तस्याः आरम्भे कठिनी—कनिष्ठिका । गुणिगणगणना रम्भे यस्य [पुत्रस्य कृते] कठिनी सुसंब्रामात् न पतति तेन पुत्रेण यदि अम्बा तज्जनीं सुतिनी प्रशस्तपुत्रवती भवेत् तर्हि वंशा । कीदृशो नाम भवेत् इति शेषः । यस्याः पुत्रः गुणिनां न धुरीणः सा वन्ध्या एव इति भावः । पुण्यतीर्थे—पुण्यं च तत् तीर्थं च तस्मिन् । कर्म० । अर्थस्य आगमः प्राप्तिः । ग्रिया भर्तुरुगिता । तेन भर्तुरुगिता तृतीयं मुख्यम् ।

को धन्यो बहुभिः उत्रः कुशलापुरणादकैः ।
 वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रुयते पिता ॥ २० ॥
 कृष्णकर्ता पिता शत्रुमार्ता च व्यभिचारिणी ।
 भार्या स्वपवती शत्रुः उत्रः शत्रुराणिडतः ॥ २१ ॥
 अनभ्यासे विष्व विद्या अजीर्ण भोजनं विषद् ।
 विष्व समा दरिष्टस्य दृष्टस्य तरुणी विषद् ॥ २२ ॥
 यस्य कस्य प्रस्तोतोऽपि शृणवान्पूज्यते नरः ।
 धनुर्वेशविशुद्धोपि निर्णुणः किं करिष्यति ॥ २३ ॥
 हा हा उत्रक नावीतं सुगतैताङ्ग राग्निषु ।
 तेन त्वं विशुद्धां मध्ये पङ्को गौरिष सीदसि ॥ २४ ॥
 तत्कथमिदानीमेत भम उद्धा शृणवतः क्रियन्नाम् । यतः ।
 आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पृथुविनराणाम् ।
 धर्मो हि तेषामाधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पश्चाभिः समानाः ॥ २५ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
 अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २६ ॥
 यज्ञोच्चते-आयुः कर्म च विन्तं च विद्या निधमेव च ।
 पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैष देहिनः ॥ २७ ॥
 किं च । अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति भवतामपि ।
 नश्चत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ २८ ॥
 अपि च । यदभावित न तन्माविभाविते चेत्त तदन्यथा ।
 हति चिन्ताविषप्तोऽथमगदः किं न पीपते ॥ २९ ॥
 एतत्कार्यक्षमाणां केवलं चिदालस्यवचनम् ।
 न दैवमपि संचिन्त्य त्यजेषुद्योगमात्मनः ।
 अनुयोगेन तेलानि तिलेभ्यो नाम्नुमर्हति ॥ ३० ॥
 अन्यद्वा । उद्योगिनं पुरुषासिंहसृष्टैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति काणुरुषा धदन्ति ।
 देवं निष्ठत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ते कृते यदि न सिद्धशति कोऽन्त दोषः ॥ ३१ ॥

प्रियवादिनी भार्या चतुर्थे सुखम् । म. भा. उ. ३३.८३. कुशल्ल०—आपूर्यन्ति इति
 आपूरणाः । कुशल्लस्य आपूरणाः ते च ते आदकाः च । केवलं विशिष्टसंव्यापुकैः न सु
 गुणमण्डितैः इत्यर्थः । धनुरित्या०—चंशविशुद्धोपि उत्तमवंशनिर्मितोपि धनुः निर्णुणः निर्व्यः
 चेत् किं करिष्यति । पक्षे धनुर्वेशविशुद्धोपि विशुद्धक्षत्रियवंशसंभवोपि कवित निर्णुणः क्षत्रि-
 यजातिसहजघैर्यादिगुणराहितः चेत् किं करिष्यति । सुगत-शोभनं गतमायुःक्रमः अस्यास्तीति
 तस्य सम्बुद्धिः । आयुः आर्यमर्यादा इति यावत् । चिन्ताविषप्तः—चिन्ता एव विषं तत्
 हन्ति इति चिन्ताविषप्तः । न गदः अस्पाद इति अगदः । पुरुषसिंहं—पुरुषश्रेष्ठम् ।
 समासोत्तरपदे सिंहादिशब्दः । श्रेष्ठार्थावाचका भवन्ति । स्युल्लरपदे व्याघ्रपुङ्कवर्षमकुञ्जराः ।
 सिंहशर्वलनागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ इत्यमरः । आत्मशक्त्या—आत्मशक्तिमवलम्ब्य
 इत्यर्थः । यत्ते कृते इ०—यत्ते कृते अपि यदि कार्ये न सिद्धशति तर्हि अन्न-अस्तिन् विषये
 कर्तुः कः दोषः न कविदपि । यद्वा यत्ते कृते यदि कार्ये न सिद्धशति तर्हि अन्न को मे

यथा होकेन चक्रेण न रथस्य गतिभवेत् ।
 एवं उक्तवकरेण विना दैवं न सिद्धाश्वति ॥ ३२ ॥

तथा च । पुर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते ।
 तस्मात्सुखकारेण यत्ने कुर्यादतन्नितः ॥ ३३ ॥

यथा सृतिष्ठतः कर्ता कुरुते यथादिच्छति ।
 एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥

काकतालीयवत्यासं दृष्ट्यापि निधिमग्रतः ।
 न स्वयं दैवमादते उक्तार्थमपेक्षते ॥ ३५ ॥

उद्यमेन हि सिद्धशन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
 मातापितृकृताभ्यासो शुणितामेति बालकः ।

न गर्भस्युतिमात्रेण एत्रो भवति परिष्ठतः ॥ ३६ ॥

माता शक्तुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
 न शोभते समामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ ३७ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकूलसंभवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्वाच्या इव किञ्चुकाः ॥ ३८ ॥

मूर्खोऽपि शोभते तावत्सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किंचित्क्षिक्षा भाषते ॥ ३९ ॥

एतद्विन्तायिन्वा स राजा पण्डितसमां कारितवान् । राजोवाच्च-भोः पण्डिताः
 शूयताम् । अस्ति कथिद्वैवस्तुतो विद्वान्यो मम एवाणां नित्यमुन्मार्गगामिनामन-
 धिगतशास्त्राणामिदार्णी नीतिशास्त्रोपदेशेन उन्नर्जन्म कारयितुं समर्थः । यतः ।

काचः काव्यनसंसर्गादते भारकर्ता शूयतम् ।
 तथा सत्त्वनिधानेन मूर्खो याति ग्रीष्मताम् ॥ ४१ ॥

उक्तं च । हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।
 समैश्व समातामेति विशिष्टैच विशिष्टताम् ॥ ४२ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाव-
 वीत—देव महाकुलसंभृता एते राजेष्वाः । तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते । यतः ।

नाद्रज्ये निहिता काचित्किया फलवती भवेत् ।
 न व्यापारशतेनापि शुक्रवत्याक्षते बकः ॥ ४३ ॥

अन्यच । अस्मिंस्तु निर्गुणं गोद्रे नापत्यमुपजायते ।
 आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ ४४ ॥

दोषः इति कर्ता विचारणा कार्या । कार्यसिद्धेः उद्यमायत्तत्वात् कार्यविपर्येष्व दोषं विना
 असंभवात् । अतन्नितः—तन्दा अस्य संजाता असौ तन्नितः न तन्नितः अतन्नितः ।
 कर्ता कुलालः । आत्मकृतं कर्म—कर्मफलं इति यावत् । काकतालीयवत्—अकस्मात् ।
 काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् । काकतालमिव काकतालीयम् । समासाच्च
 तद्विषयादिति इवार्थे छः । पा. ५. ३. १०६. मात्रा पित्रा च कृतः अभ्यासः यस्य ।
 रूपं च यौवनं च ताभ्यां संपत्तः । किञ्चुकाः पलाशपुष्पाणि । सकलानि—सकलस्य वा नीति-
 शास्त्रस्य तत्वानि जानातीति । मारकर्ता—मरकतस्य इयं मारकतीताम् । सुमनःसंगात्—सुमनसः
 पुष्पस्य सङ्गात् । आस्त्रायतोयाः—नयः आस्त्रायतोया उत्पन्ना भवन्ति । यदा समुद्रादन्यं ।

अतोऽहं पण्मासाभ्यन्तरे तत्र उत्त्राच्छ्रीतिशास्त्राभिज्ञान्करिष्यामि । राजा सवि-
नयं उन्नरुद्याच—

कीटोऽपि मुमनः सङ्गशदारोहति सतां शिरः ।

अश्मापि याति देवत्वं महस्त्रिः सुग्रतिष्ठितः ॥ ४५ ॥

अन्यच्च । यथोदयगिरेद्वयं संनिर्कर्णेण दीप्यते ।

तथा तन्सनिधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४६ ॥

गुणा गुणज्ञेण गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नदः स सुख्रमासाय भवन्त्यपेयाः ॥ ४७ ॥

तदेतेषामस्मत्तुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् । इत्युक्त्वा तस्य
विष्णुशर्मणो बहुमानुरः सर्वं उत्त्रान्समर्पितवान् ।

इति प्रस्ताविका ।

॥ मित्रलाभः ॥

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजुत्राणा उरस्तात्पस्तावक्षमेण स पण्डि-
तोऽब्रवीत्—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजुत्रैरुक्तम्
—आर्य कथयताम् । विष्णुशर्मोपाच्च-शृणुत । संप्रति मित्रलाभः प्रस्तुयते यथाय-
मायः श्लोकः—

असाधना वित्तहीना दुष्कृद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।

ताधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्मसुगालवः ॥ २ ॥

राजुत्रां ऊन्नुः ।—कथमेतत् । विष्णुशर्मां कथयति—

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शालमलीतरुः । तत्र नानादिग्देशादागत्य रात्रौ
पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिद्वसन्नायां रात्रावस्ताच्चलचूडावलम्बिनि भग-
वति कम्हुदिनीनायके चंद्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रदुद्धः कृतान्तमिव द्विती-
यमायान्तं व्याधमपद्यत् । तमवलोक्याचिन्तयत्-अर्य प्रातेरवानिष्टदर्शनं जातम् । न
जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति । इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्वलितः । यतः ।

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशान्ति न पण्डितम् ॥ ३ ॥

आसाद्यन्त्यः आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति । किंतु निर्गुणं मधुरतागुणहीनं सागरं प्राप्य अपेयाः
भवन्ति । तासामपि सागरक्षारदेषुष्टलात् इति भावः । बहुमानुरः सर्वं—बहुमानः पुरः
सरः यस्मिन्कर्मणि तदथ तथा । अव्य० । प्रस्तावक्रमेण—नीतिशास्त्रोपदेशस्य इति शेषः ।
तत्—धीमन्तः काव्यशास्त्रादिपठनेन आत्मानं विनोदयन्तः कालं यापयन्ति । भवन्तोपि
धीमन्त एव इति हेतोः । मित्रलाभः—मित्राणां लाभः मित्र०स एव लक्षणया तत्सङ्ककः
ग्रन्थः । कुमुदिनी०—कुमुदिन्या नायकः चन्द्रः तस्मिन् । तदनुसरणक्रमेण—व्याधानुसर-

अन्यद्वा । विषयिणाभिदमवर्द्धं कर्तव्यम् ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्वयष्टिपरिथतम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमय निपतिष्यति ॥ ४ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान्विकीर्य जालं विसर्वीर्यम् । स च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । तस्मिन्वेकं काले चित्रशीघ्रानामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्वेस्तां-स्तण्डुलकणानवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलब्धान्पोतान्प्रत्याह-कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां संभवः । तनिरूप्यतां तावद् । भद्रमिदं न पश्यामि । ग्रावेणानेन तण्डुलकणलोभेनासमाभिरपि इथा भवितव्यम् ।

कञ्जुणस्य तु लोभेन मध्यः पङ्के सुदृश्टरे ।

दृद्धव्याघ्रेण संग्रामः पथिकः स सूतो यथा ॥ ५ ॥

कपोता ऊजुः—कथमेतत् । सोऽवधीत—

॥ कथा १ ॥

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरक्षपस्यम् । एको दृद्धव्याघ्रः स्नातः कुशाहस्तः सरस्तीरे भ्रूते-भो भोः पान्थः इदं सुवर्णकञ्जुणं गृह्णताम् । ततो लोभालेन केनचित्यान्ये-नालोचितम्—भाग्येनैतत्संभवति । किं त्वस्मिन्नात्मसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधेया । यतः ।

अनिष्टादिलभेदपि न गतिर्याते हुभा ।

यद्रात्मे विवर्तसर्गोऽसृतं तदपि भृत्यवै ॥ ६ ॥

किंतु सर्वत्रार्थान्विने प्रवृत्तिः संदेह एव । तथा चोक्तम्—

न संशयमनारुद्धा नरो भ्राणि पश्यति ।

संशयं उनरारुद्धा यदि जीवति पश्यति ॥ ७ ॥

तनिरूप्यामि तावद् । प्रकाशं भ्रूते-कुत्रं तव कञ्जुणम् । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोऽवधदत्—कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः । व्याघ्र उवाच—मृण रे पान्थ प्रगेव यौवनदशायामतिरुद्धित आसम् । अनेकगोमालुषाणां वधान्मे तुच्चा भृता दाराश्च । वंशहीनश्चाहम् । ततः केनचित्क्षमिकेणाहमादिष्टः—दानधर्मादिकं चरतु भवान् । तद्वप्यदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृक्षो गलितनसदन्तो म कथं विश्वासस्मिः । यतः ।

एकमेण । विषयिणां—संसारिणाम् । उत्थायोत्थायेति—प्रतिदिनं प्रखुष्यं महद्वर्यं उपस्थितं इति बोद्धव्यं । मरणव्याधिशोकानां मध्ये अय किं निपतिष्यति इति न ज्ञायते इति विनित्य तत्वातिकारचिन्तापैरे: स्थातव्यमित्यर्थः । कपोतराजः—कपोतानां राजा । राजाद्वासिभ्यष्ट्व इति ट्वं प्रत्ययः । पथिकः—पन्थानं नित्यं गच्छतीति पथिकः पान्थः वा । पाणि. ५. १. ७५. । सर्वत्रेति—अथार्जने प्रवृत्तेन नरेण आत्मा सर्वत्र संदेहे पात्यते एव । नेति—संशयं अनारुद्धा नरः भ्राणि न पश्यति । पुनः संशयं आरुद्धा यदि जीवति तहि भद्रं पश्यति एव । साहसे श्रीः प्रतिवसति इति भावः । म. भा. आ. प. अ. १४०. श्लो. ७३. मारात्मके—मारयतीति भारः तप्त्वा आत्मा स्वभावः यस्य । हिंसके इत्यर्थः । आत्मा कल्पये याने स्वभावे परमात्मनि । इति धरणिः । धार्मिकेण—धर्मं धर्मी धर्मीते चरतीति वा धार्मिकः । गलित०—न खं अस्य इति नस्तः । नस्तात्म दन्तात्म नस्तदन्तं (स० द्व०)

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोर्य धर्मस्याष्टविधः स्सृतः ॥ ८ ॥

तत्र पूर्वश्वतुर्वर्गे द्वन्नार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गे महात्मन्येव तिष्ठति ॥ ९ ॥

मम चैतार्धांडोभविहो येन स्वहस्तस्यमपि शुष्पर्णकङ्कणं यस्तैकस्मैचिहातु-
मिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मातुर्ण सादतीति लोकापवादो द्विनिवारः । यतः ।

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीष्पदेशिनीम् ।

प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोप्त्रमपि द्विजम् ॥ १० ॥

मया च धर्मशास्राण्यधीतानि । शृणु—

मरुस्थल्यां यथा दृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।

दरिष्टे दीयते दान सफलं पाण्डुनन्दन ॥ ११ ॥

प्राणा यथाल्मनोऽभीष्टा चूतानामपि ते तथा ।

आत्मीपन्येन खुतेषु दद्यां कुर्वन्ति साधवः ॥ १२ ॥

अपरं च । प्रत्याख्याने च दाने च सुसद्गुर्से वियाप्तिये ।

आत्मीपन्येन युरुः प्रसाणामधिगच्छति ॥ १३ ॥

अन्यच्च । मातृवत्परदरेषु परद्रव्येषु लोष्टवद् ।

आत्मवत्सर्वस्तेषु यः पश्यति स पाण्डितः ॥ १४ ॥

त्वं चातीव द्वुर्गतस्तेन तनुभ्यं दातुं सयन्नोऽहम् । तथा चोक्तम्—

दरिष्टान्वर कौन्तेय मा प्रयच्छेष्वरे धनम् ।

व्याधितस्योषधं पर्यन्तं नीरुत्यस्य किमौषधैः ॥ १५ ॥

अन्यच्च । दातव्यमिति यदानं दीयतेऽल्पकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तहानं सात्विकं विद्धुः ॥ १६ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा शुष्पर्णकङ्कणं यहाण ॥ ततो यावदसौ तद्वचः प्रतीते
लोमात्सरः स्नातुं प्रविशति तावन्महापङ्कुं निमग्नः पलायितुमक्षमः । पङ्कुं पतितं
वृष्टा व्याघ्रोऽवदत्—अहम् महापङ्कुं पतितोऽस्ति । अतस्यामहस्त्यापयामि । इत्यु-
क्त्या शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्योऽचिन्तयत्—

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न चापि वेदाध्ययनं द्वारात्मनः ॥

स्वभावं एवाच तथातिरिच्यते

यथा प्रछल्या मधुरं गवां पवः ॥ १७ ॥

किं च । अवशोन्निश्चित्तानां हस्तिस्नातमिव क्रिया

दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥ १८ ॥

गलितं नखदन्तं यस्य । विश्वास०—विद्य० पात्रम् । इज्याध्ययन०—तिष्ठति—म. भा. उद्यो.
अ. ३२, ५६—५७. इज्या यहाः । अध्ययनं—स्वाध्यायाभ्यासः । गतानुगतिकः—गतं
अनु गतिः यस्य । कुल्ली—परनारीं पुंसा योजितिशी ली । मातृवत्—मात्रा तुल्यं मातृवत् ।
व्याधितस्य—व्याधिः अस्य संजातः तस्य । निर्णता रुजा यस्यासौ नीरुजः तस्यौषधैः कि-
न क्रियापि प्रयोजनमित्यर्थः । श्लो. १६—भगवद्गीता अ. १७.२०. कवित्युरात्मा धर्मशास्त्रं
पठति वेदाध्ययनं च करोतीति दुरात्मनः तस्य विश्वासादाने कारणं न तस्मिन्न विश्वस्यावित्यर्थः ।
हस्तिस्नान०—यथा हस्ती स्नात्वा तदुपदसेवे स्वाक्षर्णं धूत्या भलिनयति तदुपदसेनि-
यनित्यानां क्रिया विक्रियानुशैतैव न किञ्चिकर्यसाधिका इत्यर्थः । दुर्भगा०—सुशीला-

हितोपदेशे ।

तन्मया भ्रं न कृतं यदव मारात्मके विश्वासः कृतः । तथा हुक्तम्—
नदीनां शशपाणीनां नस्त्रिनां शृङ्खिणां तथा ।

विश्वासो नैव कर्तव्यः श्रीषु राजकुलेषु च ॥ १९ ॥

अपरं च । सर्वस्य हि परीक्षणे स्वभावा नेतरे गुणाः ।

अतीत्य हि युणान्तर्वान्तर्बभावो श्रिं वर्तते ॥ २० ॥

अन्यच । स हि गगनविहारी कल्मषधंसकारी

दशशतकरघारी ज्योतिषां मध्यन्तारी ।

विशुरपि विधियोगाद्वस्यते राहुणासौ

लिखितमपि ललोट प्रोज्ज्ञातु कः समर्थः ॥ २१ ॥

इति चिन्तयज्ञेवासौ व्याघ्रेण व्यापादितः स्वादितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—कंक-
णस्य हु लोमेन इत्यादि । अतः सर्वशाऽविचारितं कर्म न कर्तव्यम् । यतः ।

हुजीर्णमक्षं हुविचक्षणः कृतः ।

हुशासिता छी त्रुपतिः हुसेवितः ।

हुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यन्कृतं

हुदीर्धकालेपि न याति विक्रियम् ॥ २२ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा कथित्वपोतः सदर्पमाह—आः किमेवमुच्यते ।

दृद्धानां च्वर्चनं ग्राह्यमापत्काले स्युपस्थिते ।

सर्वत्रैव विचारेण मोजनेवप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

यतः । शंकाभिः सर्वमाक्षान्तमक्षं पातं च श्रूतले ।

प्रदृतिः कुञ्ज कर्तव्या जीवितसर्वं कथं तु वा ॥ २४ ॥

ईर्ष्या धृणी त्वंसंरुषः क्रोधतो नित्यशक्तिः ।

परभाग्योपजीवी च षष्ठेत दुःखभागिनः ॥ २५ ॥

एतम्भूत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः । यतः ।

समहान्त्यपि शाश्वाणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।

छेताः संशयानां च क्षिरशन्ते लोभमोहिताः ॥ २६ ॥

अन्यच । लोभात्कोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २७ ॥

अन्यच । असं भवेद् हेमसुगस्य जन्म तथापि रामो लुल्लभे सुगाय ।

प्रायः समाप्तविष्टिकाले धियोऽपि ईसां मलिना भवन्ति ॥ २८ ॥

पोषणवद् । दुर्भगायाः आभरणवद् इति वा । गगनविहारी—गगने विद्युत्य शलिमस्य ।
एवमन्यत्रापि ताच्छीत्ये पिनिः । धृषी—परोक्तर्सांसद्विष्णुः । धृणी—जुगुसनशीलः । धृणा
तु स्याज्जुगुसायां करण्याम् । इति हैमः । जुगुप्या करणे धृणे इत्यरः । म. भा. उ.
अ. ३३; १०. धारयन्तः—सम्यगजानन्तः । समाप्तवा उपस्थिता विपत्तिः तस्याः कालः तस्मिन् ।

१०. असंभवो हेममयस्य जन्मोत्तथापि रामो लुल्लभे सुगाय । प्रायः समाप्तविष्टिकालाणां धियो
विपर्यस्तनरा भवन्ति ॥ इति मंहाभारतीयः श्लोकः । समा प. ७६. ५ ।

अनपरं न चोक्तम्—आपदां कथितः पन्था द्वान्द्वायाणामसंयमः । तज्जयः सम्पदां मार्गो
येनेष्ट नेन गम्यनाम् ॥ इत्यधिकमेकसिंशूल पुस्तके ।

अनन्तरं सर्वे जालेन बद्धा बद्धुः । ततो यस्य वचनात्त्रायलम्बितास्तं सर्वे
तिरस्कुर्वन्ति । यतः ।

न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् ।

यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखसरसत्र हन्यते ॥ २९ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रूत्वा चित्रधीव उवाच—नायमस्य दोषः । यतः ।
आपदामापतन्नीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।

मानुजद्वग्न हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ३० ॥

अन्यच्च । स बन्धुर्ये विपक्षानामापदुद्धरणक्षमः ।

न तु द्विविहितातीतवस्त्रपालम्भपिण्डतः ॥ ३१ ॥

विपक्षकाले विस्मय एव कारुण्यलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चि-
न्त्यताम् । यतः ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पदुता युधि विक्रमः ।

यशासि चाभिरुचिव्यर्थसनं श्रूतो प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३२ ॥

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् ।

तं भुवनवयतिलकं जनयति जननी भुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अन्यच्च । षट् दोषाः पुरुषेणह इतव्या भूतिमिच्छता ।

निश्चा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घत्वता ॥ ३४ ॥

इदानीमप्येवं क्रियताम् । सर्वरक्तचिन्तीश्वय जालमादायोद्दीयताम् । यतः ।

अल्पानामपि वस्तुनां संहतिः कार्यसाधिका ।

दृणैर्युणन्वामापन्नैर्बद्ध्यन्ते मन्तदन्तिनः ॥ ३५ ॥

संहतिः अग्रसी ऊसां स्वकुलैरत्पैकरपि ।

तुषणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ३६ ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पत्तिः । अनन्तरं स व्याधः सुदूरा-
जालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्वापन्नचिन्तयत्—

संहतास्तु हरन्ती मे जालं मम विहंगमाः ।

यदा तु विवदिष्यन्ते वशमेष्यन्ति मे तदा ॥ ३७ ॥

कार्यविगतिः—कार्यनाशः । मुखरः (मुखं रातीति) अग्रगः । स्तम्भीभवति न स्तम्भः
अस्तम्भः । अस्तम्भः स्तम्भः सम्यते स्तम्भीभवति । द्विविहिते—द्विविहितमसाधुकृतमतीतं
वा कालेऽकृतोपायं यद्वस्तु तस्योपालम्भे । भीतपरित्राणेति पाठे भीतानां परित्राणं तदेव
वस्तु तस्य उपालम्भे । पंडितः एवं भीतानां परित्राणं कर्तव्यं एवं न कर्तव्यमिति वाक्या-
पिण्डिये एव कुशलः इत्यर्थः । यद्वा उपालम्भः कालम्यापनं तत्र पष्ठितः । विस्मयः—किंकर्ते-
व्यताशृदता इति यावत् । प्रतीकारः—उपायचिन्तनेन आपदः निराकरणम् । उपसर्गस्य
धन्यमनुष्ये बहुलं इति दीर्घः । तन्द्रा विगलितगात्रता । दीर्घसूत्रता—दीर्घं सूत्रं व्यवस्था
यस्य तस्य भावः दीर्घसूत्रता चिरकियता । ‘दीर्घसूत्री विनश्यति’ । इ० पं. तन्ने (च.
तं.) एकवित्तीभूय—न एकं वित्तं येषां ते अनेकवित्ताः ते एकवित्ताः भूत्वा । विवदिष्यन्ते

१. न तु भीतपरित्राण० इति । न त्वनीतपरित्राण० इ० च पा० ।

ततस्तेषु चक्षुविषयातिकान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । अथ क्षुध्यकं निवृत्तं
इडा कपोता ऊचुः—किमिदार्ती कर्तुषुचितत्र । चित्रशीघ्र उवाच—

माता मित्रं पिसा थेति स्वभावाचितयं हितय ।

कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्ध्यः ॥ ३८ ॥

तदस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम स्फकरजो गणदकीतीरे चित्रयेने निवृत्ति । सोऽस्माकं पाशांश्चेत्पत्यति । इत्यालोच्च सर्वे हिरण्यकविषयरसमीपं गताः । हिरण्यकश्च
सर्वदापायशक्तया शतद्वारं विषयं कृत्वा निवृत्ति । ततो हिरण्यकः कपोतावपा-
तभयाच्चकितस्त्रूण्णिं स्थितः । चित्रशीघ्र उवाच—सर्वे हिरण्यकः किमिदार्ती
पसे । ततो हिरण्यकस्त्रूच्चनं प्रत्यभिज्ञाय संसंग्रहं बहिर्विद्युत्यावृतीत् आः एष-
वानस्मि । प्रियमुद्घन्मे चित्रशीघ्रः समायातः ।

यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३९ ॥

पाशबद्धांश्चेतान्मृद्गु रविस्ययः क्षणं स्थित्योदाच्च—सर्वे किमेतत् । चित्रशीघ्रोऽव-
दत्—सर्वे अस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत् ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च विद्यातुवशाद्गैति ॥ ४० ॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यवसनानि च ।

आत्मापाराधदृशाणां फलान्येतानि देहिनाश् ॥ ४१ ॥

एतच्छुद्गु विरण्यकश्चित्रशीघ्रस्य बन्धनं छेत्तुं सत्यरुपसर्पति । चित्रशीघ्र
उवाच— मित्र मा मैवश् । अस्मदाश्रितानामेषां तावत्याशांचिछन्धि तदा मम पाशां
पश्चाच्छेत्पत्यति । हिरण्यकोऽप्याह-अहमलशक्तिः । दन्ताश्रमे कोमलाः । तदेषां
पाशांश्चेत्तुं कथं समर्थः । तथावन्मे दृत्ता न त्रुट्यान्ति तावत्तत्वं पाशं छिनाद्वि ।
तदनन्तरमेषामपि बन्धनं यावच्छब्दं छेत्पत्यामि । चित्रशीघ्र उवाच-अस्त्वेवश ।
तथापि यथाशक्त्येषां बन्धनं स्पष्टय । हिरण्यकेनोक्तश्च-आत्मपरित्यागेन यदा-
श्रितानां परिरक्षणं तत्र नीतिविदां संमतम् । यतः ।

आपदर्थे धनं रक्षेद्वाराश्चेद्वनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि ॥ ४२ ॥

कलहं करिष्यन्ति । निपातिष्ठन्ति इति पाठान्तरम् । चक्षुविषया०—चक्षुविषयः तं अति-
कान्तेषु दृष्टिप्रयत्नतीत्य गतेषु । कार्यकारणतः कारणे सत्येव कार्यमिति नियमात् कपोत०—
कपोतानां अवपातः अवरोहः तस्मात् भयं तस्मात् । प्रत्यभिज्ञाय—स एव मम परिचितः अयं
शब्दं इति शास्त्रा । संसंग्रहं सत्वरं सम्मानपूर्वकं च । ‘गृहसुपगते संग्रहमिति’ इति भर्तुहरिः ।
संभाषा—आलापमात्रम् । संलापः—अन्योन्यं प्रति भाषणं विश्रम्भालापः इत्यर्थः । ‘संलापो
भाषणं मिथः’ इत्यमरः । प्राक्तन०—प्राक् भवं प्राक्तनं, प्राक्तनं च तत् जन्म तस्मिन्
कर्म तस्य । परीतापः—सर्वतः संतापः पीडा । उपसर्गस्य ध्वन्यमनुष्टे बहुलं इति उपसर्गे
अकारस्य दीर्घः । अस्मदा०—मां आश्रिताः अस्मदश्रिताः तेषाम् । तावत्-प्रथमम् । आत्म-
परित्यागेन स्वप्राणान् संशये निक्षिप्येत्यर्थः । आपदर्थमिति—आपदर्थमाप्ततीकारार्थम् ।
रक्षेत् संगृहीयात् । दारान्तस्वभार्याम् । म. स्तु. ७. २१३. म. भा. उ. प. ३७. १८.

अन्यच्च । धर्मार्थकामसोक्षणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

ताज्जिन्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ४३ ॥

चित्रशीत्र उवाच—सर्वे नीतिस्तावदीदृश्येव । किं त्वहमस्मदाश्रितानां
दुःखं सोहुं सर्वथाऽसमर्थः । तेनेदं ब्रवीमि । यतः ।

धनानि जीवितं चैव परार्थं प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सञ्चिन्मिते वरं त्यागो विनाशो नियते सति ॥ ४४ ॥

अयमपरश्वासाधारणो हेतुः ।

जातिप्रवृत्युषणानां च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ऋषि कदा किं तद्विष्यति ॥ ४५ ॥

अन्यच्च । विना वर्तनमेवैती न त्यजनित ममान्तिकम् ।

तन्मे प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्ममाश्रितान् ॥ ४६ ॥

किं च । मांसभूत्वादुरिषास्थिर्निर्मितउस्मिन्कलेवरे ।

विनश्वरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे ॥ ४७ ॥

अपरं च । पश्य ।

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेत्तु किं ॥ ४८ ॥

यतः । शरीरस्य छणानां च दूरमन्तरमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वसि कल्पान्तस्थायिनो गणाः ॥ ४९ ॥

इत्याकार्यं हिरण्यकः प्रभूत्वमना: पुलकितः सञ्चाब्रह्मीत्-साधु मित्र साधु । अन-
नाश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि शुज्यते । एवषुक्त्वा तेन सर्वेषां
बन्धनानि छिक्कानि । ततो हिरण्यकः सर्वान्सादरं संपूज्याह—सर्वे चित्रशीत्र
सर्वथात्र जालं बन्धनविधि दोषपाशाहृक्यात्मन्यवज्ञा न कर्तव्या । यतः ।

योऽधिकायोजनशातात्मस्यतीहामिषं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ५० ॥

अपरं च ।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीढिनं गजभुजंगमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमतां च विलोक्य दरित्रितां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ५१ ॥

अन्यच्च ।

व्योमैकाम्तसविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं

बद्धन्ते निषुणेरगाधसलिलान्मत्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिहास्ति कि सुचरितं कः स्थानलाभे युग्मः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो यह्नाति दूरादपि ॥ ५२ ॥

किं न हतं सर्वमेव हतं विनाशितमिति यावत् । सर्वेषां—सर्वप्रकारेण थाल
इति थाल्पत्ययः । सर् च तत् निमित्तं च तस्मिन् । नियते ध्रुवं भाविनि । वर्तनं
जीवनोपायम् । वेत न मित्यर्थः । कलेवरे शरीरे । विनश्वरे इति—यशःशरीरे भव मे दयातः
इति अनुरूपभावः रुद्धवशे । २, ५७, पुलकितः—पुलका अस्य संजाताः स पुलकितःरोमा-
चित्वाः । आश्रितेषु वात्सल्येन स्नेहेन । आत्मन्यवज्ञेति आत्मानं मा तिरस्कुर । मतिमतां
प्रशस्तबुद्धिशालिनाम् । व्योमैकान्त०-एकः अन्तः एकान्तः व्योमः एकान्तस्तस्मिन्
विहृतुं शीलमेषामाकाशैकदेशसंचारिणामित्यर्थः । अगाधमतलस्त्रौ सलिलमुदकं यस्य तस्मात्
दुर्नीतं-दुर्नयः । स्थानलाभे-अनुरूपस्थानप्राप्तौ व्यसन०-व्यसनमेव प्रसारितः करः येन ।

इति प्रबोध्यातिथं कृत्वा लिङ्गं च चित्रशीकस्तेन संप्रवितो यथेष्टवं शान्तपरि-
वारो ययौ । हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।

पश्य द्विषिकमिच्छेण कपोता बृक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्वदृत्तान्तदर्शी साश्रवर्णमिदमाह—अहो हिरण्यक-
श्लाघ्योऽसि । अतोऽहमपि त्वया सहै मैत्रीमिच्छामि । अतो मां मैत्रेणातुग्रहीतुम-
ईसि । एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विवराभ्यन्तरादाह—कस्त्वम् । स श्रूते—लघुपतन-
कनामा वायसोऽहम् । हिरण्यको विहस्याह—का त्वया सहै मैत्री । यतः ।

यदेन युज्येते लोकं बुधस्तन्तेन योजयेत् ।

अहमक्षं भवान्भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥

अपरं च । भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्भविष्यते व कारणम् ।

शुगालापाशबद्धोऽसौ सृगः कोकेन रक्षितः ॥ ५५ ॥

वायसोऽब्रवीत्—कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति—

॥ कथा २ ॥

अस्ति मगधेदेशं चम्पकवती नामारण्यानी । तस्यां चिरान्महता लोहन सुगकाकी
निवसतः । स च सृगः स्वेच्छया आव्यन्हृष्टुगाङ्गास्त्राङ्गः केनचिच्छृगालेनावलोकितः ।
तं वृद्धा शृगालोऽचिन्तयत्—आः कथमेतन्मासं सुललितं भक्षयामि । भवतु ! विवासं
तावद्युपादयामि । इत्यालोच्योपस्थृत्याब्रवीत्—मित्र कुशलं ते । सृगेणोक्तम्—
कस्त्वम् । स ब्रूते क्षुद्रज्ञादिनामा जम्बुकोऽहम् । अब्रारण्ये बन्धुहीनो स्वतवक्षिव-
सामि । इदानीं त्वां मित्रमासाथ उनः सवन्धुर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि । अधुना तथा-
तु चरेण मया सर्वथा भवितव्यम् । सृगेणोक्तम्—एवमस्तु । ततः पश्चादस्तं गते सवि-
तरि भगवति मरीचिमालिनि तौ सृगस्य वासधूर्मि गतौ । तत्र चम्पकवृक्षशारवयां
सुबुद्धिनामा काको सृगस्य चिरमिन्नं निवसति । तौ वृद्धा काकोऽवदत्—सर्वे
चित्राङ्ग कोऽयं द्वितीयः । सृगो ब्रूते—जम्बुकोऽहम् । अस्मतस्यमिच्छन्नागतः ।
काको श्रूते—मित्र अक्षस्मादादगन्तुना सहै मैत्री न गुक्ता । तथा चोक्तम्—

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जरास्य हि दोषेण हतो गृधो जरद्रवः ॥ ५६ ॥

ताव्राहतुः—कथमेतत् । काकः कथयति—

॥ कथा ३ ॥

अस्ति भागीरथीतीरे युग्रकृटनामिनि पर्वते महान्यकटीवृक्षः । तस्य कोटरं दैवं हु-
यिपाकाद्वलितनखनयनो जरद्रवनामा युधः प्रतिवसति । अथ कृपया तजीवनाय
तद्वक्ष्यवासिनः पक्षिणः स्वाहारात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य ददति । तेनासौ जीवति ।

गृह्णात्यात्मवशं नयति । विपत्तेमृत्योः । अरण्यानी—महारप्यम् । मृतवत्—मृतेन तुत्यम् ।
अस्तं गते अस्तम् इति मान्त्रमव्ययम् । गते ग्रासे । मरीचिमालिनि—मरीचयः ग्नमयः
तेषां माला सम्बूहः सा अस्यास्तीति मरीचिमाली सूर्यः तस्मिन् । चिरमिन्नं—चिरकाला
प्रथेति जातं मित्रम् । कुलं च शीलं च कुलशीलम् । अज्ञातं कुलशीलं यस्य । दैवदुर्विध-
पाकात्—दुष्टः विपाकः दुर्विपाकः दैवस्य दुर्विपाकस्तस्मान् । गलित०—नसा नयने च नख
नयनं गलितं भवनयनं यस्य । पातः पाकोभक्तोऽस्मः पृथुकः शावकः शिशुः । इत्यमरः

शाश्वकानां रक्षणं करोति । अथ कदाचिद्धीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान्भक्ष-
यितुं तवागतः । ततस्तमायान्तं दृष्टा पक्षिशावकैर्भयार्थेः कोलाहलः कृतः ।
तच्छृत्वा जरद्वेनोक्तम्—कोऽयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह—हा
हतोऽस्मि । यतः ।

तावद्धयस्य भेतव्यं यावद्धयमनागतश्च ।

आगतं तु भयं वक्ष्य नरः कुर्यायथोचितम् ॥ ५७ ॥

अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तवया भवितव्यं तद्भवतु । तावद्विश्वासम्पु-
त्याशास्य समीपसुपगच्छामि । इत्यालोच्योपस्त्वाबवीत—आर्यं त्वामभिवन्दे ।
गृध्रोऽवदत्—कस्यश्च । सोऽवदत्—मार्जारोऽहम् । गृध्रो भूते—दूरमपसर । नौ
चेद्वन्नत्योऽसि मया । मार्जारोऽवदत्—श्रूयतां तावदसम्पूर्चनश्च । ततो यद्यहं
वध्यस्तदा हन्तव्यः । यतः ।

आतिमात्रेण किं कश्चिद्द्वन्द्यते पूज्यते क्वचित् ।

व्यवहारं परिज्ञाय वद्यः पूज्योऽथवा भवेत् ॥ ५८ ॥

गृध्रो भूते—कृहि किमर्थमागतोऽसि । सोऽवदत्—अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्तायी
ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचर्त्तिष्ठामि । रुदं धर्मज्ञानरता इति विश्वासभूमयः
पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाश्च प्रस्तुवन्ति । अतो भवद्वद्यो विश्वावयोदृद्वद्यो धर्मे
श्रोतुमिहागतः भवन्त्यत्रैताद्वशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिं हनुमुच्यताः । गृहस्थधर्मश्चैषः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं युहमागते ।

छेन्नुः पार्वतगतां छायां नोपसंहरते दुम्भः ॥ ५९ ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः पूज्य एव । यतः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थां च सूक्ष्मता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ६० ॥

अपरं च । निर्णयेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश्चाण्डालवेशमनः ॥ ६१ ॥

अन्यत्र । युरुग्रीविजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो युरः

पतिरेको युरः ऋणां सर्वत्राभ्यागतो युरः ॥ ६२ ॥

भयार्थेः—भयपीडितैः । कोलाहलः—कलकलः । नित्यस्तायी—नित्यं स्ताहुं शीलमस्य ।
चान्द्रायणव्रतम्—नन्दस्य अथनं इव अथनं यस्मिन् । एतलक्षणमुखं वसिष्ठेन—मासस्य
कृष्णपक्षादौ ग्रासानयाच्चरुदेश । ग्रासापचयभोजी स्यात्पक्षशोर्षं समापयेत् ॥ एवं हि शुक्र-
पक्षादौ ग्रासमेकं तु भक्षयेत् । ग्रासापचयभोजी स्यात्पक्षशोर्षं समापयेत् ॥ अत्रैव गायत्सा-
मानि अपि वा व्याहृतीजपेत् । एष चान्द्रायणो मासः पवित्रमृषिसंस्तुतः ॥ अनादिष्ठेषु
सर्वेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्रे कृष्णे च न्हासयेत् । अमावास्यां न
भुज्यति एवं चान्द्रायणो विधिः ॥ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्रे च वर्धयेत् । उपस्थ-
शंखिष्वप्तमेतचान्द्रायणं स्थृतम् ॥ इति मनुश्च (११. २१६.) । विश्वासभूमयः—
विश्वासमाजनानि श्रेद्यवचसः इत्यर्थः । अतिथये इदम् आतिथ्यमतिथिसत्कारादिकम् ।
तृणानि तृणनिर्मितमासनादिं । सूक्ष्मता—सत्या प्रिया च । सूक्ष्मतं प्रिये । सत्ये इत्यमरः ।

? देत्तुमप्यागताच्छायां इ० पा० । २ वेशमनि इ० पा० ।

अतिशिर्यस्य भग्नाशो युद्धात्प्रतिनिवर्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा उण्यमादाय गच्छति ॥ ६३ ॥

अन्यच्च । उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि युद्धमागतः ।

पूजनीयो यथायोग्यं सर्वदेवमयोऽतिथिः ॥ ६४ ॥

शुधोऽवदत्-मार्जारो हि मांससुखिः । पक्षिशावकाश्राव निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि । तङ्गुल्वा मार्जारो भूमिं सृष्टा कर्णों सृष्टाति । हृते च—मया धर्मशास्त्रं श्रुत्या वीतरागेणवृं दुष्कृतं वतं चान्द्रायणमध्यवसितम् । परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणाम् ‘अहिंसा परमां धर्मः’ इत्यत्रैकमत्यम् । यतः ।

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्रव ये ।

सर्वस्याश्रयसृताश्रव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६५ ॥

एक एव छहद्वयों निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वनन्यज्ञु गच्छति ॥ ६६ ॥

अन्यच्च । योऽन्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।

एकस्य क्षणिका श्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६७ ॥

अपि च । मर्तव्यमिति यद्यसं तुरुपस्योपजायते ।

शक्यते नाशुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ ६८ ॥

शृणु उनः । स्वच्छलन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपृथयते ।

अस्य दुधोदरस्यार्थं कुरुर्यात्यातं महत् ॥ ६९ ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटेर स्थितः ।

ततो दिनेणु गच्छत्पृष्ठं पक्षिशावकानाकम्भं कोटरमानीय प्रत्यहं स्वादति । येषामपत्यानि सादितानि तैः शोकात्तर्विलपद्विद्वितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटराज्ञिः सृत्य बहिः पलायितः । पश्वात्पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्विस्तत्र तरुकोटेर शावकास्थीनि प्रातानि । अनन्तरमनेनैव जरद्रुवेनास्माकं शावकः सादिता इति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य युध्नो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि अज्ञातकुलशीलस्य इत्यादि ॥ इत्याकर्ण्य स जन्मुकः सकोपमाह—शृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एव । तत्कर्थं भवता सहैतस्य सेहातुदत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ।

यत्र विद्वज्ञनो नास्ति श्रुत्यस्तत्रात्पर्याप्तिरपि ।

निरस्तपादपे देवै पुरुषोऽपि दुमायते ॥ ७० ॥

नोच्छियन्ते सदैव संनिहितानीत्यर्थः । गुरुः पूज्यः । भग्ना आशा यस्य । सर्वदेवमयः—सर्वेषां देवानां विकारः । वीतः गतः रागः विषयासक्तिः यस्य । विवदमानानां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानामित्यर्थः । एकं मतं येषां तान्येकमतानि तेषां भावः ऐकमत्यम् । सर्वा वाकायमनःकृता त्रिप्रकारात्यर्थः या हिंसा सर्वेषां वा हिंसा तस्याः । धर्मः एव एकः शुहृद्यः निधनेऽप्यनुयाति । ग्रपूर्यते उदरमिति शेषः । दग्धं तुच्छमुदरं तस्य । शोकेन आतैः शोकातैः । पांडितैः जिज्ञासा ज्ञातुमिश्चा अन्येषाणा । निरूपयद्विः—निरुपणमालोक्यद्विः । निरस्ताः पादपा वृक्षा यस्मात्स्मिन् । दुमायते—दुमवदाचरति दुमस्थाने भवतीत्यर्थः ।

अन्यत्र । अर्थं निजः परो वेति गणना लुभ्येत्साम् ।

उदारचरितानां तु वष्टुधैव छुट्टम्बकम् ॥ ७१ ॥

यथार्थं सूगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । सूगोऽब्रवीद्—किमनेनोन्नरोत्तरेण । सर्वे-
रेकत्र विश्वम्भालापैः सुखिभिः स्थीयताम् । यतः ।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिन्मित्रिषुः

व्यवहारेण भिन्नाणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७२ ॥

फाकेनोक्तम्—एषमस्तु । अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतदेशं गतः । एकदा लिखतं
शृणालो ब्रूते—सर्वे अस्मिन्वनैकदेशे सस्पृणीक्षेन्नमस्ति । तदहत्वां मीत्यादर्श्याभिः ।
तथा छते सति स भृतः प्रत्यहं तत्र गत्वा सर्वं सादति । अथ क्षेत्रपतिना तद्
द्वृष्टा पाशो नियोजितः । अनन्तरं उनरागतो सूगः पाशैर्बद्धोऽचिन्तयत्—को
माभितः कालपाशादिव याधपाशाद्वाहुं भिन्नादन्यः समर्थः । तत्रान्तरे जस्तुक-
स्तत्रागत्योपस्थितोऽचिन्तयत्—फलिता तावदसाकं कपटप्रबन्धेन मनोरथ-
सिद्धिः । एतस्योल्कृत्यमानस्य मांसादृग्लिप्तान्यस्थीनि मयावश्यं प्रासव्यानि ।
तानि द्वाहुल्येन भोजनानि भविष्यन्ति । सूगस्तं द्वृष्टोल्लिङ्गितो ब्रूते—सर्वे छिन्धि
तावन्मम चन्धनम् । सत्वरं त्रायस्य माम् । यतः ।

आप्स्तु भित्रं जानीयायुद्धे शूरसूणे शुचिम् ।

भायोः क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ७३ ॥

अपरं च । उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिष्टे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे शमशाने च यस्तिष्ठति स बाध्यथः ॥ ७४ ॥

जम्बुको छुहुरुहुः पाशं विलोक्याचिन्तयत्—द्वृष्टसावदयं बन्धः । ब्रूते च—सस्त
स्नायुनिर्मिता एते पाशाः तदव भद्राकवारे कथमेतान्दन्तैः सूक्षाभिः । भिन्न
यदि चित्ते नान्यथा मन्यसे तदा प्रभाते यस्यथा वक्तव्यं तत्कर्तव्यम् । इत्युक्त्या
तत्समीप आत्मानमाञ्छाय रिथतः । अनन्तरं स फाकः प्रदोषकाले सूगमनाग-
तमवलोक्येतरं तोऽन्विष्य तथाविर्धं द्वृष्टोवाच—सर्वे किमेतद् । सूगेणोक्तम्—
अवधीरितस्तद्वाक्यस्य फलमेतद् । तथा चोक्तम्—

सुहृदां दितकामानां यः शूणोति न भाषितम् ।

विषत्संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ७५ ॥

काको ब्रूते—स वज्रकः कास्ते । सूगेणोक्तम्—मन्मांसार्थीं तिष्ठत्यन्नैव । काको
ब्रूते—उक्तमेष मया पूर्वम् ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतदिव्यासकारणम् ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भर्यं गुणवतामपि ॥ ७६ ॥

दीपनिवाणगन्धं च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम् ।

न जिग्निनि न शृणवन्ति न पश्यन्ति गतायुषः ॥ ७७ ॥

उत्तरोत्तरेण वाक्लहेन । निभृतं—रहसि । उपस्थितः—निकटस्थः । कपट-
युक्तिरचनेन । उल्लिखितः—उल्लासं प्राप्तः हर्षितः । शुचिम्—अकुटिलव्यवहारं, सत्यवादिनं
वा । राष्ट्रविप्लवे—राष्ट्रस्य विप्लवे विनाशे राष्ट्रेन्छेदे । तिष्ठति—उक्तास्ववस्थासु समवृत्तिरेव
साहाय्यकरणे दक्षः तिष्ठति । भद्राकवारे—रविवासरे । अन्यथा मन्यसे—विकल्पं न गृह्णासि ।
तथा विधा दशा यस्य तम् । अवधीरितं—अवधीरितं तिरस्कृतं सुहृदः वाक्यमुपरेषाः
इति यावत् तस्य । नृशंसेभ्यः—घातुकेभ्यः कूर्तेभ्यः । दीपं—दीपस्य निर्वाणं ज्योतिलोपं:

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे ग्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्ताहृशं मित्रं विषकुर्म्भं पयोषुखम् ॥ ७८ ॥

ततः काको दीर्घे निःश्वस्य अरे वशक किं त्वया पापकर्मणा कृतम् । यतः ।

संलापितानां मधुरैर्वचोर्मिश्चयोपचारैश्च वशीकृतानाम् ।

आशावतां श्रद्धयतां च लोके किमर्थिनं वशयितव्यमस्ति ॥ ७९ ॥

उपकारिणि विश्रब्दे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।

तं जनमसत्यसंर्वं भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ ८० ॥

दुर्जनेन एवं सर्वं प्रीतिं चापि न कारयेत् ।

उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः उष्णायते करम् ॥ ८१ ॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानाम् ।

प्राक्पादयोः पतति सादति पृष्ठमांसं

कणे कलं किमपि रौति शर्नैर्विचिवम् ।

छिद्रं निरूप्य सहसा ग्रविशत्यशङ्कः

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ८२ ॥

दुर्जनः ग्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

मधु तिडति जिङ्काये हृदि हालाहलं विषम् ॥ ८३ ॥

अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लुठदहस्तर्तं प्रदेशमागच्छन्ककैनावलोकितः । तसालोक्य काकेनोक्तम्—सर्वे सुग त्वमात्मानं सृतवत्संदर्श्य वातेनोदरं पूरयित्वा पादान्तरम् । कृत्य तिष्ठ । यदाहं शब्दं करेति तदा त्वसुत्थाय सत्वरं पलायित्वसे । सुगस्तथैव काकवन्दनेन स्थितः । ततः क्षेत्रपतिना इषोंत्फुल्लोचनेन तथाविधो सुग आलोकितः । आः स्वर्यं सृतोऽसि इत्युक्त्वा सृगं बन्धनान्मोचयित्वा पाशान्वहीतुं सयन्तो बन्धूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा सृगः सत्वरुत्थाय पलायितः । तष्टुविश्य तेन क्षेत्रपतिना क्षिमेन लगुडेन शगालो हतः । तथा चोकम्—

विभिर्वर्षीश्चिर्मिसैश्चिभिः पक्षैश्चिर्मिदिनैः ।

अत्युत्कृतैः पापपुण्यैर्हैव फलमक्षुते ॥ ८४ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—भक्ष्यभक्षयोः प्रीतिः इत्यादि ॥ काकः उनराह—

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम उच्छलः ।

त्वयि जीवति जीवामि वित्रशीव इवानघ ॥ ८५ ॥

अन्यच्च । तिरश्वामपि विश्वासो इष्टः उपैककर्मणाम् ।

सतां हि साधुशीलत्वात्सभावो न निवर्तते ॥ ८६ ॥

किं च । साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तुपोल्क्या ॥ ८७ ॥

तत्य गम्यः । अरुद्धती—तज्ञानी अत्या तारका । मिथ्योपचारैः—अन्यथोपासनया कपटव्यवहारेण । किमर्थिनां०—तेषां वशने का श्लाघा गुणो वा तान् वशयित्वा को लाभ इति वा । विश्रब्दे—विश्वस्ते । असत्यसम्बं—असत्या संधा प्रतिज्ञा यस्य तम् । स्थितिः—स्त्रभावः वर्तनकमो वा ॥ । खादति पृष्ठमांसं—खलपक्षे परोक्षे अधिक्षिपति । छिद्रं—रन्ध्रम् । लगुडः—यष्टिः । अत्युत्कृतैः—अतिभूमि गतैः, अतिष्ठृदैत्यर्थः । पापपुण्यैः हेतुना अस्तुते नर इति शेषः । त्वयि जीवतीति—त्वं जीवसि नेनम साहाय्यं करिष्यसि । एव मर्णीवनं दापदि त्वज्जीवितानिवन्धनमित्यर्थः । तिरश्चां पशुपक्षिणाम् । पुष्टैक०—पुष्ट्यं एकं मुख्यं कर्म येषाम् । तुपोल्क्या—निर्गतज्ञालेन तृणकाढेन । शत्रूणां पक्षोस्यास्तीति ।

हिरण्यको भूते—चपलस्त्वम् । चपलेन सह स्तेषः सर्वथा न कर्तव्यः । तथा चोक्तम् ।
मार्जारो महिषो भेषः काकः कापुरुषस्तथा ।

विश्वासात्प्रभवन्येते विश्वासस्तत्र नोचितः ॥ ८८ ॥

किं चान्यद् । शत्रुपक्षो भवानस्माकम् । उक्तं चैतद् ।

शत्रुणा न हि संदध्यत्वाम्लिष्टेनापि संधिना ।

तत्तमापि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ८९ ॥

दैः करिहतीव्यो वियथालंकृतोऽपि सन् ।

मणिदा शूपित सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ९० ॥

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।

नोदके शक्टं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ ९१ ॥

अपरं च । महताप्यर्थसरेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।
भार्यासु च विरक्ताणु तदन्तं तस्य जीवनम् ॥ ९२ ॥

लघुपतनको भूते—श्रुतं भया सर्वम् । तथापि मम चैतावान्संकल्पस्त्वया
सह सौहृदयमवर्त्य करणीयमिति । नो चेदनाहारेणात्मानं व्यापादयिष्यामि ।
तथा हि ।

सुद्धटवत्तुखमेयो हुःसंधानश्च हुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेयश्वाशु संघेयः ॥ ९३ ॥

किं च । व्रवत्वात्सर्वलोहानां निमित्तान्वृगपक्षिणाम् ।

भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां संगतं दर्शनात्सताद् ॥ ९४ ॥

किं च । नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि सृष्टज्ञनाः ।

अन्ये बद्रिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ९५ ॥

स्नेहच्छेदेऽपि साश्नां युणा नायान्ति विक्षिणाम् ।

भङ्गेऽपि हि सृणालानामनुबभन्ति तन्तवः ॥ ९६ ॥

अन्यद्वा । शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं छस्वद्वययोः ।

दाक्षिण्यं चाचुरक्तिश्च सत्यता च इद्वृणाः ॥ ९७ ॥

एतैर्यैरुपेतो भवदन्यो भया कः सुहृत्यासव्यः । इत्यादि तद्वचनमाकर्ष्य हिरण्यको
बहिनिः सृत्याह आप्यायितोऽहं भवतामेन वचनासृतेन । तथा चोक्तम् ।

धर्मार्त्तं न तथा सुशीतलजले: स्नानं न छक्तावली

न श्रीसण्हाविलेपतं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यार्पितम् ।

प्रीत्या सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चैतसः

सत्रुक्त्या च पुरस्तुतं छक्तिनामाकृष्टिमन्त्रोपमयः ॥ ९८ ॥

सुश्लिष्टेन—सुश्लिष्टेन । महताप्यर्थसरेण—हेतौ तृतीया । शत्रोः महानर्थलाभः भूतः इति
मया वा शत्रुमहता धनव्ययेन वशीकृतः हति हेतोः । तदन्तं तद् विश्वासकरणमेवान्तोऽव-
धिर्यस्य । अनाहारेण—उपवासेन प्रायोपेवशेनेति यावत् । हुःसंधानः—संधानं पुनर्मैलं
मैत्री च । अनुबभन्ति—आसक्ताः तिष्ठन्ति । त्यागिता—त्यागः अस्यास्तीति त्यागी तस्य
भावः । सामान्य—समव्यवहारः । दाक्षिण्य—सरलता अनुकूलाभरणं वा । आप्यायितः—
तर्पितः त्रिद्वं प्रापितः । धर्मार्त्तम्—धर्मेण निदाघेन आर्ते पीडितं जनं सुशीतलजले: ज्ञानं
न तथा सुखयति, मुक्तावलीं मुक्ताहारो न सुखयति इत्यन्वयः । अङ्गो अङ्गो इति
प्रत्यङ्गाम् । प्रीत्या इ०—सत्युक्त्या पुरस्तुतं सनाथं आकृष्टिमन्त्रोपमं आकृष्टिमन्त्रः वशी-
करणमन्त्रः तेन उपमा यस्य । अतिमनोहारि । प्रीत्या—प्रीतिपूर्वकमुक्तं सज्जनभाषितं यथा

अन्यत्र । रहस्यमेदो याच्छा च नैषुर्यं चलचित्तता ।

क्रोधो निःसत्यता शूतमतभिवस्तु दूषणम् ॥ १९ ॥

अनेन वचनक्रमेण तदेकदूषणमपि त्वयि न लक्ष्यते । यतः ।

पदुत्त्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते ।

अस्तव्यवस्थमत्यापलं प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ २० ॥

अपरं च ।

अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत्स्वच्छान्तरान्तमनः ।

प्रवर्तते उन्यथा वाणी शारद्योपहतचेतसः ॥ २१ ॥

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यद् द्वारात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ २२ ॥

तद्भवतु भवतोऽभिमतमेव । इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजनविशेषैर्वायर्यसे
संतोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रशृति तयोरन्योन्याहार-
प्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विश्वभालापैश्च कालोऽपि विधत्ते ।

एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—ससे कष्टतरलभ्याक्षारमिदं स्थानं तत्परित्यज्य
स्थानान्तरं गन्तुभिच्छामि । हिरण्यको ब्रूते—मित्र क्वगन्तव्यम् । तथा घोक्तव्य ।
चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

माऽसमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ २३ ॥

वायसो ब्रूते—अस्ति सुनिश्चितं स्थानम् । हिरण्यकोऽवदत्—किं तद् । वायसो ब्रूते-
अस्ति वृण्डकारण्ये कर्षेरगौराभिधानं सरः । तत्र चिरकालोपार्जितः प्रियष्टहन्मे
मन्थराभिधानः कल्पयो धार्मिकः प्रतिवस्तुति । यतः ।

परोपदेशो पापिद्यन्यं सर्वेषां भूकरं वृणाम् ।

धर्मे स्तीयमतुष्टानं कस्याचिच्चु महात्मनः ॥ २४ ॥

स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति । हिरण्यकोऽप्याह—तत्किमवावस्थाय मथा
कर्तव्यम् । यतः ।

यस्मिन्देशो न संमानो न वृत्तिर्न च वान्धवः ।

न च विद्यागमः कश्चित्त वेशं परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥

अपरं च ।

लोकयात्रा भये लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पश्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिश्च ॥ २६ ॥

तत्र मित्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्पद्यम् ।

करणदातां च वैयश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥ २७ ॥

ततो मामपि तत्र नय । अथ वायसस्तत्र तेन मित्रेण सह विचित्रकथालापैः सुखेन
तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो मन्थरो द्वारादवलोक्य लघुपतनकस्य यथोचितमा-
तिश्चं विधाय भृष्टिस्यातिथिसत्कारं चकार । यतः ।

बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा शुहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो शुरुः ॥ २८ ॥

सुकृतिनां न तु दुर्जनानाम् । तेषां एव गुणग्रहणसामर्थ्यात् । चेतसः प्रभवति चेतसि मुद्दं
जननितुं शक्नेति तथा इत्याऽ । अचापत्यं समीक्षकारिता । सौहार्दं-शोभनं हृदयं यस्य
असौ सुहृत् तस्य भावः । शारद्येनोपहतमाक्रान्तं चेतो यस्य । चलतीति-सर्वथा विचार्य
कर्मणि प्रवर्तते । परं स्थानमसमीक्ष्य सम्यग्निलूपेत्यन्यः । कच्छपः कूर्मः । वृत्तिर्जीवि-
कासाधनभिति यावत् । श्रोत्रियः—छंदः अधीते वेति वा श्रोत्रियः अधीतवेदः ब्राह्मणः ।
तदुक्तम् ‘जन्मना ब्राह्मणो ष्येयः संस्कृतैर्द्विं उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः

वायसोऽवदत्—सखे मन्थर सविशेषपूजामस्मै विधेहि । यतोऽयं उण्यकर्मणां भुरीणः कारुण्यरलाकरो हिरण्यकनामा द्युषिकराजः । एतस्य युणत्सुतिं जिह्वसहस्रद्यैनापि सर्पराजो न कदाचित् कथयितुं समर्थः स्यात् । इत्युक्त्वा चित्रग्रीवोपास्यानं वर्णितवान् । मन्थरः सादरं हिरण्यकं संपूज्याह—भद्र आत्मनो निर्जनधनं गमगकारणमास्या—तुमर्हसि । हिरण्यकोऽवदत्—कथयामि । श्रूयताम् ।

॥ कथा ४ ॥

अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परिव्राजकावस्थः । तत्र चूडाकणो नाम परिव्राज प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्टभिक्षाक्षास्त्रहितं भिक्षापात्रं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्वपिति । अहं च तदन्तस्तुत्पुत्र्य प्रत्यहं भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसुहृदीणाकणो नाम परि-व्राजकः समायातः । तेन सह कथाप्रसङ्गवस्थितो मम ब्रासार्थं जर्जरवंश-खंडेन चूडाकणो श्रमिताड्यत् । वीणाकर्ण उवाच—सखे किमिति मम कथा-विरक्तोऽन्यासको भवान् । चूडाकणेनोक्तश्च—मित्र नाहं विरक्तः । किंतु पश्यत्य शूषिको ममापकारी सदा पात्रस्थं भिक्षाक्षास्तुत्पुत्र्य भक्षयति । वीणाकणो नागदन्तकं विलोक्याह—कथं शूषिकः स्वल्पबलोऽप्यतावद्वृरमृत्यति । तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यम् । तथा चोक्तम्—

अकस्मात्युवती दृद्धं केशोष्वाकृष्य तुम्बति ।

पर्ति निर्दयमालिङ्ग्य हेतुरव भविष्यति ॥ १०९ ॥

चूडाकर्णः पृच्छति—कथमेतत् । वीणाकर्णः कथयति—

॥ कथा ५ ॥

अस्ति गौडविषये कौशास्त्री नाम नगरी । तस्यां चन्द्रनदासनामा वणिगमहाधनो निवसति । तेन पश्चिमे वयसि ब्रतमानेन कामाधिष्ठितचेतसा धनदर्पणहृलावती नाम वणिकस्त्री परिणीता । सा च मकरकेतोविजयवैजयन्तीष यौधनवती बश्व । स च दृद्धपतिस्तस्याः संतोषाय नाभवत् । यतः ।

शशिनीव हिमार्तानां धर्मार्तानां रवाविव ।

मनो न रमेते श्रीणां जराजीर्णेन्द्रिये पतौ ॥ ११० ॥

अन्यच्च । पलितेष्वपि दृष्टेषु खुसः का नाम कामिता ।

भैषज्यमिव मन्यन्ते यदन्यमनसः लियः ॥ १११ ॥

स च दृद्धपतिस्तस्यामतीवानुरागवान् । यतः ।

धनाशा जीविताशा च शर्वीं प्राणभृतां सदा ।

दृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ११२ ॥

नोपमोक्तं न च त्वाहं शक्नोति विषयाभ्यरी ।

अस्थि निर्देशनः श्वेव जिह्वा लेघि केवलम् ॥ ११३ ॥

अथ सा लीलावती यौवनदर्पदतिक्रान्तकुलमर्यादा केनापि वणिकुञ्जेण सहानुरागवती बस्तु । यतः ।

ओत्रिय उन्धते । भुरीणः—धुरं वहति अहंतीति वा । अङ्गः—श्रेष्ठः । आवस्थः—आयतनम् । नागदन्तः—भारयष्टिभिर्यादौ निहितः हस्तिदन्तः काष्ठविशेषो वा । निर्देश दृढम् । क्रमेन अधिष्ठितं चेतः यस्य तेन । मकरकेतोः कामस्य । विजयस्य वैजयन्तीविजयपताका । हिमेन—शीतेनार्तानां पीडितानां । पतौ—अप्रयोग आर्षो वा पत्यौ इत्येव सातुः । पलितेषु दृष्टेषु पलितं जरसा शौकत्वं इत्यमरं । जरया शुक्लीकृतेषु केशेषु । भैषज्यमौषधमिव उद्गेगजनकत्वात् । अतिं—अतिक्रान्ता कुलमर्यादा कुलस्थितिः यथा ।

स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसति यज्ञोत्सवे संगति-

गोष्ठीपूरुषसंनिधावनियमो वासो विदेशे तथा ।

संसर्गः सह उंचलीभिरसङ्कृद् वृत्तेनिजायाः क्षतिः

पत्युर्वार्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः लियाः ॥ ११४ ॥

अपरं च । पानं हुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नश्वान्ययुद्दे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥ ११५ ॥

मुख्यं उरुर्खं दृष्टा आतरं यदि वा मुतम् ।

○ ○ ○ ○ ○ ॥ ११६ ॥

किं च । स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति प्रार्थयिता नरः ॥

तेन नारदं नारीणां सतीत्वमुष्मजायते ॥ ११७ ॥

लियो हि चपला नित्यं देवानामपि विश्रुतम् ।

ताश्रापि रक्षिता येषां ते नराः मुखमाग्निः ॥ ११८ ॥

न स्रीणामप्रियः कथितिप्रियो वापि न विद्यते ।

गायस्तुणमिवावरण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ ११९ ॥

अंपरं च । घृतकुम्भसमा नारी तताङ्गारसमः उमान् ।

तस्माद् घृतं च वर्द्धि च नैकत्र स्थापयेद् द्वुधः ॥ १२० ॥

न लंजा न विनीतत्वं न दक्षिण्यं न भीरुता ।

प्रार्थनाभाव एवैकः सतीत्वे कारणं लियाः ॥ १२१ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थाविरे एुत्रा न रुदी स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १२२ ॥

एकदा सा लीलावती रत्नावलीकिणकुर्वे पर्युक्ते—तेन वणिकमुच्चेण सह विश्र-
भालापैः स्वसासीना तमलक्षितोपस्थितं पतिमवलाक्यं सहस्रोत्थाय केशेष्वाकुष्ठं
गाढमालिङ्गं चुम्बितवती । तेनावसरेण जारश्च पलायितः । उक्तं च ।

उशाना वेद यच्छान्नं यद्य वेद बृहस्पतिः ।

स्वभावेनैव तच्छार्थं लीचुद्वौ सुप्रतिष्ठितम् ॥ १२३ ॥

तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुदृन्यचिन्तयत्—अकस्मादियमेनमुष्मगृह-
यती इति । ततस्तथा कुदृन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती युतेन दण्डिता ।
अतोऽहं ब्रवीमि—अकस्मादुवती दद्धश्च इत्यादि । मूषिकबलोपस्तम्भेन केनापि
कारणेनात्र भवितव्यम् । क्षणं विचिन्न्यं परिव्राजकेनोक्तम्—कारणं चात्र धनवा-
हुल्यमेव भविष्यति । यतः ।

धनवान्वलबाँझोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राजामस्युपजायते ॥ १२४ ॥

स्वातन्त्र्यं—निरवग्रहत्वम् । निवसति: विरकलिका इति शेषः । संगतिः परपुरुषाणामिति
शेषः । गोष्ठीपुरुषसंविधौ—सभ्यानां संविधौ । अनियमः अनियन्त्रितः । पुंशलीभिः—
कुलस्त्राभिः । असकृत् अनेकवारम् । श्रुतेः—उचिताचारस्य । क्षतिः अंशः । ईर्षितं ईर्ष्या ।
प्रवसनं पत्युर्दर्शेवावस्थानम् । क्षणं—अवसरः । रक्षिता येषां—तैः । पिता रक्षति इत्या०—
म. स्म. अ. ९, श्ला. ३, रत्नावली०—रत्नानां आवली तस्याः किरणाः तैः कर्वुरे विनिते ।
उपगृहवती—आलिंगितवती । गुरेन दण्डेन इति शेषः । कुदृन्या तदोप्यं रक्षितव्यं इति
किंचिद् द्रव्यदानं तस्या आवश्यकं बभूवेति भावः । बलोपस्तम्भेन बलोपचयकारणेन ।

ततः स्वनिश्चमादाय तेन विदर्शं स्वनिस्ता विरसंचितं मम धनं गृहीतम् । ततः
श्रभूति निजशक्तिहीनः सप्त्वोत्साहरहितः स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं
मन्दं मन्दष्टपसर्पेश्वर्दाकर्णेनाहमवलोकितः । ततस्तेनोक्तम्—

धनेन बलवाँड्होके धनाद्वावति पण्डितः ।

पश्यैनं शृष्टिकं पार्थं स्वजातिसमर्तां गतम् ॥ १२५ ॥

अर्थेन तु विहीनस्य उरुपस्याल्पमेघसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति श्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १२६ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स उम्माँड्होके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥ १२७ ॥

अपरं च अन्यच्च । अरुपस्य यहुं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।

मर्दस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रिता ॥ १२८ ॥

अपरं च । तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेष नाम

ता बुद्धिरप्रतिहता बचनं तदेष ।

अर्थोऽमणा विरहितः उरुषः स एष

अन्यः क्षणेन भवतीति विचिवसेतद् ॥ १२९ ॥

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयालोचितम्—ममात्रावस्थानमशुक्लमिदानीम् । यद्वान्यस्मा
एतद्वृत्तान्तकथनं तदप्युत्पाचितम् । यतः ।

अर्थनार्थं मनस्तापं यहुं दुश्वरितानि च ।

बञ्चनं चापमानं च मतिमाङ्ग प्रकाशयेत् ॥ १३० ॥

अपि च । आयुर्धित्तं गृहच्छिर्द्वं मन्त्रमैशुनमेषजम् ।

तपो दानापानं च नवं गोप्यानि यत्नतः ॥ १३१ ॥

तथा चोक्तम् । अत्यन्तविषुसे दैवे व्यर्थे यन्ते च पौरुषे ।

मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यलकुतः सुसम् ॥ १३२ ॥

अन्यच्च । मनस्वी श्रियते कार्मं कार्पण्यं न तु गच्छति ।

अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् ॥ १३३ ॥

किं च । छुट्ठमस्तबकस्येव द्वे दृती तु मनस्विनः ।

सर्वेषां शून्निं वा तिष्ठद्विशीर्येत वनेऽथवा ॥ १३४ ॥ ॥

यद्वात्रैव याञ्चया जीवनं तदतीव गहितम् । यतः ।

वरं विभवहिनेन प्रापौः संतर्पितोऽजलः ।

नोपचारपरिग्रहः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥ १३५ ॥

दारिद्र्याद्विध्यमेति न्हीपरिगतः सत्त्वात्परिग्रहयते

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवाक्षिर्वेदमापयते ।

निर्विणः शुचमेति शोकनिहतो शुद्धया परित्यज्यते ।

निर्दुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्यदम् ॥ १३६ ॥

किं च । वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यददृतं

वरं कठैर्वं ऊसां न च परकलत्रामिगमनम् ।

सत्त्वं चोत्साहश्च ताम्ब्या राहेतः । अल्पा मेधा यस्यासौ अल्पमेधाः तस्य । कुत्सरितः—कुत्सिताः

सरितः अत्पतोया नद्यः । आयुः आयुःप्रमाणम् । तपः चरितं तपः । विभवहिनेन दरिद्रेण ।

उपचारपरिग्रहःअदक्षिणः क्षत्यर्थः । द्वियंलज्जाम् । परिग्रूयतेरितिरिक्षयते । शुद्धया—विवेकघिया ।

१. अर्थेन बलवान्सर्वे ह्यर्थाद्वयनि पण्डितः । ३० पा० । २. मनस्तदेष द्व० पा० ।

वरं प्राणत्वागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि-
वरं भिक्षाशिल्वं न च परधनास्वादनलुखम् ॥ १३७ ॥

वरं कृत्या शाला न च स्वेष्ट वरं दुष्टवृषभो

वरं वेद्या पांती न उनरविनीता कुलवधुः ।

वरं वासोऽरण्ये न उनरविकाधिपणे

वरं प्राणत्वागो न उनरवमनामुपगमः ॥ १३८ ॥

अपि च । सेवेव मानसिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लोबण्यम् ।

हरिहरकथेव दुरितं युग्मशतमप्यथिता हरति ॥ १३९ ॥

इति विष्णुश्य तत्किमहं परपिण्डेनात्मानं पोषयामि । कष्टं भो । तदपि हितीयं
सृत्युदारम् ।

पलुवग्राहि पापिङ्ग्यं क्रयक्रीतं च मैथुनम् ।

भोजनं च पराधीनं तिन्नः ऐसां विद्म्बनाः ॥ १४० ॥

रोगी चिरप्रवासी पराज्ञभोगी परावस्थशायी ।

यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥ १४१ ॥

इत्यालोच्यापि लोभात्पुनरप्यथं श्रीहीर्तुं ग्रहमकरवश्च । तथा चोक्तम् ।

लोभेन बुद्धिश्वलति लोभो जनयते तृष्णम् ।

तृष्णार्तो दुःखमाप्नोति परच्छेष्व च मानवः ॥ १४२ ॥

ततोऽद्वं मन्द्वं मन्दस्तुप्सर्पेत्तेन वीणाकर्णेन जर्जरवंशस्वणेन ताडितोऽचिन्तयम्—
लुब्धो द्यसंतुष्टो नियतमात्मग्रोही भवति । तथा च ।

सर्वा: संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानदृष्टवादस्य ननु चर्माद्वतेव शुः ॥ १४३ ॥

अपरं च । संतोषाद्वत्तुपानानां यत्सुखं शान्तचेतसम् ।

कुतस्तद्वन्दुव्युव्यानामितअतेष्व धावताम् ॥ १४४ ॥

किं च । तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येनाशः पृष्ठतः कृत्वा नैराद्यमवलम्बितम् ॥ १४५ ॥

अपि च । असेवितेभ्वरद्वारमद्वद्विरहव्यथम् ।

अनुकृष्णीबवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १४६ ॥

यतः । न योजनशतं दूरं बाध्यमानस्य तुष्णया ।

संतुष्टस्य करप्राप्त्यर्थं भवति नादरः ॥ १४७ ॥

तदत्रावस्थोचितकर्यपरिच्छेदः अयान् ।

को धर्मो भूतदया किं सौख्यमरोगिता जगति जन्मतोः ।

कः स्तेहः सद्भावः किं पापिङ्ग्यं परिच्छेदः ॥ १४८ ॥

पिशुनः स्वलः । भिक्षाशिल्वं भैश्येण वृत्तिः । अथिता याच्चा । पलुवग्राहि पलुवं ग्रहीतुं
शीलमस्य अल्पं, अनर्थकं वा । जर्जरः जीणं श्वासौ वंशस्वण्डश्च तेन । उपान०—उपानदृशं
गूढौ पादौ यस्य । असेविते०—असेवितानि ईश्वराणां द्वाराणि यस्मिन् । अवस्थो०—अव-
स्थायाः उचितं कार्यं तस्य परिच्छेदः निष्ठयः । अपरच्छेदकर्तृणाम्०—न परिच्छेदस्य
कर्तारः अपरच्छेदकर्तारस्तेषाम् । उपस्थितायामापदि इतिर्तव्यतामनिश्चित्य वर्तमाना-

१ एतत्थाने—धनदुब्धो द्यसंतुष्टोऽनियतमाऽजितेन्द्रियः । सर्वा एवापदस्तस्य यस्य दृष्टं
न मानसम् । इति पद्यं कचित् ।

तथा च । परिच्छेदो हि पाणिष्ठत्वं यदापक्षा विपत्तयः ।

अपरिच्छेदकर्तुणां विपदः स्युः पदे पदे ॥ १४३ ॥

तथाहि । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थे स्वात्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १५० ॥

अपरं च । पानीर्यं वा निरायासं स्वाद्वस्त्रं वा भयोत्तरम् ।

विचार्यं स्वलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्दत्तिः ॥ १५१ ॥

इत्यालोच्याहं निर्जनवनमागतः । यतः ।

वरं बनं व्याघ्रगजेक्षसेवितं

दुमालर्यं पक्फलाम्बुभोजनम् ।

तृणानि शश्या परिवानवल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १५२ ॥

ग्रामस्तम्तुण्योदयादेन मित्रेणाहं स्नेहाउत्त्यानुगृहीतः । अधुना च उण्यपरम्पर-

भवदाश्रयः स्वर्गं एष भया ग्रासः । यतः—

संसारविषद्वक्षस्य द्वे एवं रसवफले ।

काव्यामृतरसास्वादः संगमः छुजनैः सह ॥ १५३ ॥

मन्थः उवाच ।

अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं

आयुष्यं जललोलविन्दुचपलं फेनोपमं जीवितम् ।

धर्मे यो न करोति निन्दितमतिः स्वगर्भिलोद्धाटने

पश्चात्तापकुतो जरापरिगतः शोकाद्विना दद्यते ॥ १५४ ॥

नाम् । त्यजेत्—अखिलकुलनाशे समुद्रप्ते एकं त्यक्त्वा कुलरक्षणं कर्तव्यमिति भावः ।

एवमप्ये । आत्मार्थे—आत्मसंरक्षणार्थे । तथा च श्रुतिः ‘आत्मानं सततं गोपायीत’ इति ।

स्वात्मार्थे इति पाठे स्वस्य आत्मा शरीरं तदर्थे । यदाह कालिदासः ‘शरीरमायं स्वलु

धर्मसाधनम्’ इति । अतस्तदेक्षणायावस्थं यत्तो विधेय इत्यर्थः । पृथिवीं त्यजेत्—पृथिवीं-

व्ययेनापि स्वसंरक्षणं कर्तव्यमिति भावः । पानीर्यं केवलं जलम् । निरायासं सुखलभ्यम् ।

भयोत्तरम्—भयं उत्तरं यस्मिन् भयानुगतम् । सुखं सुखकरम् । दुमालर्यं दुम एष आल्यः

यस्मिन् (वने) । पक्ष-०—पक्षानि फलानि अम्बु च भोजनं यस्मिन् । तृणाचि ह०—यत्र

तृणान्येव शश्या वल्कलमेव परिधानं तादृवनं वरम् । पादरजोपमाः पादरजेण उपमा

येषाम् । अत्र रजशब्दोऽकारान्तः पुष्टिंगः । पादरजो यथा पादासत्तः भूत्वा तत्क्षणमेव

पताति तद्वदर्था अपि अस्थिराः तुच्छा एवेवर्थः । गिरिनदीवेगोपमं अतिशीघ्रगामि ।

जललोल०—जलस्य यः लोलः विन्दुस्तद्वचपलं अतीवावस्थायि । फेनोपमम् फेनेन जलक-

फेन उपमा यस्य क्षणभद्रगुरम् । अत्र समानार्थः शोकांशः भर्तृहरेः—आयुः कल्पेल्लोलं

कलिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः । अर्थाः संकल्पकल्पा धनसमयतार्ड्द्वित्रमा भोगपूराः ॥

इ० । निन्दितमतिः भनकशालिनी बुद्धिः मतिः । निन्दिता मर्तिः तस्या अनुपयुज्यमान-

त्वात् यस्य । स्वर्गार्गलो०—अत्र स्वर्गवद्वेन स्वर्गद्वारं लक्ष्यते तस्य अर्गल वन्धनकाष्ठं तस्य

युज्माभिरतिसंचयः कृतः । तस्यायं दोषः । शृणु ।
 उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
 तडागोदरसंस्थानां परिवाह इवाम्भसाम् ॥ १५५ ॥

अन्यत्र । यदधोऽधः क्षितौ वित्तं निच्छसान मितंपच्चः ।
 तदधोनिलयं गन्तुं चक्रे पन्थानमग्रतः ॥ १५६ ॥

अन्यत्र । निजसौरर्घ्यं निरुल्लानो यो धनार्जनमिच्छति ।
 पदार्थभारवाहीव छेशस्यैव हि भाजनम् ॥ १५७ ॥

अपरं च । दानोपभोगहीन धनेन धनिनो यदि ।
 भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १५८ ॥

अन्यत्र । असंभोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं पैरः ।
 अस्येदमिति संबन्धो हानौ दुखेन गम्यते ॥ १५९ ॥

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमर्गवै क्षमान्वितं शौर्यम् ।
 वित्तं त्यागनिशुक्लं दुर्लभमेतत्तुष्टयं लोके ॥ १६० ॥

उक्तं च । कर्तव्यः संचयो निर्यते कर्तव्यो नातिसंचयः ।
 पद्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥ १६१ ॥

सावाहनुः—कथमेतत् । मन्थरः कथयति—

॥ कथा ६ ॥

अस्ति कल्याणकटकवास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा सृँगमन्विष्यन्वि-
 न्द्याट्टीं गतः । तेन तत्र व्यापादितं सृगमादय गच्छता घोराळतिः शूकरो दृष्टः ।
 ततंसेन व्याधेन सृग्ने सृग्नौ निधाय शूकरः शरेणाहतः । शूकरेणापि धनघोरगर्जनं
 कृत्वा स व्याधो मुष्कदेशो हतः संविड्गद्गुम इव भूमौ निपपात । यतः ।

जलमयिर्विषं शशं क्षुद्रशाधिः पतनं गिरः ।
 निमित्तं किञ्चिदासाद देही प्राणीर्विषुच्यते ॥ १६२ ॥

अथ तयोः पादास्कालेन सर्पोऽपि सृतः । अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः
 परिग्रन्थाहारार्था तान्सृतान्सृगव्याधसर्पशूकरानपश्यत् । अचिन्तयत्व—अहो अद्य
 महामोर्ज्यं मे समुपस्थितम् । अथवा ।

अचिन्तितानि हुसानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १६३ ॥

उद्धाराम् । जरापरिगतःजरायमिभूतः सन् । तडागोदर० तडागस्य उदरे संस्था गेषां
 तेषाम् । पूरोत्तीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया । 'इति उत्तररामवतिरे भवभूतिः ।
 आत्मनो द्रव्यं भूमिसात्कर्तुमिच्छन् यां गर्तीं कृपणः स्वनति सा एव तेन तस्यावेगमनार्थं
 मार्गः क्रियते इति भावः । परा०—परार्थं भारं वोढुं शीलमस्य । असंभोगेन—असंभोगा-
 देतोः । गम्यते ज्ञायते । यद्वा सम्बन्धः दुःखेन गम्यते युक्तः भवति इत्यर्थः । त्यागनि-
 युक्तम्—त्यागे नियुक्तम् । कल्याण०—वसतीति वास्तव्यः कल्याणकटके वास्तव्यः
 कल्याणकटकवास्तव्यः । अत्र कटकशब्दः प्रान्तवाची । धन०—धनानामिव घोरगर्जनम् ।
 पादास्कालेन पादाधोतेन, पादावर्मदेनेन वा । दैवमत्रा०—सुखदुःखादिदाने सर्वत्र दैवमेव

१ अस्मात् श्लोकात्परं 'धनं वा पुरुषो ब्रह्मान् पुरुषं धनमेव वा । अवश्यमेकं त्यजनि
 नस्मात् किं धननृष्टया ॥ इनि एकस्मिन्नर्द्विनपुलके । धनेन किं यो न ददाति नाश्रुं बलेन
 किं यज्ञं रिपुन् वाधते । शुतेन किं यो न च धर्ममाच्चेरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रिया भवेत् ॥
 इति अन्यतिमन् पद्यं उपलभ्यते । २ पापबुद्धिष्ठेष्व—षष्ठायातिषुच्छधः भ्राष्ट्यन् इ० पा०

तद्वत् । एषां मांसेमांसत्रयं मे सुखेन गमिष्याति ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ सुगश्चकरौ ।

अहिरेकं दिने याति अय भक्ष्यो धनुषेणः ॥ १६४ ॥

ततः प्रथमबुधक्षायामिदं निःस्वाहु कोदण्डलभ्नं स्नायुवन्धनं स्नादामि । इत्यु-
स्वा तथाकृते सति छिन्ने स्नायुवन्धनं उत्पत्तितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घ-
रावः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीभिर्कर्तव्यः संचयो नित्यम् इत्यादि । तथा च ।

यद्वदाति यद्वशाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये सृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १६५ ॥

किं च । यद्वदाति विशिष्टेभ्यो यज्ञाश्वासि दिने दिने ।

तते वित्तमहं मन्ये क्षेत्रं कस्यापि रक्षसि ॥ १६६ ॥

यातु । किमिदानीमतिक्रान्तोप्वर्णनेन । यतः ।

नाप्राप्यमधिवाऽऽच्छन्ति नर्थं नेच्छन्ति शोचितुम् ।

आपत्स्वपि न सुद्धान्तिं नरा: पण्डितबुद्धयः ॥ १६७ ॥

तत्सखे सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । यतः ।

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति शर्वस्य यस्तु क्रियावान्युरुषः स विद्वान् ।

सुचिन्तिं चौषधमातुराणां न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १६८ ॥

अन्यत्र । न श्वलपमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्णं हि ।

अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १६९ ॥

तदत्र सखे दशाविशेषे शान्तिः करणीया । एतद्वप्यतिकर्त्तुं त्वया न मन्तव्यम् । यतः

रौंजा कुलवधुर्विप्रा मन्त्रिणश्च योधाराः ।

स्थानश्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नस्ता नराः ॥ १७० ॥

इति विज्ञाय मतिमान्त्वस्थानं न परित्यजेत् ।

काणुरुपवचनमेतत् । यतः ।

स्थानसुत्पृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्तुरुषा गजाः ।

तत्रैव निधनं यान्ति काकाः काणुरुषा सुगाः ॥ १७१ ॥

को वीरत्य मनविनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद्यंश्नानस्तलाङ्गुलप्रहरणः सिंही वर्णं गाहते

तस्मिन्देव हताद्विष्ट्रुरुपैरस्तुष्णां छिनत्यात्मना । ७२ ॥

प्रभवति । न मुहूर्निः-मोहं न प्राप्नुवन्ति । किंकर्तव्यात्मा न भवन्तीत्यर्थः । कियावान्-
य आत्मनः शास्त्रज्ञानं कियया व्यनंके स एव परमार्थतो विद्वान् इत्यर्थः । आतुरः-
सूणः । नाममात्रेण पानं विनेत्यर्थः । अध्यवसायभीरोः-अध्यवसायः ‘उत्साहो अध्यवसायः
स्यात्’ इत्यमरः । उत्साहपूर्वको यत्नः इत्यर्थः । तस्माद्दीरोः । विज्ञानविधिः विशिष्टान-
करणं । केवलं ज्ञानसंपादनं इति यावत् । अर्थं वस्तु । मनविनः प्रशस्तं मनः अस्या-
स्तीति मनस्वी । ‘अस्यायामेधावज्जो विनिः’ इति मतुबर्थे विनिः । दंश्र०-दंश्र० च नखाश्च
लाङ्गुलं च दंश्रानखलाङ्गुलं प्रहरणं श्रस्य । हत०-द्वाभ्यां पिवतीति द्विः । द्विपेत्विन्दः

१ मासमेकं समधिकं यावज्जीवनं मे भविष्यति । तदत्र प्रथमबुधक्षायामित्याऽ पाठं
२ अनिक्षान्तोपालम्भेन ह० पा० । ३ सुचिन्त्यमप्य० । ४ इयं पंकिनार्त्ति कवित् ।

- अपरं च । निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।
सोयोगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १७३ ॥
- अन्यत्र । सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १७४ ॥
- अन्यत्र । उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिर्ज्ञं व्यसनेष्वसक्तं ।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ १७५ ॥
- विशेषत च । विनाप्यर्थवर्तः स्मृशति बहुमानोन्नतिपदं
समाकुलोऽप्यर्थः परिभवपदं याति कृषणः ।
स्वभावादुदृतां गुणसमुदयावासीविषयां
शुतिं सैहीं किं श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १७६ ॥
- धनवानिति हि मदस्ते किं गतविभवो विषाद्मुपयासि
करनिहतकन्दुकसमाः पातोत्पाता भनुष्याणाम् ॥ १७७ ॥
- अपरं च । अब्रच्छाया खलप्रीतिर्वसस्यानि योषितः ।
किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १७८ ॥
- दत्यर्थं नातिचेष्टते सा हि धृतैव निर्मिता ।
गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातुः प्रस्रवतः स्तनौ ॥ १७९ ॥
- अपि च सर्वे ।
येन शुक्ळीकृता हंसाः शुकाश्र व्यरितीकृताः ।
मयराश्विविता येन स ते द्वार्तं विधास्यति ॥ १८० ॥
- अपरं च । सतां रहस्यं शृणु मित्र ।
जनयन्यर्जने दुःखं तापयन्ति विष्णुनिषु ।
- मोहयन्ति च संपत्तो कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १८१ ॥
- अपरं च । धर्मर्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्वि पञ्चन्त्य दूरादस्पर्शीनं वरम् ॥ १८२ ॥
- यतः । यथा हामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्सुवि ।
भक्षयते सलिले नक्रेस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १८३ ॥
- राजतः सलिलादद्वेष्योरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं सृत्योः प्राणभृतामिष ॥ १८४ ॥
-
- इव द्विपेन्द्रः । हतः यः द्विपेन्द्रः तस्य सूधिरैः । निपानं कूपतडागादि । विवशाः परतन्नाः ।
क्रियाविधिर्ज्ञं क्रिया च विधिः शास्त्राज्ञां च क्रियाविधीं तौ जानीते इति तम् । सूत्राति-
लभते दृत्यर्थः । परिभवपदं याति—अवज्ञायते, तिरस्कियते । स्वभावादुदृतां निसर्ग-
प्राप्ताम् । गुण०—गुणानां शौर्यादीनां समुदयः तस्य अवासिः तस्या विषयां स्वानभूताम् ।
सैहीं सिद्धस्य इयं ताम् । वृत्त्यर्थं—जीविकालाभार्थम् । वित्तेहा द्रव्यतुष्णा । निरी-
हता तुष्णाभावः । प्रक्षालनाऽ—एतद्वाक्यं न्यायत्वेनोदाहियते ‘पंकप्रक्षालनन्यायः’
इति संज्ञायते च । तस्यार्थः निन्दितकरणात्तदकरणं वरमिति । नकैः—(स्वस्था-
नात्) न क्रामतीति नकः । ‘नन्द्राद्’—हृयादिना नकः प्रकृतिभावः । नकैः इति पदं
सर्वेषां जलजन्तुनामुपलक्षणम् । वित्तवान् भक्षयते हति पूरणीयं । सर्वे वित्तवन्त-
प्रवणाः द्व० पा० । २ यथामिषं जले मत्स्यभक्षयते क्षापवैर्सुवि । आकाशो पक्षिभिश्चैव ॥ ह०पा०।

तथा हि । अन्मनि क्लेशबहुले किं तु दुःसमतः परम् ।

इच्छारार्थपत्तो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ १८५ ॥

अन्यच्च ग्रातः शृणु ।

धर्मं तावदसुलभं लब्धं कुच्छ्रेण रक्षयते ।

लब्धवनश्चो यथा सृष्टुत्स्तमादेतत्र विन्नयेत् ॥ १८६ ॥

तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।

तस्याप्रवेत्त्वसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥ १८७ ॥

अपरं च । यद्यदेव हि वाऽछेत ततो वाऽछातुवतते ।

प्राप्तः एवार्थतः सोऽर्थो यतो वाऽछा निवर्तते ॥ १८८ ॥

किं बहुना । मम पक्षपातेन मयैव सहात्र कालो नीयताम् । यतः ।

आमरणान्तः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गाः ।

परित्यागाश्रव निःसङ्ग भवेन्निति हि महात्मनाम् ॥ १८९ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको छूते—थन्योऽसि मन्थर सर्वदा श्राद्धयुणोऽसि । यतः ।

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।

गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरंधराः ॥ १९० ॥

श्रुत्वायः स एको भुवि मानवानां स उन्मः स त्युरूपः स धन्यः ॥

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा नाशाभिभड्नाद्विसृताः प्रयान्ति ॥ १९१ ॥

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसन्ति ।

अथ कदाचिविवाद्यग्नामा सृगः केनापि आसितस्तत्रागत्य मिलितः । ततः तत्पश्चादादायानन्तं भयहेतुमालोक्य मन्थरो जलं प्रविष्टः । सूचिकश्च विवरं गतः । काकोऽप्युच्छ्रुतीय वृक्षाश्रमास्तुः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्याः यातीत्यालोचितम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य तुः सर्वे भिलित्वा तत्रैवोपत्रिष्ठाः । मन्थ-रेणोक्तम्—यद्रम् । सृग स्वागतम् । स्वेच्छयोदकायाहारोऽनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन बनमिदं सनाथीक्रियताम् । चित्रादग्नो छूते—लुभकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः । भवद्द्विः सह सर्वमिच्छामि । हिरण्यकोऽवदत—मित्र तत्त्वावद-स्माभिः सहायतेन निष्पृष्ठमेव भवतः । यतः ।

औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशकमागतम् ।

रक्षितं स्वयम्नेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १९२ ॥

तवत्र भवता स्वयम्नेनिविशेषं स्थीयताम् । तच्छ्रुत्वा सृगः सानन्दो भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलासञ्चरुच्छायायासुपविष्टः । अथ मन्थरो—पोक्तम्—सस्वे सृग एतस्मिन्निजने वने केन आसितोऽसि । कदाचित्किं व्याधाः संचरन्ति । सृगेषोक्तम् ।

मुपूजीवन्तीत्यर्थः । सलिलात् जलात् । इच्छासम्पूर्ण यावती इच्छा तावती सम्पूर्ण । प्रसरः—अवकाशः । पक्षपातेन—स्नेहानुश्वरेत्यर्थः । परित्यागाः दानानि । ‘त्यागो दाने च वर्जने’ इति भेदिनी । निःसङ्गाः—फलपेक्षारहिताः । ‘दातव्यमिति यद्यानं दीयतेऽनुपकारिणे’ इति भगवदुक्तत्वात् । धुरंधराः धुरं धारयन्तीति । गजोद्धरणभारं निर्वोद्धुक्तमाः इत्यर्थः । यस्यार्थिनः—अत्र कालिदासः—क्षुद्रेषु नूनं शरणं प्रपत्ते ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव । भयहेतुम्—भयस्य हेतुं कारणं व्याधादिकम् । औरसम् उरसा निर्मितम् । यथा ग्रात्रादि । स्वयम्नेनिविशेषं स्वयम्नात् निर्गतः विशेषः यस्मिन्कर्मणि तथात्था तथा ।

१ तृष्णाया चेत्परित्यक्तः इ०पा० । २ न भवन्त्यमहात्मनाम् ॥ इ०पा० । ३ सत्पुरुषवतश्च इ०पा० ।

अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माज्ञन्दो नाम नरपतिः । स च दिग्विजयव्यापारक्रमे-
णागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावासितकटको वर्तते । प्रातरथ तेनाभ्रागत्य कर्म्म-
सरः समीपे भवितव्यमिति व्याधानां मुखार्लिंगवदन्ती श्रूयते । तदवापि प्रातरथ-
स्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथावसरकार्यमारभ्यताम् । तद्वत्वा कर्म्मः सभय-
माह—जलाशयान्तरं गच्छामि । काकमुखगावप्युक्तवन्तौ—एवमस्तु । ततो हिरण्य-
को विहस्याह—जलाशयान्तरे प्राप्ते मन्त्ररस्य कुशलम् । स्थले, गज्ज्ञतः कः प्रती-
कारः । यतः ।

अम्बांसि जलजन्तुनां दुर्गं दुर्गमनिवासिनाम् ।

स्वं भूमिः श्वापदादीनां राजां मन्त्री परं बलम् ॥ १९३ ॥

सर्वे लघुपतनक अनेनोपदेशेन तथा भवितव्यम् ।

स्वयं वीक्ष्य यथा वध्वा: पीडितं कुचकुञ्जमलम् ।

घणिक्युजोऽभवद्युसी त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १९४ ॥

त ऊङ्गुः—कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति—

॥ कथा ७ ॥

अस्ति कान्यकुञ्जविषये वरिसेनो नाम राजा । तेन वीरणरनाम्नि नगरे तुष्ट्वलो
नाम राजेन्द्रो भोगपतिः कृतः । स च महाधनस्तरुण एकदा स्वनगरे आम्यज्ञति-
प्रौढयौवनां लावण्यवतीं नाम वणिक्युत्रवधुमालोकयामास । ततः स्वहर्म्यं गत्वा
स्मराकुलमतिस्तस्याः कृते दूर्तीं प्रेषितवान् । यतः ।

सम्भागे तावदस्ते प्रभवति उरुषत्तावदेवेन्द्रियाणां

लज्जां तावद्विघ्ने विनयमपि समालम्बते तावदेव ।

भूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्षमाण एते

यावल्लीलावतीनां न हृदिष्टृतिष्ठुषो दृष्टिवाणाः पतन्ति ॥ १९५ ॥
सापि लावण्यवती तदवलोकनक्षणात्प्रभृति स्मरशस्पदारजर्जरितहृदया तदेक-
चित्ताभवत् । तथा ह्युक्तम्—

असत्यं साहसं भाया मात्सर्यं चातिलुब्धता ।

निर्णयत्वमशौचत्वं श्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १९६ ॥

० विषये देशे । समावासितकटकः—समावासितं कटकं सेना येन सः । किंवदन्ती—जनश्रुतिः ।
'कोपि वादः' किंवदन्ती (उ. सू. ३. १२८ पा. ७. १. ३.) यद्वा 'किंवदन्ती' इति
आश्वायामाना । अनुकरणशब्दादाल्यानप्यन्तात् इत्यायमरटीकाकृत् । यथावसरकार्यम्—
अवसरमनतिकम्य वर्तते यथावसरं कालोचितं कार्यम् । जलाशयान्तरम्—अन्यो जला-
शयः जलाशयान्तरम् । नित्यसमासः । भोगपतिः—प्रान्ताधिपतिः, देशविभागस्य शासिता ।
प्रभवति इन्द्रियाणां—इन्द्रियाणि वशीकर्तुं शक्नेति । भ्रूचाप०—भ्रूचाप०: भ्रूचाप०:
आदौ आकृष्टाः पक्षान्मुक्ताः आकृष्टमुक्ताः । भ्रूचापादाकृष्टमुक्ताः भ्रूचापेन आकृष्टाः मुक्ताः-
क्षेति वा । श्रवण०—श्रवणस्य पन्थाः श्रवणप०: तं गताः । नील०—नीलरुद्धववन्तः ।
धृतिमुषः—धृतिं मुष्णन्तीति । दृष्टिवाणाः—दृष्ट्य एव बणाः । स्मरेति—स्मरस्य शारस्तेषां
प्रहारात्तर्जर्जरितं हृदयं यस्याः । तदेकचित्ता—स एव एकः तदेकः तस्मिन् स वा किंतं विते
वा यस्याः । तेन सह एकं किंतं यस्याः सा इति वा । माया—कपटाचणम् । निर्गुणत्वं—
गुणनिरासः । अशौचत्वं—नास्ति शौचं पावित्रं यस्याः सा अशौचा तस्याः भावः ।

१ को विधिः । इ. पा. । २ स्वभूपश्र पदानीनां राजामुक्तं बलं बलम् । ह. पा. ।

अथ दूतीवचनं श्रुत्वा लावण्यवत्सुवाच—अहं पतिव्रता कथमेतस्मिन्नपर्यमे पदि-
लङ्घने प्रवर्ते । यतः ।

सा भार्या या यहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ १९७ ॥

न सा भार्येति वक्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्टिति ।

तुष्टे भर्तरि नारीणां संतुष्टाः सर्वदेवताः ॥ १९८ ॥

ततो यद्यदादिशति मे प्राणेऽश्वरस्तदेवाहमविचारितं करोमि । दूत्योक्तम्—सत्यमेतत् ।
लावण्यवत्सुवाच—भुवं सत्यमेतद् । ततो दूतिकया गत्वा तत्तत्सर्वे तुष्टबलस्याग्रे
निवेदितं । तच्छ्रुत्वा तुष्टबलोऽब्रवीत्—स्वामिनानीय समर्पयितव्येति कथमेत-
च्छक्यम् । कुट्टन्याह—उपायः क्रियताम् । तथा चोक्तम्—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पञ्चवर्मना ॥ १९९ ॥

राजघुवः पृच्छति—कथमेतत् । सा कथयति—

॥ कथा ८ ॥

आस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति
स्म—यद्यर्थं केनाप्युपायेन त्रियते तदास्माकमेतत्वेन मासचतुष्टयस्य स्वेच्छया भोजनं
भविष्यति । तत्रैकेन दृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातम्—मया द्विद्विभावादस्य मरणं साधयि-
तव्यम् । अनन्तरं स वश्वकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टांगपातं प्रणम्योवाच—
देव द्विष्टप्रसादं कुरु । हस्ती द्वूते—कस्त्वम् । कुतः समायातः । सोऽवददत्-जम्बुकोऽ-
हम् । सर्वेवनवासिभिः पश्यभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः । यद्विना राजाव-
स्थानुं न एकं तदत्राटवीराज्येऽभिषेकं भवान्सर्वस्वामियणोपेतो निस्तप्तिः । यतः ।

यः कुलाभिजनाचारैरतिशृद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते श्रुतिः ॥ २०० ॥

अपरं च । राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यो ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ २०१ ॥

अन्यच । पर्जन्य इष्ट शृतानामाधारः पृथिव्यपितिः ।

विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीवते न तु द्वयतौ ॥ २०२ ॥

किं च । नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-

जगति परवशोऽस्मिन्दुर्लभः साहुदृतः ।

अशौचत्वम् । यहे गृहकर्मणि । प्रजावती प्रशस्तापत्यवती । पतिप्राणा—पतिरेव प्राणाः यस्याः
सा । म. भा. आ. प. २४. ४० । स्वेच्छया यथेच्छम् । साष्टाङ्गपातं प्रणम्य—जानुभ्यां
च तथा पद्म्यामुरसा शिरसा धिया । शिरसा वक्षसा दृष्ट्या प्रणामोद्याङ्गा ईरितिः ॥
कुलेति०—कुरुं च अभिजनश्च आचारश्च तैः । विकले असति । नियत०—परवशो अस्मिन्
जगति पुरुषः प्रायशः दण्डयोगात् नियतविषयवर्ती नियतः विषयः नियतविषयः
तस्मिन् वर्तते सः । स्वकर्मकारी अथवाचारमुकुर्वन् (दृश्यते) । अथवा (यः कश्चित्)
नियतविषयवर्ती (दृश्यते स) प्रायश दण्डयोगात् (तथा दृश्यते) साखुदृतः (तु) दुर्लभः ।

१ अप्रिसाक्षिकमर्यादो भर्ता हि शरणं वियाः । ह. पा. ।

कृशमपि विकलं वा वा, वितं वाऽधनं वा
पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याभ्युपौति ॥ २०३ ॥

तथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन । इत्युक्त्वो-
त्थाय चलितः । ततोऽसौ राज्यलोभाङ्गः कर्षुरतिलकः शृगालवर्त्मना धावन्महा-
पङ्के निमग्नः । ततस्तेन हस्तिनोक्तम्—सर्वे शृगाल किमधुना विप्रेयम् । पङ्के
निपतितोऽहं श्रिये । परादृत्य पश्य । शृगालेन विहस्तोक्तम्—देव मम उच्छका-
वलम्बनं कृत्वेतिष्ठ । यन्मद्विधस्य वचसि त्वया प्रत्ययः कृतस्तदुद्धयतामशरणं
हुःसम् । तथा चौक्तम्—

यदि सत्सङ्घनिरतो भविष्यसि भविष्यासि ।
तथाऽसज्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ २०४ ॥

सतो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालर्मक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—उपायेन हि यच्छ-
क्यम् इत्यादि ॥ ततः कुट्टन्मुपदेशेन तं चारुदत्तनामानं वणिकुञ्चं स राजघुवः
सेषकं चकार । ततोऽसौ तेन सर्वविश्वासकार्येषु नियोजितः ।

एकदा तेन राजुप्रेण स्नातानुलिसेन कनकरबालांकारधारिणा प्रोक्तम्—अथा-
रभ्य मासमेकं मया गौरीव्रतं कर्तव्यम् । तदव प्रतिरात्रमेकां कुलीनां युवतीमानीय
समर्पय । सा मया यथोचितेन विधिना पूजयितव्या । ततः स चारुदत्तस्तथाविधां
नवयुवतीमानीय समर्पयति । पश्चात्प्रच्छन्नः सन्किमयं करोतीति निरूपयति ।
स च तुङ्गबलस्तां युवतीमस्तृशक्षेष दूरादृशालंकारगल्पचन्दनैः संपूज्य रक्षकं दत्वा
प्रस्थापयति । अथ वणिकुञ्चेण तद् वृद्धोपजातविश्वासेन लोभाङ्गमनसा स्ववधू-
र्लवण्यवर्ती समानीय समर्पिता । स च तुङ्गबलस्तां हृदयप्रियां लावण्यवर्तीं
विज्ञाय सत्संग्रहमुत्थाय निर्भरमालिङ्ग्य निमीलिताक्षः पर्णङ्के तथा सह विललास ।
तदवलोक्य वणिकुञ्चश्चित्रलिखित इवेतिकर्तव्यतामूढः परं विषादमुपगतः ।
अतोऽहं ब्रवीमि—स्वर्यं धीक्षय इत्यादि ॥ तथा: त्वयापि भवितव्यम् इति ।

तद्वितवचनमवधीर्य महता भयेन विष्टुग्ध इव तं जलाशयमुत्सृज्य मन्थरश्व-
लितः । तेऽपि हिरण्यकादयः स्नेहादिर्णं शङ्खमाना मन्थरमनुगच्छन्ति । ततः
स्थले गच्छन्केनापि व्याधेन कानने पर्यटता मन्थरः प्राप्तः । प्राप्त्य च तं यही-
त्योत्थाप्य धनुषि बद्धा ब्रह्मणेशाक्षुत्पिपासाकुलः स्वशृण्यमिषुखसञ्चितः । अथ
शुगधायसम्बुद्धिकाः परं विषादं गच्छन्तस्तमनुगम्नः । ततो हिरण्यको विलपति—

एकस्य हुःसत्य न यावदन्तं गच्छास्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्थं बहुलीभवन्ति ॥ २०५ ॥

विकलं विकलाङ्गामित्यर्थः । अपि: सर्वत्र योज्यः विकलमपि पर्ति कुलनारी अपि इत्य-
न्वयः । मालिनीवृत्तम् । तल्लक्षणम्—ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । लम्बेला शुभ-
राशेष्वयवेला सुमुदूर्ते । ‘राशीनामुदयो लम्बम्’ इत्यमरः । अदरणं नास्ति शरणं यस्य ।
अप्रतीकारं इति यावद् । यदि सप्तविश्वासितः भविष्यसि तर्हि भविष्यसि आयत्या सुखेन
वत्स्यसि । यदि असज्जनमेलके पतिष्यसि तर्हि पतिष्यसि तव पातः ध्रुवं भविष्यति ।
‘यदा सत्संगरहितः’ इति पाठे यदा यदा सज्जनसंगंति हास्यसि तदा तदा शठाना हस्ते
पतिष्यसि इत्यर्थः । तद्वित०—तत् हिरण्यकोक्तं द्वितं कल्याणोदकं इत्यर्थः । विमुग्धः कर्त-
व्यमूढः । अर्णवः—अर्णासि अस्य सन्ति । छिद्रेष्विति—आपदापदनुविन्धनीति भावः ।

स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।
तदकृतिमसोहर्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥ २०६ ॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
विश्वासस्तादृशः ऊंसां याहृद्वित्रे स्वभावजे ॥ २०७ ॥

इति छहर्विचिन्त्य—अहो दुर्देवश्रु । यतः ।
स्वकर्मसंतानविचेष्टितानि कालान्तरावर्तिशुभाशुभानि ।
इहैव दृष्टानि मर्यैव तानि जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥ २०८ ॥

अथवेत्थमेवेतत् । कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्वमृत्यादि भङ्गरम् ॥ २०९ ॥
उनर्विसृश्याइ—शोकारातिभयव्राणं प्रीतिविश्रमभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सुष्ठुं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ २१० ॥

किं च । मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः
पात्रं यस्तुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तदुर्लभम् ।

ये चान्ये सुहृदः ससृद्विसमये द्रव्याभिलाषाकुला-
स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विषय ॥ २११ ॥

इति बहु विलम्ब्य हिरण्यकंशित्राक्षलघुपतनकावाह—यावदयं व्याधो वनाद्व निःस-
रति तावनमन्धरं मोचयितुं यतः क्रियताम् । नावचतुः—सत्वरं कार्यमुच्यताम् ।
हिरण्यको ज्ञाते—वित्राङ्गो जलसमीर्णं द्वावा मृतमिवात्मानं दशयतु । काकश्च तस्यो-
परि स्थित्वा चतुर्व्वा किमपि विलिसतु । रुतमनेन लुब्धकेन तत्र कच्छपं परी पञ्च
सुगमांसार्थिना सत्वरं गन्तव्यम् । ततोऽहं मन्थरस्य बन्धनं छेत्यामि । संनिहिते

अकृत्रिमसौहर्दम् कार्येण निर्वर्तितं कृत्रिमं । न कृत्रिमं अकृत्रिमं सहजं सौहर्दं यस्य
स्वकर्मैति—स्वस्य कर्मणां संतानं अविरतः प्रवाहः । स्वफलमोगदानाय प्रवृत्ता कर्मसंतः ।
रिति यावत् । तस्य विचेष्टितानि विलसितानि कालान्तरावर्तिशुभाशुभानि कालान्तरेषु
आवर्तितुं शीलं येषां तानि कालान्तरावर्तीनि च तानि शुभानि अशुभानि च । यानि
दशान्तराणि अन्या: दशा: दशान्तराणि । तानि इहैव जन्मनि मर्यैव प्रस्तुतशीरावच्छि-
म्भेन इत्यर्थः । जन्मान्तराणीव दृष्टानि उपभुक्तानि । संनिहितापायः संनिहिताः अपाया
यस्य । सापगमाः अपगमेन विरहेण सहिताः । उत्पादि—उत्पन्नं वस्तुजातम् । शोकाराति०—
शोक एवारातिः तस्माद्यन्यं तस्माद्यायते तत् । प्रीतिविश्रमम्०—प्रीतिः हृषे: विश्रमम्० च तयोः
भाजनं आस्यदम् । अक्षरद्वयम् अक्षरलोद्वयं यस्य तद् इति रत्नविशेषणम् । मित्रमिति—
यद् मित्रं नयनयोः प्रीतिरसायनं प्रीतेः रसायनमिव रसायनम् । वीर्यदसायनं यथाऽमोघफलं
तथेदमपि मित्रसायनं भास्मनः आह्लादजननकार्यात्कदापि न व्यभिचरतीति भावः ।
चेतसः आनन्दनं हृदयानन्दनकरि । यच्च आत्मनः मित्रेण सह सुखदुःखयोः पात्रं भवेत् ।
आपदि सुखे च समक्रियमित्यर्थः । तद् दुर्लभं सदसां न लभ्यते इत्यर्थः । ये चान्ये
अन्यादृशः पुरुषाः द्रव्याभिलाषाकुलाः सन्तः समृद्धिसमये न तु आपदि सुहृदः भवन्तीति
शेषः ते सर्वत्र मिलन्ति सौकर्येण लभ्यन्ते । तेषां तत्त्वस्य निकषग्रावा कषपष्टिका विपदेव ।
विपदेव ते सुहृदो वा दुर्लभो वेति स्वरूपतः प्रतीयन्ते । कार्यं यत्कर्तुमुचितं तत् ।

लुब्धके भवद्दयां पलायितव्यम् । चिद्राङ्गुलधृपतनकाभ्यां शीर्षं गत्वा तथादुष्टिं सति स व्याधः श्रान्तः पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्टस्तथाविधं सुगमपश्यत् । ततः कर्तरिकामादाय प्रहृष्टमना सृगमन्तकं चलितः । तत्रान्तरे हिरण्यकेनागत्य मन्थ-रस्य बन्धनं छिन्नम् । स क्रमः सत्वरं जलाशयं प्रविवेश । स सृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योथाय पलायितः । प्रत्यावृत्य लुब्धको यावत्तरुतलमायति ताव-त्क्रमपश्यन्नचिन्तयत्-उचितमैतत्नमासमीक्ष्यकारिणः । यतः ।

यो श्रवाणि परित्यज्य अश्रुवाणि निषेवते ।

श्रवाणि तस्य नश्यन्ति अश्रुं नष्टमेव हि ॥ २१२ ॥

ततोऽसौ स्वकर्मवशान्निराशः कटकं प्रविष्टः । मन्थरादयश्च सर्वे विसुक्तापदः स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ॥

अथ राजपुत्रैः सानन्दसुक्तम्—सर्वे श्रुतवन्तः सुखिनो वयम् । सिद्धं नः समी-हितम् । विष्णुशर्मोवाच—एतावता भवतामभिलिपिं संपन्नम् । अपरमपीदमस्तु-मित्रं प्राप्नुत सज्जना जनपैदलक्ष्मीः समालम्ब्यतां

भूपालाः परिपालयन्तु वसुधां शाश्वतस्वधर्मे स्थिताः ।

आसतां मानससुषुष्ये हृष्टतिनां नीतिर्वोदेव वः

कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्वन्नार्धचूडामणिः ॥ २१३ ॥

॥ सुहृद्देदः ॥

अथ राजपुत्रा ऊचुः—आर्य मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः । इदानीं सुहृद्देदं श्रोतुमिच्छामः । विष्णुशर्मोवाच—सुहृद्देदं तावच्छुण्ट यस्यायमादः श्लोकः—

वर्धमानो महालेहो सुगेन्द्रवधयोर्वने ।

पिशुनेनातिलुप्येन जस्तुकेन विनाशितः ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम्—कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम वणिग्निवसति । तस्य प्रञ्चुरेऽपि विजेऽपरान्यन्धूतिसृद्धानवलोक्य एनरर्थद्वाच्चिः करणीयेति भाति-वस्त्रम् । यतः ।

अघोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वं एव दरिक्षिति ॥ २ ॥

असमीक्ष्यकारिणः अविचार्यं कर्म कुर्वते । अविमूल्यकारिणः जात्मस्य । जात्मोऽसमी-क्ष्यकारी स्यात् इत्यमरः । कटकं-सेननिवेशम् । शश्वत्स्वधर्मे स्थिताः कदपि प्रजापाल-नरपत्नवर्गं व्यभिचरत्तः । सुकृतिनां वः । नवोदेव अचिरपरिणीता वधूरिच । एतेन तस्या राजपुत्रैरचिरपत्रिहः सूचितः । छीत्वं च ध्वनितम् । मित्रं इत्यादि भरतवाक्यं काव्योपसंहारं दर्शयति । तदुक्तम् ‘वरदानस्य उक्तिर्या सा काव्यं उपसंहृतिः ।’ इति । इति हितोपदेशे मित्रलाभो नाम ग्रथमः कथासंग्रहः समाप्तः ।

सुहृद्देदः—सुहृदोः भेदोः । शेषं मित्रलाभवत् । पिशुनेन—खलेन सुहृद्देदकरेण इति यावत् । पिशुनो दुर्जनः खलः इत्यमरः । दक्षिणापथे—दक्षिणदेशो । अघोऽधः इति—उक्त-

१ अथ राजपुत्रैः सानन्दचेतोभिः सर्वं तच्छुतमुक्तं च । सर्वे ते सुखिनः सम्पन्नास्तमास्तिष्ठनः समीहितम् । इ० पा० । २ सा । ३ निषातिनः । इ० पा० । ४ प्रभृते इ० पा० ।

अपरं च । ब्रह्माहापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विगुलं धनम् ।
 शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिक्षयते ॥ ३ ॥

अन्यच्च । अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहस्राच्च परिहीणम् ।
 प्रमदेव हि दृक्षपतिं नेच्छत्तुर्पौर्णहिंसु लक्ष्मीः ॥ ४ ॥

किं च । आलर्स्यं स्त्रीसेवा सरोगतं जन्मस्तुभिवान्तल्यम् ।
 संतोषो भीरुत्वं पृथ व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ५ ॥

यतः । संपदा सुस्थितंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।
 कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥

अपरं च । निरुत्साहं निरानन्दं निर्वार्यमरिनन्दनम् ।
 मा स्म सीमान्तिनी काच्चिजानयेत्पुत्रमीद्वशम् ॥ ७ ॥

तथा चोक्तम् । अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
 रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्वद्व तीर्थेषु निष्क्रियेत् ॥ ८ ॥

यतोऽलब्धमनिच्छतोऽनुयोगादर्थाप्तिरेव । लब्धस्याप्यरक्षितस्य निधेरपि स्वयं
 विनाशः । अपि च । अवर्धमानश्चार्थः काले स्वल्पव्ययोऽप्यञ्जनवक्षयमेति ।
 अनुपभुज्यमानश्च निष्प्रयोजनं एव सः । तथा चोक्तम्—

धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते
 बलेन किं यश्च रिपुन् बाधते ॥
 श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरे-
 त्विमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ९ ॥

पदस्थमपि आत्मानं लघुमेव मन्यमानस्य कस्य महिमा न उपचीयत वर्धते । सर्वस्यापि
 मानस्य कस्य महिमा न उपचीयत वर्धते । सर्वस्यापि उपचीयत एव । किंतु लघुपदभा-
 गपि य आत्मानं उच्चपदस्थं मन्यते स दरिद्र एव भवति । अयं भावः—प्रभूतधनोऽपि य
 आत्मानमल्पधनं मन्यते सोऽधिकद्वयप्राप्तये यत्नं विद्धाति धनाक्षयं भवति । एवं
 तस्य महिमा उपचीयते । यः कश्चित्पुनः स्वल्पधनोपि आत्मानं विगुलधनं मन्यते सोर्ध-
 प्राप्तये न व्यवस्थित आत्मानं तथा दर्शयितुं प्रयत्नमानश्च कृणादिनाऽकिञ्चनतां याति
 एवं तस्य महिमाऽपक्षीयते । तदुक्तम् कालिक्षासेन ‘रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता
 गौरवाय ।’ इति मेघदूतो । अयमर्थः पुरुषात् ‘संपदा सुस्थितंमन्यः’ इत्यत्र प्रव्यक्तैव
 स्फुटीकृतः । शशिनः वंशस्य इति शेषः । अव्यवसायिनम्—व्यवसायः अस्यास्तीति व्यव-
 सायी न व्यवसायी अव्यवसायी तं अनुयोगिनम् । अथवा ताञ्छील्ये णिनिः । दैवपरं—
 दैवं परं यस्य दैवावलाभ्यन्मित्यर्थः । प्रमदा प्रकृष्टो मदोऽस्या अस्तीति तर्णी । उपगृ-
 हितुं आलिङ्गितुम् । व्याघाताः—विघ्नाः प्रतिवन्धाः । सीमान्तिनी—सीमन्तः केशवेशः
 अस्या अस्ति इति । लिसेत—लघुं इच्छेत् । अवेक्षया व्यापव्यायादै सम्यक्पर्यालोचनेन ।
 तीर्थेषु पात्रेषु । तीर्थं शाश्वाध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्णिजुषाम्बुपात्रोपाध्यायम-
 न्त्रिषु । क्षति भेदिनी । अर्थयोगात्—अर्थस्य योगात् विद्यमानधनसाधनात् । यः अलब्धं
 इच्छति स तत्राप्यर्थं विद्यमानधनेन व्यवसायं कुरुते अधिकं धनं लभते चेति । पाठान्तर-
 स्यार्थः । अज्ञनवन्—अज्ञनं यथा स्वल्पमपि उपभुज्यमानं व्ययमेति तथा । धनेन—तस्य

अन्यत्र । अथानस्य क्षयं दृष्टा वर्लमीकस्य च संचयम् ॥
 अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्वानाध्ययनकर्मसु ॥ १० ॥

यतः । जलबिन्दुनिपातेन क्लमशः पूर्णते घटः ।
 स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ ११ ॥
 दानोपेनेगरहित दिवसा यस्य यान्ति वै ।
 स कर्मकारभक्षेष श्वसन्प्रिन न जीवति ॥ १२ ॥

इति संचिन्त्य नन्दकसंजीवकनामानौ दृष्टभौ धुरि नियोज्य शकटं नानाविभ्रव्य-
 पूर्णं कृत्वा वाणिज्येन गतः कास्मीरं प्राप्ति ।
 कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
 को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १३ ॥

अथ गच्छतस्तस्य दुर्दुर्गानन्दिनि महारण्ये संजीवको भग्नजातुर्निपतिः । समा-
 लोक्य वर्धमानोऽचिन्त्यत्—
 करोतु नाम नीतिक्षो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं उन्नतदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ १४ ॥

किं तु । विस्मयः सर्वथा हेतुः प्रत्यहः सर्वकर्मणाम् ।
 तस्माद्विस्मयस्तुत्यज्य साध्ये सिद्धिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥

इति संचिन्त्य संजीवकं तत्र परित्यज्य वर्धमानः उनः स्वयं धर्मादुर्न नाम नगरं
 गत्वा महाकायमन्यं दृष्टमेकं समानीय धुरि नियोज्य चलितः । ततः संजीव-
 कोऽपि कथं कथमपि खुरवये भारं कृत्वोत्थितः । यतः ।
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।
 तक्षकेणापि दृष्टस्य आशुर्मर्माणि रक्षति ॥ १६ ॥

नाकाले नियते जन्मत्विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशायेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १७ ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
 सुररक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
 जीवत्यनाथोपि वने विसर्जितः ।
 कृतप्रथलोऽपि यहे न जीवति ॥ १८ ॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारं कृत्वारण्यं भास्यन्दृष्टुष्टाङ्गो
 बलवन्ननाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः स्वभुजोपार्जितराज्यसुखमनुभवन्नि-
 वसति । तथा चोकम्—
 नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते सूर्यैः ।
 विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव सूर्येन्द्रता ॥ १९ ॥

इति सर्वत्रात्माहार्यम् । अवन्ध्यं सफलम् । दानाध्ययनकर्मसु—दानं च अध्ययनं च कर्म व्यवसा-
 यश्च तेषु । तैः इति गावत् । वृत्तीयार्थे सप्तमी । यद्वा एतेषां मध्ये एकेन अवन्ध्यं दिवसं कुर्यात् ।
 कर्मकारभक्षा कर्मकारः लोहकारादिस्तास्य भक्षा दृतिः चर्मप्रसेविका । ‘भक्षा चर्मप्रसेविका’
 इत्यमरः । वाणिज्येन—वाणिज्यं कर्तुम् । हेतौ तृतीया । विधेः—दैवस्य । विस्मयः चित्तस्य
 पर्याकुलता । हेयस्यक्षव्यः । प्रत्यहः—विधः । कथं कथमपि महता प्रयासेन । आशुः
 दर्शमायुः स्थात् चेत् । सति आशुषि मर्माभिषातः न भवति इति भावः । बलवत्—उच्चैः ।

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमुनाकच्छमगच्छत् । तेन च तत्र सिंहे-
नानुभूतपूर्वमकालधनगर्जितमिव संजीवकनर्दितमआवि । तद्धृत्या पानीयम-
पीत्वा सञ्चकितः परिवृत्य स्वस्थानमागत्य किमिदित्यालोचयंस्तूर्णा रिथितः । स
च तथाविधः करटकदमनकाभ्यामस्य मन्त्रिबुद्धाभ्यां शृगालाभ्यां हृष्टः । तं तथा-
विवरं दृष्टा दमनकः करटकमाह—सर्वे करटक किमित्यामुदकार्थी स्वामी पानी-
यमपीत्वा सञ्चकितो मन्दं मन्दमवतिष्ठते । करटको द्वृते—मित्र दमनक अस्म-
न्मतेनास्य सेवैव न क्रियते । यदि तथा भवति तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टानिरूपणं-
नास्माकम् । यतोऽनेन राजा विनापराधेन चिरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां महदु-
खमनुभूतम् ।

सेवया धनमिच्छद्धिः सेवकैः पद्य यत्कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य सुदृश्टस्तदपि हारितम् ॥ २० ॥

अपरं च । शीतवातातपहेशान्सहन्ते यान्पराश्रिताः

तदेशेनापि भेदावी तपस्तप्त्वा उख्सी भवेत् ॥ २१ ॥

अन्यत्र । एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायतनृत्यिता ।

ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के सृताः ॥ २२ ॥

अपरं च । एहि गच्छ पतोनिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एषमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडान्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ २३ ॥

अहृथैरर्थलाभाय पण्यत्रीभिरिव स्वयम् ।

आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ २४ ॥

किं च । या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहु मन्यन्ते हर्षिं तामपि सेवकाः ॥ २५ ॥

अपरं च । मौनान्पूर्वः प्रवचनपदुच्चातुलो जल्पको वा

क्षान्त्या भीर्यदि न सहते प्रायश्चो नाभिजातः ।

पिपासा०—पातुमिच्छा पिपासा । पानेच्छा तथा आकुलितः त्रस्तः । यमुनाकच्छम् यमुनायाः
कच्छं तीरम् । अनुभूतपूर्वम्—पूर्वे अनुभूतं अनुभूतपूर्वं तत्र भवतीति । अरमन्मतेन-
आवयोर्मेतानुसरेण । किमिति—आवयोः स्वामिकर्मणः निरूपणं कृत्वा को लाभः किं
प्रयोजनं वा । सेवकै०—सेवकैः अल्पतं तपस्य । किं तदित्याकांक्षायामाह—स्वातन्त्र्य-
मिति । सेवां कृत्वा धनार्जनं कर्तुमिच्छद्धिः स्वातन्त्र्यहनिरेव सम्पादिता न कोप्यन्योर्थः
इति भावः । शीतेति—शीतं च वातश्च आतपश्च शीतवातातपे तस्मात् क्लेशाः—तान् ।
पराश्रिताः परान् आश्रिताः सेवकाः । तदेशेन शीतवातातपक्लेशोशेन । भेदावी—सारासा-
रविचारणाकुशलः । शीतवातादिक्लेशाः सोढव्याघ्रद्वारं ते सोढा मोक्षप्रापकतपोर्थमिति मत्वा
तपश्चरणे व्रेयो लब्ध्वा उख्सी भवतीति भावः । सेवायामधीकृतायां तु सदैव क्लेशसह-
नमावश्यकं । तपश्चरणे च यावतिसद्धि । इति तदश्शलम् । अनायत्तश्रितिता—आयता परा-
धीना वृत्तिः यस्य स आयत्तश्रितिः—स न भवतीति अनायत्तवृत्तिः तस्य भावः तस्मा-
स्वतन्त्रुतिलम् । ते वै हृत्यादि ते वै जीवन्ति वेद के गृताः । ते मृतप्राणा एव हृत्यर्थः ।
ते वै के जीवन्ति के मृताः सर्वे मृता एव इति वा योजनीयम् । समाचर—स्त्रीकुरु ।
आशाग्रहग्रस्तैः—आशा एव ग्रहः उपरागादिः तेन ग्रस्तैः । पण्यत्रीभिः—गणिकाभिः ।
परोपकरणीकृतः—परेषां उपकरणता सेवानुग्रहता भीतः । साधनीकृत इति वा । मौना-
न्पूर्वे इति—सेवकः मौनं धारयति वेद स मूर्खं इत्यभिधीयते । प्रतचनपदुच्चार्षपदुः स्थाचेद्

धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतश्चाप्रगल्भः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २६ ॥

विशेषतश्च । प्रणमत्युक्तिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुच्यति प्राणान् ।

द्वुःखीयति सुखहेतोः को मृदः सेवकादन्यः ॥ २७ ॥

दमनका श्रूते—मित्र सर्वथा मनसापि नैतत्कर्तव्यस्तु । यतः ।

कर्थ नाम न सेव्यन्ते यत्ततः परमेश्वराः ।

अचिरेणैव ये तुष्टाः पूर्यन्ति मनोरथान् ॥ २८ ॥

अन्यच्च पश्य । कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्भृतसंपदः ।

उद्घण्डधवलच्छब्दं वाजिवाणवैहिनी ॥ २९ ॥

करटको श्रृते—तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण । यतोऽन्यापरेषु व्यापारः
सर्वथा परिहरणीयः । पश्य ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स भूमौ निहतः श्रूते कीलोत्पाटीव वानरः ॥ ३० ॥

दमनकः पृच्छति—कथमेतत् । करटकः कथयति—

॥ कथा १ ॥

अस्ति मगधदेश धर्मारण्यसंनिहितयस्तुधार्यां शुभदत्तनाम्ना कायस्थेन विहारः
कर्तुमारब्धः । तत्र करपत्रदर्यमाणैकस्तत्तम्भस्य कियद्वरस्काटितस्य काष्ठस्पृद्धय-
मध्ये कीलकं निधाय सूत्रधारेण धृतस्य । तत्रैव बलवान्वानरस्यः क्रीडन्नागतः ।
एको वानरः कालप्रेरितं इव तं कीलकं हस्तास्यां धृतोपविष्टः । तत्र तस्य हृष्टद्वयं
लम्बमानं काष्ठस्पृद्धयाभ्यन्तरे प्रविष्टम् । अनन्तरं स च सहजन्वपलतया महता
प्रयत्नेन तं कीलकमाकृष्टवाक् । आकुण्डे च कीलके चूर्णितापृद्धयः पञ्चत्वं गतः ।
अतोऽहं ब्रवीमि—अव्यापारेषु व्यापारस्य हत्यादि । दमनको श्रूते—सर्वस्मिन्निधिकारे य एव
नियुक्तः प्रधानमन्ती स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चां सर्वथा न
करेत्या । पश्य ।

पराधिकारचर्चां यः कुर्यात्वामिहितेच्छया ।

स विशीदति चीत्काराद्वर्दभस्ताङ्गितो यथा ॥ ३१ ॥

दमनकः पृच्छति—कथमेतत् । करटको श्रूते—

वातुलः वाताविष्टो वा जल्मकः वाचाले वेति गृह्णते । अभिजातः कुलीनः । अप्रगल्भः
भीः । प्रणमति इ०—उश्चिति उच्चैः पदमिच्छन्तः प्रणमन्ति सा प्रणतिरेव उच्चत्वविद्या-
तिनी । जीविकार्थे कदाचित्यागैरपि वियुज्यन्ते । सुखं लिप्सन्तः क्लेशभाजो भवन्तीत्यहो
मौद्र्यं सेवेवाकृतीनामिति निष्कर्षः । परमेश्वराः नृपालाः । चामरोद्भृतसम्पदः चामराणि
उद्भूतानि यासु ताद्वाः सम्पदः । उद्भूतो दण्डो यस्य ताद्वां धवलं छत्रं । वाजिनश्च वार-
णाश्च यस्यां ताद्वां वाहिनी चमूः । सेवकसमुदायो वा । कीलोत्पाटी—कीलं उत्पाटय-
तीति । विहारः मठः देवतायतनं वा । करपत्र०—करपत्रेण कक्षन्ते दर्यमाणथासौ एक-
स्तस्मय तस्य । स्फटितस्य—पाटितस्य कृतस्य । सूत्रधारेण—स्थपतिना त्वश्च । पञ्चत्वं
गतः मृतः । पराधिकारचर्चां अन्याधिकारनिरूपणम् । अयं शब्दः ‘अव्यापारेषु व्यापारः’

१ तत्र वनवासी, २ कालवृण्डः.

॥ कथा २ ॥

अस्ति वाराणस्यां कर्तूपटको नाम रजकः । स चैकदाभिनवयस्क्या वध्वा
सह चिरं केलिं कृत्वा निर्भरमालिङ्ग्य प्रसुतः । तदनन्तरं तदृहृदव्याणि हर्तुं चौरः
प्रविष्टः । तस्य प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति कुम्हकुरश्वेषविष्टोऽस्ति । अथ गर्दभः
श्वानमाह—सखे भवतस्तात्यदर्थं व्यापारः । तत्किमिति त्वसुचैः शर्वं कृत्वा स्था-
मिनं न जागरयासि । कुम्हकुरो ब्रूते—भद्र मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या ।
त्वमेव किं न जानासि यथा तस्याह्निंशं युद्धरक्षां करोमि । यतोऽर्थं चिराज्ञिर्दृतो
ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि ममाहारदाने मन्दादरः । यतो विना विशुर-
दर्शनं स्वामिन उपजीविषु मन्दादरा भवन्ति । गर्दभो ब्रूते—शृणु रे वर्वर ।

यान्वेते कार्यकाले यः स किंशृत्यः स किंसुहृत् ।
कुम्हकुरो ब्रूते—शृणु तावत् ।

भृत्यान्संभाषेयस्तु कार्यकाले स किंप्रभुः ॥ ३२ ॥
यतः । आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
उत्त्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥ ३३ ॥

ततो गर्दभः सकोपमाह—अरे दृष्टमते पापीयांस्त्वं यद्विपत्तौ स्वामिकायोपेक्षां
करोमि । भवतु तावत् । यथा स्वामी जागरिष्यति तन्मया कर्तव्यम् । यतः ।

पृष्ठतः सेवयेदर्कं जटरेण हुताशनश ।

स्वामिने सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्योद्येश्वीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्करेण ग्रुज्ज्वो निद्रा-
भङ्गकोपाद्युत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास । अतोऽहं ब्रवीमि—परापिकारचर्चाद्
इत्थादि । पद्यम् । पश्चासामन्वेषणेमेवास्मक्षियोगः । स्वानियोगचर्चां क्रियतात् ।
(विशुश्य) । किं त्वय तया चर्चया म प्रयोजमम् । यत आवयोर्भक्षितशोपाहारः ग्रन्त-
रेऽस्ति । दमनकः सरोषमाह—कथमाहारार्थी भवान्केवलं राजानं सेवते । एतद्गुरुं
तथ । यतः ।

षष्ठ्याद्युपकारकारणाद् द्विषतामप्यपकोरकारणात् ।
नृपर्वंश्य इत्यते ग्रुज्जिठरं को न ब्रिमति केवलम् ॥ ३५ ॥

जीविते यस्य जीवन्ति विश्रामित्राणि वाच्यवाः ।

सफलं जीवितं तस्य आत्माये को न जीवति ॥ ३६ ॥

अपि च । यस्मिभीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
काकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्या स्वोदरपूरणम् ॥ ३७ ॥

इयनेन समानार्थः । विषीदहि विशादं खेदं प्राप्नोते । रजकः—निर्णेजकः । प्रसुः—गाढ-
निक्षा गतः । नियोगस्य—अधिकारस्य । चर्चा—विवारणा । अहर्निशम्—अहनि च निशाया
च अहर्निशं सदैव । विधुरदर्शनं—आपद्—संकट—दर्शनम् । वर्वर—नीच, दस्यो । कार्यकाले
उपस्थिते कार्ये । स किं भृत्यः इति धा पदच्छेदः । स नैव भृत्य इत्यर्थः । एवं स किं
सुहृद् स किं प्रशुरित्यत्र योज्यम् । भृतौ पोषणे । धर्मसेवने धर्मचरणे । प्रतिहस्तकः प्रति-
निधिः, प्रतिपुष्टः । एकस्य स्थाने अन्यः पुलः । पृष्ठतः इ०—सूर्यात्पं पृष्ठे गृह्णीयात् ।
अमायया—अकपटाचरणेन वेदविहितमार्गानुसारेण । यद्या ममत्वश्वत्यत्वेन, ऐहिकवस्तुषु
आसक्ते त्रिव्ययेर्यर्थः । चीत्कारः—आरटनम् । खरनादः । उपकारकारणात्—सुहृदामुपरि

- पञ्च । पञ्चमिर्याति दासत्वं पुराणैः कोपि मानवः ।
कोपि लक्ष्मैः कृती कोपि लक्ष्मैरपि न लभ्यते ॥ ३८ ॥
- अन्यच । मनुष्यजातौ तुल्यार्थां भृत्यत्वमतिगर्हितम् ।
प्रथमो यो न तवापि स कि जीवत्सु गणयते ॥ ३९ ॥
- तथा चोक्तम् । वाजिवारणलोहानां काषपाणवाससाम् ।
नारीएुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ ४० ॥
- तथा हि । स्वल्पस्त्वाथुवसावशेषमलिनं निर्मांसमव्यस्थिकं
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्स्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्गुमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वं कृच्छ्रगतोपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ४१ ॥
- अपरं च । सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य ।
लाङ्गूलचालनमध्यरणावपातं
भूमौ निपत्य बदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजमङ्गुष्ठस्तु
धीरं विलोकयति चादुशतेऽव भुङ्गे ॥ ४२ ॥
- किं च । यज्ञीनव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
विज्ञानविक्रमयशोभिरभज्यमानम् ।
तत्त्वाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्गे ॥ ४३ ॥

उपकारकरणसामर्थ्ये भवतीति हेतोः । पुराणैः—रजतनाणकविशेषैः । ‘पुराणं बोडशपणम्’ इति हैमः । चतुर्दशिः काकिणीभिः पणः भवति । बोडशभिः पणैः पुराणम् । वाजिवारण०—वार्जी वाजिनः भिद्यते यथा भारवाही घोटकः सांयुगीनादश्ववरात् । वारणः हस्ती । लोहशब्दोत्र धातुसामान्ये लोहे लोहायथा कालायसमपि लोहः सुवर्णमपि लोहः । एवमन्यत्र । स्वल्पेति—स्तायुरङ्गसप्रत्यङ्गसान्विकव्यवनातनुविशेषः । वसा भेदः तथोरवशेषः तेन मलिनम् । निर्मांसं—मांसहीनम् । अस्थिकं अस्थिशकलम् । क्षुधाशान्तये क्षुधानिहृत्यर्थम् । अङ्गमागतं—उत्सङ्गप्रासम् । त्यक्त्वा तुच्छत्वबुद्ध्या इत्यर्थः । कृच्छ्रगताः आपदतः । सत्त्वानुरूपं—सत्त्वं स्वभावः बलं वा । ‘सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः’ इति मंदिनी । तंस्य अनुरूपं सद्वशम् । लाङ्गूलेति—श्वा कृक्षुरः पिण्डदस्य भस्यं ददतः पुरुषस्य पुरतः लाङ्गूलचालनं पुच्छविश्वननं कुर्सो । गजपुङ्गवः गजश्रेष्ठः । पुङ्गवादिशब्दास्तत्पुङ्गवोत्तरपदे श्रेष्ठार्थवाचका भवन्ति । तदुक्तममरसिंहेन—‘स्युरुतपदे व्याप्रपुङ्गवर्वभुक्जराः’ । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥’ इति धीरं—गम्भीरं यथा तथेति कियाचिरोषणम् । चादुशतैः श्रियवाक्शतैः प्रार्थितः । क्षुद्रः श्वृतिमाश्रित्य मुखचालनादिकं करोति सर्वैरवशायते च । महाजनस्तु गाम्भोरेण पश्यन्नियवचनलाधितः भुङ्गके सर्वैरादियते च इति भावः । यदिति—यद जीवितं विश्वानं विशिष्टं ज्ञानम् आन्वीक्षिक्यादीनामिति यावत् । च विक्रमः पराक्रमश्च यशः कीर्तिश्च तैः अभज्यमानमवियुक्तं अत एव प्रथितं विख्यातं सत् क्षणमपि जीव्यते । इह अस्मिन् जगति । तज्ज्ञाः एतद्रहस्यं जानन्तः पणिता इत्यर्थः । तत्त्वाम जीवितं प्रवदन्ति । नाम प्राकाश्येऽभ्युपगमे वा । ‘नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये

अपरं च । यो नात्मजे न च गुरी न च भूत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे ।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
काकोपि जीवति विराय बलिं च भुक्षे ॥ ४४ ॥

अपरमापि । अहितहितपिचारशूलयुक्तेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिस्तिरस्तुतस्य ।
उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः
एरुषपशोऽथ पशोऽथ को विशेषः ॥ ४५ ॥

करटको शूते—आधां तावदप्रधानान् । सदाप्याययोः किमनया विचारणया । दम-
मको शूते—कियता कालेनामात्याः प्रधानतामप्रधानतां वा लभन्ते । यतः ।
न कस्यचित्क्षिवदि ह स्वभावा-
द्भवत्युदारोऽभिमतः सलो वा
लोके युरुर्खं विपरीततां वा
स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ ४६ ॥

किं च । आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्थात्मा गुणदोषयोः ॥ ४७ ॥
यात्यधोऽथो व्रजतुच्छैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।
कृपस्य खनिता यद्याकारस्येव कारकः ॥ ४८ ॥

तद्भवत्युदारान्यतान्यतो द्यामा सर्वस्य । करटको शूते—अथ भवान्तिं ब्रवीति । स
आह—अयं तावत्स्थानी पिङ्गलकः कुतोऽपि कारणात् सन्वकितः परिवृत्योपविष्टः ।
करटको शूते—किं तत्त्वं जानासि । दमनको शूते—किमग्राहिंदितमस्ति । उक्तं च ।
उदीरितोऽथः पशुनापि गृह्णते हयाश्च नागाश्च घहन्ति देशिताः ।
अनुकूलमप्यहिति पण्डितो जनः परेक्षितज्ञानफला हि बुद्ध्यः ॥ ४९ ॥
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रबक्तविकारेण लक्ष्यते ऽन्तर्गतं मनः ॥ ५० ॥

स्वरोपापि च । संभाव्यकुलसाप्राकाशावेकस्येच्चपि दृश्यते ॥' इति मादेनी । किं तस्य जीवि-
तफलेन—तस्य जीवितमफलमेव नात्मतीति भावः । अहितेति—अहितं अनिष्टं हितं श्रेयस्करं तयोः
विचारः विवेकः । निर्णयं इति यावत् । तत्र शूल्या तद्रहिता मतिर्थस्य । श्रुतिसमयैः श्रुति-
प्रतिपादिताचारैः । 'समयाः शाश्वाचारकालसिद्धान्तविदिः' इत्यमरः । तिरस्तुतस्य तद्र-
हितस्य इति यावत् । शाश्वामार्गाद ब्रह्मत्वः । उदर०—उदरस्य भरणं एव उदरभरणमात्रं तदेव
केवलं इच्छतीति तस्य । पुरुषपशोः पुरुषः पशुरिव तस्य । कियता इत्या०—कियान् किंप्रमाणकः
स कालः येन अमात्याः अप्यं अवृं वा पदं प्राप्नुवदित्वा । अचिरादेवेत्यर्थः । यः राजकार्य-
धुरंधरः स शीघ्रं सूर्धन्यं पदमारोहति यः न तथा स पराचीनं पदं लभते । तथाहि उच्च-
नीचपदलाभो गुणागुणनिवन्धनो न कालायत्त इति भावः । लोके इ०—अस्य समानार्थः
श्लोकांशः—'आत्मैव शास्त्रान्वै बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' जातौ एकवचनम् । तत्त्वं परमार्थं
याथात्म्यम् । उदीरित इति उदीरितः वाचा व्यक्तीकृतः । गृह्णते ज्ञायते । देशिताः आहसाः ।
जहृति तर्क्यति अनुमिमीते । परेक्षित०—परेषां इक्षितस्य ज्ञानं एव फलं यसाम् । इक्षितं
हृततः भावः । 'इक्षितं हृततो भावो बहिराकार आकृतिः' । इति सज्जनः । आकारैः इ०—
कुटीमुखरागादिः आकारः । इक्षितं—आभिप्रायानुरूपा चेष्टा । म. सृ. अ०८ श्लो. २६ ।

सदत्र भयप्रस्तावे प्रज्ञायलेनाहमेनं स्वामिनमात्मर्यं करिष्यामि । यतः ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्ग्रावसदृशं प्रियम् ।

आत्मशक्तिसमं कोर्पं यो जानाति स पण्डितः ॥ ५३ ॥

करटको ब्रूते—ससे त्वं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

अनाहूतो विशेषस्तु अपृष्ठो बहु भाषते ।

आत्मामं मन्यते श्रीतं भूपालस्य स दुर्मतिः ॥ ५२ ॥

दमनको ब्रूते—भद्र कथमहं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

किमप्यत्ति स्वभाषेन छुन्दरं वार्यसुन्दरम् ।

यदेव रोचते यस्मै भवेनननस्य सुन्दरम् ॥ ५३ ॥

यतः । यस्य यस्य हि यो भावरत्नं तेन हि तं नरम् ।

अनुग्रविद्य भेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ५४ ॥

अन्यत्र । कोडेचत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च ।

आज्ञामवित्थां कुर्यादिथाशक्ति महीपतेः ॥ ५५ ॥

अपरं च । अल्पेच्छुर्धतिमान्याजद्वायेवानुगतः सदा ।

आदिष्टो न विकल्पेत स राजवस्तौ वसेत् ॥ ५६ ॥

करटको ब्रूते—कदाचित्स्वामनवसरप्रेशादवमन्यते स्वामी । सोब्रवीत्—अस्त्वे-
वम् । तथाप्यनुजीविना स्वामिसांनिध्यमवद्यं करणीयम् । यतः ।

दोषभीतिरनारम्भस्तत्काषुरुषलक्षणम् ।

कैरजीर्णभयाद्वातर्भोजने परिहीयते ॥ ५७ ॥

पश्य । आसन्नेषम नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविद्वीनमकुलीनमसंगतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्व

यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्यन्ति ॥ ५८ ॥

करटको ब्रूते—अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यते भवान् । स आह—शृणु । किमनुरक्तो
विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावद् । करटको ब्रूते—किं तज्ज्ञानलक्षणम् ।
दमनको ब्रूते—शृणु ।

भयप्रस्तावे—प्रस्तावः अवसरः प्रसङ्गः । ‘प्रस्तावः स्यादवसरः’ इत्यमरः ।
प्रस्तावसदृशम्—अवसरोचितं, प्रस्तुतविषयानुरूपम् । सद्ग्रावसदृशं—सन् शोभनः भावः अभिप्रायः तस्य अनुरूपम् । भावः स्वभावः अभिप्रायो वा । ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचे-
ष्टात्मजन्माप्तु ।’ इत्यमरेदिन्द्यौ । अवित्थाम्—सफलां कुर्यात् पालयेत् । विकल्पेत—संशय्य
न कर्तव्यकर्तव्यं विचारयेत् । राजवस्तौ नृपत्रासादे । दोषभीतेः—दोषः आनिष्परिणामः
वैगुण्यं वा । भजते तस्मिन्स्निहति, तमनुग्रहाति । तमकुलीनं—कुले जातः कुलस्यापत्यं
वा कुलीनः न कुलीनः अकुलीनः उकुलोपत्पन्नः । असङ्गतम्—न प्रशस्तं सङ्गतं सङ्गति-
र्यस्य सोऽसङ्गतः तं अयोग्यसमागमम् । अत्र नवोऽपाशस्यमर्थः । तदुक्तं ‘तत्साद्यम-
भावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्यं विरोधश्च नवर्थाः पृथ् प्रकीर्तिताः ॥’ इति । यद्या
नास्ति सम्यग् गतमस्य असावसद्गतः दुराचारः तम् । प्रमदाः प्रकृष्टः मदः यासां ताः
तस्यः । दूरात् सेवके दूरस्येषि । अनुरक्तः मानुरागः स्तिंग्यो वा । विरक्तः—निरनुराग

दूरादेवेक्षणं हासः संप्रश्नेष्वादरो भृशम् ।
परोक्षेऽपि गुणश्लावा रमरणं प्रियवस्तुषु ॥ ५९ ॥
असेवके चातुरकिर्दानं सप्रियभावणेषु ।
चुरतेश्वरचिह्नानि दोषेऽपि गुणसंग्रहः ॥ ६० ॥

अन्यतः । का उपायानमाशानां वर्णं फलखण्डनम् ।
विक्तेश्वरचिह्नानि जानीयाः मतिमान्नरः ॥ ६१ ॥
एतज्ञात्वा यथायं ममायत्तो भविष्यति तथा वक्ष्यामि । यतः ।
अपायसंदर्शनजां विपत्तिष्टुपायसंदर्शनजां च सिद्धिष्ठ ।
भेदाविनां नीतिविधिप्रयुक्तां उरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥
करटको ब्रूते—तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वन्नुमर्हति । यतः ।
अप्राप्तकालवचनं ब्रह्मस्पतिरपि ब्रुवन् ।
प्राण्युगाह बुद्धश्वेतानमपमानं च शाश्वतम् ॥ ६३ ॥
दमनको ब्रूते—मित्र भा भैषीः । नाहमप्राप्तावसरं वचनं वदिष्यामि । यतः ।
आपशुन्मार्गं गमने कार्यकालात्येषु च ।
अपृष्टेनापि वक्तव्यं भूत्येन हितमिच्छता ॥ ६४ ॥
यदि च प्राप्तावसरोपि^१ मन्त्रो मया न वक्तव्यस्तदा मन्त्रित्वमेष्ठ ममानुपपन्नम् ।
यतः ।

कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यते सद्ग्रिः ।
स गुणस्तेन च शृणिमा रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ६५ ॥

तन्मद्र अनुजानीहि भास्म । गच्छामि । करटको ब्रूते—शुभमस्तु । शिवास्ते पन्थानः ।
यैर्थाभिलषितमनुष्टीयताम् इति । ततो दमनको विस्मित इष्ट पिङ्गलकसमीयं गतः ।
अथ दूरादेव सादरं राजा प्रवेशितः साष्टाङ्गपातं प्रणिष्पत्योपविष्टः । राजाह—चिरादू-
द्धोऽसि । दमनको ब्रूते—यथोपय मया सेवके श्रीमद्वेषपादानां न किं विवर्योऽन-
मस्ति तथापि प्राप्तकालमनुजीविना सांनिष्ठ्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोऽस्मि । किंच ।

असंतुष्टः । संप्रश्नेषु—कुशलप्रक्षेषु । प्रियवस्तुषु इष्टपदर्थेषु । असेवके—संवामकुर्वाणे ।
सुरस्तेष्वरः—सुरक्तस्य प्रकृष्टानुरागवतः ईश्वरस्य नृपस्य चिन्हानि लिङ्गानि । गुणसंग्रहः—
गुणवेक्षणं—ग्रहणं वा, कालधापनम्—अभिमतमनोरथपूर्णे कालक्षेपः । फलखण्डनम्—फले
विसंवादः आशाकलविनाशो वा । अपयेति—भेदाविनो नीतिविधिप्रयुक्तामित्यत्र अनीतिं
नीति । इति पदच्छेदः । भेदाविनः नीतिशास्त्रनिपुणाः अनीतिविधिप्रयुक्तां नीतिशास्त्रानु-
ष्टानजनितां अपायसंदर्शनजां अपायानां अनिष्टानां संदर्शनात् आविर्भावात् उत्पन्नो च
विपत्ति कार्यनाशो नीतिविधिप्रयुक्तां नयविधानेन जनितां उपायसम्यवयवालोचनोरथो च
सिद्धिं अभिमतसफलतां प्रसुरन्ती अग्रे प्राहुर्भवन्तीमिव दर्शयन्ति । याथातश्वर्णेने
त्यर्थः । बुद्धश्वेतानं बुद्धेवमाननाम् । आपदि—आपत्काले उपस्थिते । उन्मार्गं गमने—अस-
त्पश्चात्संसरणे । प्रसोस्तिं शेषः । कार्यकालात्येषु कार्यस्य कालस्तेषु अत्येषु अतिक्रमणेषु ।
उन्नितकाले शम्भुः कार्यं न कुर्याच्चेदित्यर्थः । अपृष्टेनापि०—इत्यत्र अपृष्टेपि हितान्वेषी कृत्यात्-
स्थानभावितम् । इति कामन्दकोक्तः पाठः । दन्तस्य दन्तानाम् । जातौ एकवचनम् ।

^१ प्रीतिविधिवर्धनम् । ^२ अनुरक्तेशलिङ्गामि । इ० पा० । ^३ प्राप्तावसरेणापि । इ० पा० ।
५ यथाभिप्रेनम् । इ० पा० ।

दन्तस्य निर्धर्षणकेन राजनकर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तुणन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्गवाक्याणिमता नरेण ॥ ६६ ॥

यथपि चिरणावधीरितस्य दैवतैर्दैर्में हुद्धिनाशः शङ्ख्यते तदपि न शङ्खनीयम् । यतः ।

मणिर्लुटिपादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचौ मणिर्मणिः ॥ ६७ ॥

अन्यच ।

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्तेषु ज्ञेयिनाशां न हि शङ्खनीयः ।

अथः कृतस्यापि तनूपातो नाथः शिखा यति कदाचिदेव ॥ ६८ ॥

वेष तत्सर्वथा विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यम् । यतः ।

निर्विशेषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।

तदेवमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

किं च ।

विविधाः उरुषा राजन्तुतमाधममच्यमाः ।

यतः ।

स्थान एव नियोज्यते भृत्याश्रामभरणानि च ।

न हि चूडामणिः पादे नूपुरं सर्विधि धार्यते ॥ ७१ ॥

अपि च ।

कनकसूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिष्ठुणि प्रणिधीयते ।

न स विरौति न चापि न शोभते भवति योजयितुवचनीयता ॥ ७२ ॥

अन्यच ।

मुकुटे रोपितः काचश्चरणाभरणे मणिः ।

न हि दोषो मणेरस्ति किं तु साधोरविज्ञता ॥ ७३ ॥

पश्य ।

बुद्धिमाननुरक्तोऽयमयं शर्वं इतो भवत् ।

इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यापूर्यते नूपः ॥ ७४ ॥

तथा हि ।

अभवः शक्तं शाश्वं बीणा वाणी नरश्व नासी च ।

उरुषविशेषं प्राप्य हि भवन्ति योग्या अयोग्याश्व ॥ ७५ ॥

अन्यच ।

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।

भक्तं शक्तं च मां राजन्त्रावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७६ ॥

यतः ।

अवज्ञानाद्रज्ञो भवति मतिहीनः परिजनः ।

तत्सत्त्वाधान्याद्वति न समीपे बुधजनः ।

निर्धर्षणकेन—मार्जनविधायकेन । ईश्वराणां प्रभूणां कार्यं प्रयोजनं भवति । किमङ्ग किमु वक्ष्यं वाक्याणिमता नरेण तद्वेदिति । अङ्गवाक्याणिमतेत्येकं वा पदम् । कदर्थितस्य—अवमानितस्य अतिदुखितस्य वा । धैर्य०—धैर्येण धैर्ये वा वृत्तिरस्य । तनूपातः अस्मेः । ततुं स्वशरीरं न पातयति तनूपं धृतादि अस्तीति वा तनूपात् । विशेषज्ञेन—विशेषं जानातीति तेन तारतम्यवता । सर्वेषु कार्यक्षमेषु कार्याक्षमेषु च इत्यर्थः । समं तुल्यम् । वर्तते व्यथ-हरति । नूपुरं—मञ्जीरः चरणाभरणविशेषः । कनकसूषणसंग्रहणोचितः—सुवर्णलङ्कारयोगः । योग्यः । त्रुपुणि सीसके, रङ्गे वा । ‘रङ्गसीसकयोद्धुपुः’ इति रुद्धः । प्रणीधीयते योजयते—विरैति—शब्दं कुस्ते साधिक्षेपं कन्दति वा । वचनीयता—निन्दा । साधोः—अर्लंकारधारिणः । अविज्ञता—अविशेषज्ञता अविक्षणता । सूखता इति यावत् । उष्णविशेषम्—गुणप्राहिणम्—गुणप्राहिणं वा इत्यर्थः । अवज्ञानात् अनादरात् अवमानात् । परिजनः मतिहीनः नूढीयी भवति । चित्तस्य पर्याकुलस्वादिति भावः । यद्वा मतिहीनः परिजनः राज्ञः भवति । मन्दधियः एव राजसेवका भवान्ति । तथाधान्यात् तेषां मूर्खाणां प्राधान्यात् प्रावल्यात् ।

१ यथैवास्तु तथैषास्तु इ० पा०, २ इहोभयमये जडः; इहोभयशुणो जनः । इ० पा० ।

शुभेस्त्यकं राज्ये न हि भवति नीतिर्गुणवर्णा
विषपञ्चायां नीतौ सकलमवशं सीदिति जगत् ॥ ७७ ॥

अपरं च । जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् ।

दृष्टेणावमतो यस्तु स सर्वेवमन्यते ॥ ७८ ॥

किं च । बालादपि श्रीतव्यं ख्रष्टमुकं मनाधिभिः ।

रवेराविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ७९ ॥

पिङ्गलकंडधदत्—भद्र दमनक किमेतत् । अस्मदीयप्रधानामात्यएवस्वमियत्कालं यात्कृतोऽपि खलवचनाक्षागतोऽसि । इदानीं यथाभिमतं त्रहि । दमनको ब्रूते—देव पृच्छामि किंचित् । उच्यताम् । उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इव तिष्ठति । पिङ्गलकोऽस्थदत्—भ्रष्टमुकं त्वया । किंत्वेतद्वस्य वक्तुं कश्चिदिष्वास-भूमिनास्ति । त्वं तु तद्विध इति कथयामि । शृणु । संग्रहति वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितमतोऽस्माकं त्याज्यम् । अनेन हेतुना विस्मितोऽस्मि । तथा च श्रुतस्त्वयापि अपूर्वः शब्दो महान् । शब्दाऽनुष्ठेणास्य प्राणिनो महात बलेन भवितव्यम् । दमनको ब्रूते—देव अस्ति तावदये महान्भयहेतुः । स शब्दोऽस्माभिरप्याकर्णितः । किं तु स किमन्त्री यः प्रथमं भूमित्यागं पश्चात्युद्देष्योऽप्याश्वास्यन्तां यस्मादाप-त्यातीकारकाले हुल्भः एव भूत्या-नामुषयोग एव ज्ञातव्यः । यतः ।

बन्धुलीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चात्मनः ।

आपक्षिकपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ८० ॥

सिंहो ब्रूते—भद्र महती शङ्खा मां बाधते । दमनकः उनराह । (स्वगतम्—) अन्यथा राज्यसुखे परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं मां संभाषते । (प्रकाशं ब्रूते—) देव यावदहं जीवामि तावद्भयं न कर्तव्यम् । किं तु करटकादयोऽप्याश्वास्यन्तां यस्मादाप-त्यातीकारकाले हुल्भः एव रुपसमवायाः ।

ततस्तौ दमनककरटकौ राजा सर्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतिकारं प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन्ददमनकमाह—ससे किं शक्यप्रतीकारोरेयं भयहेतुरशक्य-प्रतीकारो वेति न ज्ञात्या भयोपशमं प्रतिज्ञाय फलमर्यं महाप्रसादो शृहीतः । यतोऽनुष्ठेणां न कस्याद्युपायनं शृहीयाद्विशेषतो राजः । पश्य ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

सृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतोमयो हि सः ॥ ८१ ॥

तथा हि । बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिषः ।

महती देवता ह्येषा नरस्त्वेण निष्ठति ॥ ८२ ॥

समीपे न भवति अवमानशङ्खयेति भावः । गुणवतो फलदयिनी । ‘संधिर्णो विग्रहो यानमासनं द्वैतमाश्रयः ।’ एते वज्ञीतिगुणाः । इदंगुणवती नीतिः न फलति । अवश-अशरणं निरवलम्बम् । सीदित ज्वस्तं विषद्ग्रस्तं वा भवति । नृपार्चितम्-राजा दानमानादिना पूजितम् । खलवचनात् तद्वच्यत्ययादित्यर्थः । विस्मितः सचकितः भयाकुल इति यावत् । विश्वाससूमि: विश्वासभाजनम् । यः रहस्यं रक्षेदिति शेषः । अपूर्वसत्त्वाधिष्ठितम्-अपूर्वेण अदृष्टपूर्वेण प्राणिनाश्रितम् । कार्यसंदेहे कर्तव्यानिष्ठये । बन्धुलीभृत्यवर्गस्य आत्म-नक्ष बुद्धेः सत्त्वस्य बलस्य च सारताम् । स्थानान्तरं गन्तुम्-अस्माभिरेतद्वनं त्यक्तत्वान्यन्त्रग-न्तव्यमिति । आश्वास्यमन्ताम्-आशाप्रदानेन तेषां प्रोत्साहनं क्रियतामित्यर्थः । पुरुषसमवायः पुरुषसम्भूतः । शक्यप्रतीकारः-शक्यः साध्यः प्रतीकारः प्रतिविधानं निराकरणं । भयोपशम-भीतीशान्तिम् । अनुष्ठेणां भीतीशान्तिम्-उपकारमकुर्वन् । उपकारकरणात्मागति यावत् ।

दमनको विहस्याह—मित्र तृणीमास्यताम् । ज्ञातं मंया भयकारणम् । बलीवर्द्दन-
दितं तत् । दृषभाश्रवास्माकलपि भक्ष्याः । किं पुनः सिंहरय । करटको छूते—यदेष्व
तदा स्वामित्रासस्तत्रैव किं नापनीतः । दमनको छूते—यदि स्वामित्रासस्तत्रैव
मुच्यते तदा कथमर्य महाप्रसादलाभः स्यात् । अपरं च ।

निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्याद्विकर्णवद् ॥ ८३ ॥

करटकः पृच्छति—कथमेतत् । दमनकः कथयति—

॥ कथा ३ ॥

अस्तु तरापथे उर्दुदशिस्वरनाम्नि पर्यते महाविक्रमो नाम सिंहः । अस्य पर्वतक-
न्द्रमधिशयानस्य केसराग्रं कश्चिन्मृषिकः प्रत्यहं छिनति । ततः केसराग्रं लूर्म
दृष्ट्वा कुपितो विवरान्तर्गतं मृषिकमलभमानोऽचिन्तयत् ।

क्षुद्रशङ्खे वेगस्तु विक्रमाक्षैव लभ्यते ।

तमाहन्तुं उत्सकार्यः सद्वास्तस्य सेनिकः ॥ ८४ ॥

इत्यालोच्य तेन ग्रामं गत्वा विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा विडालो यत्नेनानीय
मांसाहारं दत्त्वा स्वकच्चरे स्थापितः । अनन्तरं तद्वयान्त्वयिकोऽपि बिलाज्ज निः-
रति । तेनासौ सिंहोऽक्षतकेसः सुखं स्वपिति । मृषिकशब्दं यदा यदा गृणोति
तदा तदा सविशेषं मांसाहारदानेन तं विडालं संवर्धयति । अयैकदा स मृषिकः
क्षुधार्पीडितो बहिः संचरन्विडालेन प्राप्तो व्यापादितश्च । अनन्तरं स सिंहो यदा
कदाचिदपि तस्य मृषिकस्य शब्दं विवराज्ज शुआव तदोपयोगाभावाद्विडालस्या-
प्याहारदाने मन्दादरो बक्षव । ततोऽसावाहारविरहादुर्बलो दधिकर्णोऽधसक्षो
वभूय । अतोऽहं ब्रवीमि—निरपेक्षो न कर्तव्यः इत्यादि ।

ततो दमनककरटको संजीवकसमीर्य गतो । तत्र करटकस्तरुत्तें साटोपष्टुप-
विष्टः । दमनकः संजीवकसमीर्य गत्वा उवीत—अरे दृषभं पप राजा पिङ्गलकेनार-
प्यरकार्थं नियुक्तः सेनापतिः करटकः समाजापयति—सत्परमागच्छ । नो चेदस्मा-
द्वरण्याद्वरमपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न जाने कुरुः स्वामी किं
विधास्यति ।

ततो देशव्यवहारानामिक्षः संजीवकः सभवसुप्तुत्य साष्टाङ्गपातं करटकं प्रणत-
वान् । तथा चोक्तम्—

मतिरेव बलाद गरीयसी यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोपयतीव द्विष्ठिमः करिणो हस्तिपकाहतः कणन् ॥ ८५ ॥

अथ संजीवकः साशङ्कुमाह—सेनापते किं मया कर्तव्यं तदनिधीयताम् । कर-
टको छूते—यदयत्र कानने स्थित्याशास्ति तर्हि गत्वा उभ्येवपादाविन्दं प्रणम ।

सर्वतोमयः—सर्वतेजः समष्टिघटित इत्यर्थः । निरपेक्षः स्वसेवानिरपेक्षः । पर्वतकन्द्रमधिश-
यानस्य—‘अधिशीद्व्यासो कर्म’ इति द्वितीया । केसराग्रं छट्याग्रम् । अक्षतकेसरः अक्षतः
अलक्षतः केसरो यस्य । सविशेषं—समधिकम् । अवसरो बभूव मृतः । विस्तुमनिष्टम् ।
करिणामियं दशा—दृश्यमाना दशा । सत्यामपि शक्तौ मनुष्याधीनता इत्यर्थः । हस्तिपकः-

^१ तच्छुन्या संजीवकश्चायात् ।

ओजाभङ्गो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामेनादः ।

पृथक्षेष्व्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥ १ ॥ इत्यधिकं केऽुचितुलकेषु ।

संजीवको ब्रूते-तदभयवाचं मे यच्छ । गच्छामि । तदा स्वकीयदक्षिणवांहुं ददामुं
भवान् । करटको ब्रूते—गृणु रे बलीष्ठर्द अलमनया शङ्ख्या । यतः ।

प्रतिवाच्चमदत केशवः शपमानाय न चेदिभुमुजे ।

अलुहुंकुरुते धनध्वनिं न हि गोमाशुरुतानि केसरी ॥ ८६ ॥

अन्यत्र ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो सृदृनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्चितानेव तस्त्वं वाधते महान्महत्येष करोति विक्रमम् ॥ ८७ ॥

ततस्ती संजीवकं कियहुरे संस्थाप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ । ततो राजा सादरम्-
बलोकितौ प्रणम्योपविष्टौ । राजाह—त्वया स हृष्टः । दमनको ब्रूते-देव हृष्टः ।
किंतु यदेवेन ज्ञातं तत्तथा । महानेवासौ देवं श्रुमिच्छति । किंतु महाबलोऽसौ ।
ततः सज्जीभूयोपविद्य दृश्यताम् । शब्दमात्रादेव न भेतव्यम् । तथा चोक्तम्—

शब्दमात्राक्ष भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणम् ।

शब्दहेतुं परिज्ञाय कुट्टनी गौरवं गता ॥ ८८ ॥

राजाह—कथमेतत् । दमनकः कथयति—

॥ कथा ४ ॥

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुरारथं नगरम् । तच्छिसरथदेशो घण्टाकर्णो नाम
राक्षसः प्रतिवसतीति जनप्रावादः श्रूयते । एकदा घण्टामादाय पलायमानः कश्चि-
व्वौरो व्याघ्रेण व्यापादितः स्वादितव्यः । तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता । ते च
वानरास्तां घण्टामुक्षणं वादयन्ति । ततो नगरजनैः स मनुष्यः स्वादितो हृष्टः ।
प्रतिक्षणं घण्टारथश्च श्रूयते । अनन्तरं घण्टाकर्णः कुपितो मनुष्यान्वादति घण्टां
च धादयतीत्युक्त्वा सर्वे जना नगरात्पलायिताः । ततः करालया नाम कुट्टन्या
विसृश्यानवसरोऽयं घण्टावादः तत्किं मर्कटा घण्टां वादयन्तीति स्वयं विज्ञाय
राजा विज्ञापितः—देव यदि कियज्जनोपक्षयः कियते तदाहमेनं घण्टाकर्णं साध-
यामि । ततो राजा तस्यै धनं दत्तम् । कुट्टन्या च मण्डलं कृत्वा तत्र गणेशादिषु-
जागौरवं दृश्यत्वा स्वयं वानरप्रियफलान्वादाय वनं प्रविश्य फलान्वाकीर्णानि ।
ततो घण्टां परित्यज्य वानरा फलासक्ता ब्रह्मूः । कुट्टनी च घण्टां शृहीत्वा नगर-
मागता संवेजनपूज्याभवत् । अतोऽहं ब्रवीमि—शब्दमात्राक्ष भेतव्यम् दृश्यादि ॥
ततः संजीवक आनीय दशोनं कारितः । पश्चात्तत्रैव परमप्रीत्यर्थं निवसति ।

हस्त्यारोहः । करिणः करिष्यस्थः इति यावत् । डिष्टिमो वायभेदः । शपमानाय—
कहृक्षीः प्रयुजते । चेदिभुमुजे शिशुपालाय । गोमाशुरुतानि—शृगालवान् । सज्जीभूय—
कर्म बद्ध्वा । तदाक्रमणे स्वसंरक्षणार्थमिति सूच्योर्धः । विश्वश्येति—अयं घण्टावादः अन-
वसरः न तु नियतवेलाभवः । तस्मात्किं मर्कटा घण्टाया वादकाः स्युरिति विचार्य तस्वयं च
परिज्ञाय इत्यर्थः । साधयामि स्ववशं नेष्यामि हनिष्यामि वा । मण्डलम्—अभिवारसाधकं
कर्म मान्त्रिकप्रसिद्धम् । गणेशादिं—गणपतिशक्तिनीडाकिनीक्षेत्रपालप्रश्निपूजादम्बरम् ।

१ इत्यतः परं—

अम्भसा भियने सेतुसंया मन्त्रोप्यरक्षितः ।

पैशुन्याद्विद्यने स्त्रीहो वाग्मिभियेन कानरः ॥ १ ॥ इत्यधिकः श्लोकः केषुचित्पुरुषेषु ।

२ मण्डलपूजागणाचक्राद्याचार्यगौरवम् । इ० पा० । ३ अन्याधितसामान्येन चिरं ।

अथ कवाचित्तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णनामा सिंहः समागतः । तस्यातिथं
छत्वा समुपवेश्य पिङ्गलकस्तदाहाराय पशुं हन्तं चलितः । अश्रान्तरे संजीवको
षदति—देव अय इत्सुगाणां मांसानि क । राजाह—दमनकरटकौ जानीतः ।
संजीवको ब्रूते—ज्ञायतां किमस्ति नास्ति वा । सिंहो विद्युश्याह—ज्ञास्त्येव तत् ।
संजीवको ब्रूते—कथमेतावन्मांसं ताभ्यां सादितम् । राजाह—स्वादितं व्ययि-
तमवधीरितं च । प्रथमेष क्रमः । संजीवको ब्रूते—कथं श्रीमद्वपादानामगोच-
रेणैवं क्रियते । राजाह—मदीयागोचरेणैव क्रियते । अथ संजीवको ब्रूते—मैत-
शुचितम् । तथा चोक्तम् ।

नानिवेद्य प्रकुर्वात भर्तुः किंचिदपि स्वयम् ।

कार्यमापत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपतेः ॥ ८९ ॥

अन्यत्र । कमण्डल्लूपमोऽमात्प्रस्तुत्यागो बहुश्रूहः ।

नृपते किञ्चणो मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥ ९० ॥

स ह्यमात्पः सदा श्रेयान्कार्किनी यः प्रवर्धयेत् ।

कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणान् भृणतेः ॥ ९१ ॥

कि चान्यैर्न कुलाचारैः सेव्यतामेति पृक्षषः ।

धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः पैरैः ॥ ९२ ॥

एतच्च राज्ये प्रधानं दृशणम् ।

अतिव्ययोऽनवेक्षा च तथार्जनमधर्मतः ।

मोषणं दूरसंस्थानं कोषव्यसनन्तुम्यते ॥ ९३ ॥

यतः । क्षिप्रमायमनालोक्य व्ययमानः स्वावलङ्घया ।

परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ ९४ ॥

व्ययितम्—अन्येभ्यो दत्तम् । अवधीरितम्—अनवेक्षणेन अपव्यस्तम् । अगोचरेण—अनिवेद्य ।
अनुक्षामल्लभ्या इति यावत् । आपत्प्रतीकारं विपदां निवारणं विहाय अन्यत्र । कमण्डल-
पमः—कमण्डलुः उपमा यस्य । कमण्डलुर्वया बहुदक्षमन्तर्गृह्णाति अल्पं च बहिर्यच्छत्येवं
कोषव्यवस्थायामात्पः स्यादिव्यर्थः । किञ्चण०—क्षणस्य किं महत्वमिति वदतीति किञ्चणः ।
यः क्षणस्यापि बहुशूल्यतां न जानाति स धृथाकालक्षेपात् अङ्ग एव तिष्ठति इति भावः ।
एवं किंवराटकः । यः वराटकस्यापि बहुशूल्यतां न जानाति स द्रव्यापव्ययादकिञ्चनतामेति ।
काकिनी—वराटकानां विश्वातिः । वराटकानां दशकद्वयं यस्ता काकिनी ताथ पणवत्तसः ।
इति लीलावती । कोषवतः भूपतेः कोषः एव प्राणाः प्राणाः न प्राणाः । ‘प्राणोपानः
समानशेदानव्यानां च वायवः ।’ इति पञ्च प्राणाः । अत एव अयं शब्दः नित्यं बहुवचनः ।
एषां स्थानानि—‘हृदि प्राणो गुणेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठेशस्यो व्यानः
सर्वशरीरगः ॥’ अन्यैः—अन्यैः धनव्यतिरिक्तैः । कुलाचारैः कुलधर्मैः पुरुषः सेव्यतां
नैति । नरः धनैरेव सेव्यते इत्यर्थः । अनवेक्षा—राजकार्याणमनवेक्षणम् । मोषणम्—अप-
हारः । दूरसंस्थानं—दूरे स्थितिः नृपस्य स्वराज्याद्वा शासनीयसंस्थानां वा । क्षिप्रं व्यय-
मानः—क्षिप्रं शीघ्रं अविचारितं धनव्ययं कुर्वन् । परिक्षीयते इत्यत्र श्रमणायते इति क्षचि-
त्पाठः । श्रमणः भिक्षुः तद्वाचरितं दरिद्रः भवति इति तस्यार्थः । वैश्रवणोपमः कुर्वतुल्यः ।

स्तवधकणां व्रते—गृणु भ्रातः चिराग्रितावतौ दमनककरटको संधिविश्रहका-
याधिकारिणौ च कदाचिदर्थाधिकारे न नियोक्तव्यौ । अपरं च नियोगप्रस्तावे
याम्नेचिन्मया श्रुतं तत्कथ्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।
ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छ्रुतिः ॥ १५ ॥
नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्यं खज्जं दर्शयतं ध्रुवम् ।
सर्वस्वं ग्रसतं बन्धुराकम्य ज्ञातिभावतः ॥ १६ ॥
अपराधेऽपि निःशङ्कान् नियागी चिरसंवकः ।
म स्वामिनमवज्ञाय चरेच निरवश्चाहः ॥ १७ ॥
उपकर्त्ताधिकारस्थः स्वापराधं न मन्त्यते ।
उपकरारं ध्यजीकृत्य सर्वमंव विलुप्यति ॥ १८ ॥
सपांशुक्रीडितोऽभात्यः स्वयं राजायते यतः ।
अवज्ञा क्रियते तेन मदा परिच्याद् ध्रुवम् ॥ १९ ॥
अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।
शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भृपते ॥ १०० ॥
सदायत्यममात्यः स्यात्समृद्धः सर्वं एव हि ।
सिद्धानामयमाद्रेश क्रिद्विश्विनविकारिणी ॥ १०१ ॥
प्रापार्थाग्रहणं द्रव्यपरीकरतोऽनुरोधनम् ।
उपेक्षा द्विद्विहीनतं भोगांमात्यस्य दृष्णम् ॥ १०२ ॥
नियोग्यर्थग्रहणोपायो राजां नित्यपरीक्षणम् ।
प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः ॥ १०३ ॥

अर्थाधिकारे कोषाध्यक्षतायाम् । नियोगप्रस्तावे—अधिकारप्रदानविषये । बन्धुः पिन्दुव्यु-
प्रादिः । सिद्ध—निष्प्रमम् । कृच्छ्रेण कठेन । खज्जं दर्शयते—उप्रतां प्रदर्शयति । युद्धायापि
निश्चितमतिः सहसा द्रव्यं न ददाति इत्यर्थः । बन्धुः ज्ञातिभावतः एककुलजत्वादात्मनोपि
सर्वस्मिन्स्वाम्यं मन्यमानः इति भावः । निःशङ्कः—निरपरिचितत्वादिति भावः । निरवग्रहः
निरक्षुशः निरग्नेः । स्वच्छन्दनानुवर्तं इति यावत् । ध्यजीकृत्य पुरस्कृत्य । विलुप्यति—
प्रसरे, अपहरति । सपांशुक्रीडितः समानायां पांशु कृतक्रीडः वात्यादेव परिचित इत्यर्थः ।
उपांशुक्रीडितः इति पाठे रहसि कीडासहायः । वयस्यभावापन इत्यर्थः । अन्तर्दुष्टः—अभ्यः
न्तरे पापाशयः दुर्बुद्धिः । क्षमायुक्तः—जहिः क्षमादीलः । किल प्रसिद्धौ । एतादृश-
अभात्यः त्याज्यः इति शेषः । शकुनिः—सौबलः दुर्योधनस्य मातुलः । शकटारः—नन्दराज-
सचिवः । पश्चाचाचागवयेन सह कृतैककार्यः । आयत्याम्—उत्तरकाले । असाध्यः अनिवार्य-
प्रसरः । कद्मिः—धनसंपत्तिः । प्रापार्थाग्रहणम्—प्रापस्य उपस्थितस्य अर्थस्य राजद्रव्यस्य
अग्रहणं अनादानम् । प्रापार्थग्रहणमितिपाठे उत्कोचग्रहणमित्यर्थः । द्रव्यपरावर्तः—राजद्रव्य-
विनिमयः । अनुरोधनम्—स्वजनानामनुरूपतं इष्टार्थसंपादनमिति यावत् । राजच्छन्दनानुवर्तनं
वा । उपेक्षा औदास्यम् । भोगः—विषयभोगे अभिनिवेशः । नृपद्रव्यस्योपभोगो वा ।
नियोग्यर्थः—नियोगिनां कार्याधिकृतानामर्थस्य अन्यायेनोपार्जितद्रव्यस्य ग्रहणोऽपायविनिमयम् ।
तथा च मनुः—‘ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः । तेषां सर्वस्व-
मादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥’ इति । नित्यपरीक्षणम्—नियोगिनः अप्रमत्ताः स्वं स्वं

नापीडिता वमन्त्युच्चैरन्तःसारं महीपतेः ।

दुष्टव्रणा इव प्रायो भवन्ति हि नियोगिनः ॥ १०४ ॥

मुहुर्नियोगिनो वाच्या वसुधारा महीपतेः ।

सङ्कलिं पीडितं स्नानवस्त्रं मुच्छेद्वद्वकम् ॥ १०५ ॥

एतत्सर्वं यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहृत्यम् । पिङ्गलको ब्रूते-अस्ति तावदेवम् ।
किंत्वेतौ सर्वथा न मम वचनकरौ । रत्नधरणीं ब्रूते-एतत्सर्वथात्तुचित्यम् । यतः ।

आज्ञाभ्रश्वकरान्तराजा न क्षमेत सुतानपि ।

विशेषः कौं तु राज्ञश्व राज्ञश्वित्रगतस्य च ॥ १०६ ॥

अन्यत्र । स्तद्यस्य नश्यति यशो विषमरय मैत्री

नष्टेन्द्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।

विद्याकालं व्यसनिनः कृपणस्य तौरूपं

राज्य प्रमत्तसचिवस्य नराधिपत्य ॥ १०७ ॥

विंशषतश्व । तस्करंभ्यो नियुक्तेभ्यः शङ्खभ्यो त्रुपथलभात् ।

नपर्तिनिजलोभाव्य प्रजा रक्षयितेव हि ॥ १०८ ॥

श्रावतः सर्वथास्पदचनं क्रियताम् । व्यवहारोऽप्यस्माभिः कृत एव । अयं संर्जा-
षकः स्पदभक्षकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम् । एतद्वचनात्तथात्तुष्ठिते सति तदारभ्य
पिङ्गलकसंजीवकयोः सर्वबन्धुपरित्यागेन महता लेहेन कालोऽतिवर्तते । ततोऽनु-
दीविनामप्याहारदानं शैत्यिल्यदर्शनाद्वमनकरटकावन्योन्यं चिन्तयतः । तदाह
दमनकः करटकश्च-मित्र किं कर्तव्यम् । आत्मकृतोऽयं दोषः । स्वयं कृतोऽपि दोषं
परिदेवनमप्यनुचितम् । तथा चोक्तम्—

स्वर्णरेखामहं सृङ्घा बद्धास्तामानं च दूतिका ।

आदित्यश्व मणिं साधुः स्वदोषाद् द्वुखिता इमे ॥ १०९ ॥

करटको ब्रूते-कथमेतत् । दमनकः कथयति ।

॥ कथा ५ ॥

अस्ति काश्मपुरनाम्नि नगरं धीरविकमो नाम राजा । तस्य धर्माधिकारिणा
कंविन्नापितो वध्यभूमिं नीयमानः कंदर्पेतुनाम्ना परिवासकेन साधुद्वितीयेन
नार्यं हृन्तव्य इत्युक्त्या ब्रह्माश्वले धृतः । राजुरुषा ऊचुः—किमिति नार्यं वध्यः ।
स आह—शूयताम् । स्वर्णरेखामहं सृङ्घा इत्यादि पठति । त आहुः—कथमेतत्

नियोगमनुतिष्ठन्तीति वा नेति परीक्षणम् । प्रतिपतिप्रदानम्—ये आत्मनः कार्यं साधु निर्वा-
हयन्ति तेभ्य उक्तपददानम् । कर्मविपर्ययः—नियोगपरिवर्तनम् । राहां उचितं कर्म इति-
शेषः । महीपतेः नियोगिनः अपीडिताः अक्लेशिताः सन्तः उच्चैः अन्तःसारं नियर्णीं
महान्तर्मर्यं न वमन्ति उद्विरन्ति । दुष्ट्रणाः तेषि अपीडिता अमर्दिताः अन्तःसारं पूर्ण-
दिकं न निष्क्रान्तयन्ति । वसुधाराः—वसूलौ धाराः सन्ति एषां छञ्चागहतमहावनाः
नियोगिनः महीपतेः वाच्या महीपतिना पीडनीया । नियीर्णद्व्योऽन्निरिणार्थमिति शेषः ।
वाच्या इत्यत्र रोध इति पाठे नियोगिनः रोधः वसुनः द्रव्यस्य धारा प्रवाह इति योजनीयम् ।
विश्रगतस्य—आलेख्ये निवेशितस्य विश्रदे लिखितस्य । अर्थपस्य—धनार्जनैकरसस्य,
धनलोक्यस्य । स हि धर्माधर्मी न गणयतीति सुप्रसिद्धम् । प्रमत्तसचिवस्य—प्रमत्ता तः स्वकर्त-
वग्रस्योपेक्षाकारिणः सचिवाः यस्य । नियुक्तेभ्यः अधिकारिभ्यः । अन्यथां ते बलात्परस्वापहरणं
कुर्वुः । आदित्युः ग्रहीतुमिच्छुः । धर्माधिकारिणा—धर्माधिकारे नियुक्तांन । वस्त्राभ्यले—वसन-

परिव्राजकः कथयति—अहं सिंहलझीपे भ्रूपतेर्जीमूर्तकेतोः एवः कंदर्पकेतुर्नाम । एकदा केलिकाननावस्थितेन मया पोतवणिङ्गम्भुवाञ्छुतं यदत्र समुद्रमध्ये चतुर्दश्यामाविसूतकल्पतरुतले मणिकिरणावलीकर्णुपर्युक्ते स्थिता सर्वांगंकारभूषिता लक्ष्मीरिव वीणां वादयन्ती कन्या काचिद् दृश्यत इति । ततोऽई पोतवणिजमादाय पोतमारुद्धा तत्र गतः । अनन्तरं तत्र गत्वा पर्युक्तेऽर्धमझा तथैव सावलोकिता । ततस्तल्लावण्यणुक्तेन मयापि तत्प्रवाज्ञम्भो दत्तः । तदनन्तरं कनकपत्नन् ग्राव्यं सुवर्णप्रासादे तथैव पर्युक्ते स्थिता विद्याधरीभिरुपास्थमाना मयालोकिता । तयाप्यहं दूरादेव दृष्टा सर्वां प्रस्थाप्य सदरं संभाषितः । तसर्था च मया पृष्ठया समाख्यातम्—एषा कंदर्पकेलिनाम्भो विद्याधरन्वक्रवर्तिनः एवी रलमल्लरी नाम । अनया च प्रतिज्ञा—तम्—यः कनकपत्नन् स्वचक्षुषागत्य पद्यति स एव पितुरगोचरेऽपि मां परिणिष्वतीति । एषोऽस्या मनसः संकल्पः । तदेनां गान्धर्वविवाहेन परिणयतु भवान् । अथ तत्र वृत्ते गान्धर्वविवाहे तथा सह रममाणस्त्राहं तिष्ठामि । तत एकदा रहसि तयोक्तम्—स्वामिन् स्वेच्छया सर्वभिद्युपभोक्तव्यम् । एषा चित्रगता स्वर्णरेखा नाम विद्याधरी न कदाचित्प्रश्नत्वा । पञ्चाद्युपजातकौतुकेन मया सा स्वर्णरेखा स्वहस्तेन सृष्टा । तथा चित्रगतयाप्यहं चरणपद्मेन ताडित आगत्य स्वराष्ट्रं पतितः । अथ हुःस्वातोऽहं परिव्रजितः पृथिवीं परिआम्यक्षिमां नगरीमनुग्रासः । अब चाति-क्रान्ते दिवसे गोपगृहे उत्तः सक्षपद्यम् । प्रदोषसमये छहदपानकात् स्वगेहमागतो गोपः स्ववर्णं दूर्या सह किमपि मन्त्रयन्तीमपद्यत् । ततस्तां गोपीं ताडियत्वा स्तम्भे बद्ध्वा उत्तः । ततोऽर्धरात्र एतस्य नापितस्य वद्युती फ़ुरस्तां गोपीमुपेत्याघदतन्त्रव विरहानलदधोऽसौ स्मरशरजर्जरितो छम्भुर्णिरिव वतते महातुभावः । तस्य तादृशीमवस्थामवलोक्य परिक्लिष्टमनास्त्वामनुर्वितुमागता । तदहमत्रात्मानं बद्ध्वा तिष्ठामि । त्वं तत्र गत्वा तं संतोष्ये सत्वरमाणगमिष्यति । तथात्-षिते सति स गोपः प्रख्युद्भुवदत् । इदानीं जारानिकं कथं न यासि । ततो यदासौ न किंचिदपि ब्रह्मे तदा दर्पान्मम वच्चसि प्रत्युतरमपि न ददासि हत्युक्त्वा कोपेन तेन कीर्तिकामादायास्या नासिका छिन्ना । तथा कृत्वा उनः उसो गोपो निद्रामुपगतः । अथागता सा गोपी दूरीमपृच्छद—का वार्ता । हृत्योक्तम्—पद्य भम

प्रान्ते । केलिकाननम्—कीडोद्यानम् । पोतवणिङ्गम्भुवाञ्छोकाद्वारा वाणिज्यं कुर्वतो वणिजः । मणिकिरण—मणीनां रत्नानां किरणावत्या मयूखसंतत्या कर्णुरः विचित्रवर्णः यः पर्युक्तः मध्यः तस्मिन् । अर्धममा—अर्थात् जले । तथैव वर्णितानुरूपैव । तलावर्ण०—तस्या लावर्ण्य सौन्दर्यं तदेव गुणः रज्जुः तेन । यद्वा लावर्ण्यस्य गुणास्तैः आकृष्टः तेन । ज्ञम्यः पुनः । अहमपि सागर आत्मानमपातयम् । उपास्यमाना सेव्यमाना । विद्याधरन्वक्रवर्तिनः विद्याधरसर्वभौमस्य । पितुरगोचरेपि पितुरुज्ञामन्तरेणापि । परिव्रजितः—प्रक्रजां गृहीतवान् । आपानकं सुरापानस्थानम् । विरहानलदधः वियोगामिना संतसः । स्मरशरजर्जरितः स्मरः कामः तस्य शैरः व्याकुलितः । परिक्लिष्टमानः परिक्लिष्टं व्यथितं मनः यस्या । सा । अनुवर्तिमुमानुकूल्यमाचरितुम् । जारानिकं कथं न यासि—इति सोपालम्भं वचः ।

१ अभिनवयौवनाभिः इत्यधिकं केषुचित्पुस्तकेषु । २ तथा चोक्तम्—रजनीचरनाभेन खण्डने तिमिरे निशि । यूनां मनसि विद्याध दृष्ट्वा दृष्ट्वा मनोभवः ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्मुद्रिनपुस्तके । ३ संभाष्य ह० पा० ।

मुख्यमन्त्र वातां कथयति । अनन्तरं सा गंगी तथैवात्मानं बद्धवावस्थिता । इयं च दूरी तां छिक्कनासिकां गृहीत्वा स्वगृहं प्रविश्य स्थिता । ततः प्रातेरवानेन नापि-
तन क्षुरभाण्डं याचिता सतीयं क्षुरमंकं प्रादाद् । तताऽप्तमध्रभाण्डं प्राप्तं समुपजा-
तकोपायं नापितस्तं क्षुरं दूरादेव गृहं क्षिप्तवान् । अथ कृतात्नादेयं विनापराधेन
भं नासिकानेन छिक्कत्युक्त्वा धर्माधिकारिसमीपमेनमानीतवती । सा च गंगी
तेन गोपेन उनः पृष्ठोवाच्च—अरं पाप को मां महासतीं विस्तपयितुं समर्थः । मम
च्य वहारमकलमपमष्टौ लोकपाला एव जानन्ति । यतः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्व वौर्भुमिरापां हृदयं यमश्व ।

अहश्व राविश्व उमे च संद्ये धर्मश्व जानाति नरस्य दृच्छम् ॥ ११० ॥

ततोहं यदि परमसती स्यां निजस्वमिनं त्वां विहाय नान्यं मनसापि चिन्तयामि
तदा मम सुखमक्षतं भवतु । पश्य मन्मुखम् । ततो यावदसौ गंगापां दीपं प्रज्वाल्य
तन्मुखमवलोकते तावद्ब्रह्मसं सुखमवलोक्य तच्चरणयोः पतितः—धन्योहं यस्येदशी
भार्या परमसाध्वी इति । योंयमास्ते साखुरेतद्वृन्नान्तमपि शृणुत । अयं स्वगृहाद्वि-
गतां द्वादशवर्षमलयोपकण्ठादिमां नगरीमनुप्राप्तः । अत्र च वेश्यागृहे सुसः । तस्या:
कुटुम्ब्या गृहद्वारि स्थापितकाष्ठघटितवेतालस्य सूर्धनि रत्नमेकमुक्त्वादमास्ते । तद्
बुद्धिर्थलव्येनानेन साधुना रात्रदुन्थाय रेत्वं ग्रहीतुं यत्वः कृतः । तदा तेन वेतालं
सूर्यसंचारितबाहुभ्यां पीडितः मन्त्रात्नादमयं चकार । पश्वादुन्थाय कुटुम्ब्योक्तम्—
एतत्र मलयोपकण्ठादागतोऽसि । तत्सर्वरत्नानि प्रयच्छास्मै । नो चेदनेन न त्यक्त-
स्यांडसि । इत्थमेवायं चेटकः । ततोऽनेन सूर्वरत्नानि समर्पितानि । अधुना
चायमपि हृतसर्वस्वोऽस्मासु मिलितः । एतत्सर्वं श्रुत्वा राजपुरौप्यन्यये धर्माधिकारी
प्रवर्तितः । नापितवश्चरुणिष्ठिता गंगापि निःसारिता कुटुम्बी च दण्डिता । साधोर्धनानि
प्रदत्तानि । नापितवश्च गृहं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—स्वर्णरेखामहं सूर्यो इत्यादि ॥
अथ स्वयंकुतोऽयं द्वेषः । अत्र विलपनं नोचितम् । (क्षणं विसृश्य ।) मिलि सहस्रैव
यथानयोः सीहार्दं मया कारितं तथा मिलंभद्वोऽपि मया कार्यः । यतः ।

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्ति हि पेशलाः ।

समं निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जनाः ॥ १११ ॥

अ७९ च । उत्पन्नेष्वपि कार्येषु मतिर्यस्य न हीयते ।

स निस्तरति दुर्गाणि गोपी जारद्वयं यथा ॥ ११२ ॥

करटकः पृच्छति—कथमेतत् । दमनकः कथयति—

॥ कथा दि ॥

ब्रह्मित द्वारवत्यां उर्यां कस्यचिद्विपस्य वर्धन्वन्धकी । सा ग्रामस्य दण्डनायकेन
मत्स्वेष्ण च समं रमते । तथा चोक्तम्—

कृतात्नादा कृतः आर्तनादः कल्पस्वनः यथा । अकल्पम्—निष्पापम् । मलयोपकण्ठा-
न्मलयपर्वतसमीपात् । काष्ठघटितवेतालस्य दाहनिमित्वेतालमुर्लीः । पेशलाः—चतुराः ।
निम्रोन्नतानि नतोन्नतभागान् । चित्रकर्मविदः आलेष्वकुशलाः । कार्येषु गहनकार्येषु
इत्यर्थोत् । हीयते लुप्यते । दुर्गाणि संकटानि । बन्धकी—कुलट्य, पुंश्वली । ‘पुंश्वला
स्याच बन्धकी’ इति भेदिनी । दण्डनायकः दण्डविकारी नगरशान्तिरक्षकग्रधानः ।

१ त्वां विहायान्यं न जोने, पुरुषान्तरं स्वप्नापि हि न भजे तेन धर्मेण छिक्कनापि भम नासिक-
चिक्कनास्तु । मया त्वं भस्य कर्तुं शक्यसे । किंतु स्वामी त्वयिति लोकमयाद्युपेष्यसे इत्यधिक-
मेकस्मिन्नुस्तके । २ कियन्मूल्यं रत्नमिदमाश्रयवमलोकयितुं तस्मिन् रेते हस्तो वृत्तः ह० पा० ।

नाश्रिस्तृप्यति काषानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वशूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ११३ ॥

अन्यथा । न दानेन न भासेन न जार्जेन न सेवया ।

न शशेण न शाश्वेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥ ११४ ॥

यतः । शुणाश्रयं कीर्तिषुपुं च कान्तं पति रतिज्ञं सधनं शुषानम् ।

विहाय शीशं वनिता ब्रजनितं नरं परं शीलशुणादिर्विनम् ॥ ११५ ॥

अपरं च । न तादृशीं प्रीतिषुपैति नारी विचिवशश्यां शयितापि कामम् ।

यथा हि द्वर्वादिविकीर्णशूलौ प्रयाति सौख्यं परकान्तसङ्गात् ॥ ११६ ॥

अथ कदाचित्ता दण्डनायकपुत्रेण सह रममाणा तिष्ठति । अथ दण्डनायकोऽपि गन्तुं तत्रागतः । तमायान्तं द्वृष्टा तत्पुं शुक्ले निशिष्य दण्डनायकेन समं तथैव कीडिति । अनन्तरं तस्या भर्ता गोपो गोष्ठात्समागतः । तमालोक्य गोप्योक्तम्—दण्डनायक त्वं लगुडं शृणुत्वा कोर्पं दर्शयन्तस्त्वरं गच्छ । तथा तेनानुषिते गोपेन शृणुमागत्य भार्या पृष्ठा । केन कार्येण दण्डनायकः समागतोत्र । सा ब्रूते—अयं केनापि कारणेन उत्प्रयोगपरि कुञ्जः । न च मार्गमाणोऽप्यश्रागत्य प्रविष्टो मया कुञ्जले निशिष्य रक्षितः । तत्पित्रा चान्विष्यता शृद्धे न दृष्टः । अतोर्य दण्डनायकः कृपित एव गच्छति । ततः सा तत्पुं शुक्लादधातार्य दर्शितवती । तथा चोक्तम्—

आहारो द्विषुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्हणा ।

षट्शुणोऽप्यवसायश्च कामश्चाष्टुणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

अतोऽहं ब्रवीभि—उत्पंक्त्यव्यपि कार्येषु इत्यादि । करटको ब्रूते—अस्वेषम् । किंत्वन् योर्महानन्योन्यनिसर्गोपजातस्लेहः कर्थं भेदयितुं शक्यः । दमनको ब्रूते—उपायः क्रियताम् । तथा चोक्तम्—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराप्रमाणः ।

कौकः कनकसुत्रेण कृष्णसर्पमधातयत ॥ ११८ ॥

करटकः पृच्छति—कथमेतत् । दमनकः कथयति—

॥ कथा ७ ॥

कस्मिंविचित्तरौ वायसदंपती निवसतः । तयोश्च्रापत्यानि तत्कोटराशस्थितेन कृष्णसर्पेण स्वादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी वायसमाह—नाथ त्यज्यतामय ततः । अत्र यावत्कृष्णसर्पस्तादवयोः संततिः कदाचिदपि न भविष्यति । यतः ।

तृप्यति काषानाम् । तृतीयार्थं षष्ठी । म. भा. उ. प. ४०, ७; अ. प. ३८, २५. मानेन मानदानेन । आर्जवेन ऋजोर्भावः आर्जवं तेन सरलताप्रकाशनेन । शशेण—शशप्रद्वारभयेनेत्यर्थः । शशेण शाश्ववाक्योपदेशेन । लियः वशीकियन्ते इति शेषः । अत एव ताः सर्वथा सर्वप्रकारेण विषमाः दुराराष्याः । शुणाश्रयं प्रशंसनीयशुणानामाधारम् । कान्तं कमनीयम् । परं नरं जारम् । प्रीति—प्रमोदम् । विचित्रशश्यां—रमणीयशश्याम् । द्वर्वादि—द्वर्वाप्रश्वत्यावृत्तस्थाने । कुञ्जले धान्यस्थापनपात्रविशेषे । द्विषुणः पुष्पापेक्षया इति शेषः । बुद्धिः चातुर्थम् । व्यवसायः—कार्ये प्रवृत्तिः । कामः—संभोगेच्छा । अन्योन्य०—अन्योन्यस्मिन् निसर्गस्त्वभावादुपजातः

१ किमपि । २ विहाय शीशं वनिता परं नरं प्रयाति हीनं शुणजानिल्पम् । ३० पा०

३ काक्या कनकसुत्रेण कृष्णसर्पेण निपानिनः । ३० पा० ।

दुष्टा भार्या शठं मिवं भृत्यश्वोत्तरदायकः ।
ससरे च गृहे वासो मृत्युरेष न संशयः ॥ ११९ ॥

वायसो ब्रूते—ग्रिये न भेतव्यम् । वारंवारं मयैतस्य महापराधः सोढः । इदानीं
एनर्न क्षन्तव्यः । वायस्याह—कथमेतेन बलवता सार्थे भवान्विग्रहीतुं समर्थः ।
वायसो ब्रूते—अलमनया शङ्ख्या । यतः ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्झुद्देस्तु कुतो बलम् ।
पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १२० ॥

वायसी विहस्याह—कथमेतत् । वायसः कथयति—

॥ कथा ८ ॥

अस्ति मन्द्रनान्नि पर्यते दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च सर्वदा पश्नां वधं कुर्व-
जास्ते । ततः सर्वे पशुभिर्यिलित्वा स सिंहो विज्ञातः—सुगेन्द्र किमर्थमेकदा बहु-
पश्यातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव भवदाहारार्थं प्रत्यहमेककं
पशुष्पदौक्यामः । ततः सिंहेनोक्तम्—येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु तद् । ततः
प्रभृत्येककं पशुष्पदकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचित्पृच्छशक्षय कस्यचिह्नारः
समायातः । सोऽचिन्त्यतः—

त्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।
पञ्चत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥ २१ ॥

तन्मन्दं मन्दं गच्छामि । ततः सिंहोपि क्षुधापीडितः कोपात्तसुवाच्च—कुतस्वं
विलम्बादागतोऽसि । शशकोऽब्रवीत्—देव नाहमपराधी । आगच्छन्नाथि सिंहा-
न्तरेण बलाद्युतः । तस्याग्रे एनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रग-
तीऽस्मि । सिंहः सकोपमाह—सन्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय । क्व स दुरात्मा तिष्ठति ।
ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीरकृपं दर्शयितुं गतः । अत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामी
इत्युक्त्वा तस्मिन्नक्षपनले तस्य सिंहस्यैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान् । ततोऽसौ क्रोधा-
धमातो दर्पात्तस्योपर्याप्तानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—बुद्धिर्यस्य
इत्यादि ॥ वायस्याह—श्रुतं मया सर्वम् । संप्रति यथा कर्तव्यं तद् ब्रूहि । वायसोऽ-
वदत्—अत्रासन्ने सरसि राजघुवः प्रत्यहमागत्य स्नाति । स्नानसमये तदङ्गादव-
वतारितं तीर्थशिलानिहितं कनकसूत्रं चत्त्वा विध्यानीयास्मिन्कोटे धारयि-
प्यासि । अथ कदाचित्स्त्रानुसरणप्रवृत्तै राजघुपैस्त्रव तरुकोटे बृण्णसर्पो दृष्टो व्यापादितश्च ।
अतोहं ब्रवीमि—उपायेन हि यच्छक्यम् इत्यादि । करटको ब्रूते—यथेवं तर्हि

स्नेहः भैत्री । शठं—धूर्ते, वधकम् । उत्तरदायकः—समानप्रत्युक्तिदायकः । विग्रहीतुं योद्धुम् ।
उपदोक्यामः—उपाहारार्थं दास्यामः । उपहारीकरिष्यामः । उपकल्पितम्—तर्दर्थं प्रेषितम् ।
त्रासहेतोः इ० जीविताशया प्राणरक्षापेक्षया त्रासहेतोः भयहेतोः विनीतिः विनयः क्रियते
अनुष्ठायते । तदनुरोधाद्विनयेन वर्तनं क्रियते इत्यर्थः । क्रोधाभ्यातः—क्रोधेन औभ्यातः उप-
चितक्रोधः । यथा कर्तव्यं प्रस्तुते यदुचितम् । तीर्थशिलानिहितम्—तीर्थशिला जलावतार-
सोपानप्रस्तरः । कनकसूत्रं सुवर्णनिर्मितकष्टभरणविशेषम् । कनकसूत्र०—काष्या धूतस्य

गच्छ । शिवास्ते सन्तु पन्थानः । ततो दमनकः पिङ्गलकसमीरं गःवा प्रणम्यो
वाच—देव आत्यथिकं किमपि महाभयकारि मन्यमान आगतोऽस्मि । यतः ।

आपुन्मार्गमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कल्पाणवचनं ब्रूयादपृष्ठोऽपि हितो नरः ॥ १२२ ॥

अन्यच्च । भोगस्यं भाजनं राजा मन्त्री कार्यस्य भाजनम् ।

राजकार्यपरिच्छंसी मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ १२३ ॥

अमात्यानामेष क्रमः—

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् ।

न तु स्वामिपदावासिपातकेच्छोरुपेक्षणम् ॥ १२४ ॥

पिङ्गलकः सादरमाह—अथ भवान्कि वन्तुमिच्छति । दमनको ब्रूते—देव संजी-
वकस्तवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्षयते । तथा चास्मत्संनिधाने श्रीमद्वपादानां
शक्तित्रयनिन्दा कृत्वा राज्यमेवासिलभृति । एतच्छुत्वा पिङ्गलकः सभयं साश्रव्यं
नृणां स्थितः । दमनकः उनराह—देव सर्वामात्यपैरत्यागं कृत्वैक एवायं यत्प्रव्या-
सर्वाधिकारी कृतः स एव दोषः । यतः ।

अत्युच्छ्रुते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादाबुपतिष्ठते श्रीः ।

सा अस्त्विभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १२५ ॥

अपरं च । एकं खुमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा

तं मोहाच्छ्रुत्यते मदः स च मदालस्येन निर्भित्यते ।

निर्भिक्षस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्युद्धा

स्वातन्त्र्यस्यृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं कुद्यति ॥ १२६ ॥

अन्यच्च । विषदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।

अमात्यस्य च दुष्टस्य दलादुष्टरणं छुसम् ॥ १२७ ॥

कनकसूत्रस्य अनुसरणे अनुगमने कृतोयोगैः । आत्यथिकम्—अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य
विनाशकारि अनिष्टम् । ‘अत्ययोऽतिक्रमे इष्टे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः’ इति भेदिनी ।
स्वामिपदावासिपातकेच्छोः—स्वामिनः राज्ञः पदस्य अवासिस्तदेव पातकं अवासिरूपं पातकं
वा तस्येच्छोः अभिलाषुकस्य । शक्तित्रयनिन्दा—प्रभुशक्तिः उत्साहशक्तिः मन्त्रशक्तिश्चेति
शक्तित्रयं तस्य निन्दा । ‘शक्तयस्तिः प्रभाषोत्साहमन्त्रज्ञाः’ । इत्यमरः । तत्र कोशादण्डं
तेजः प्रभुशक्तिः । विक्रमबलमुत्साहशक्तिः । संघादीनां सामादीनां च यथावस्थापने मन्त्र-
शक्तिः । अत्युच्छ्रुते महाबलतया अत्यन्तोभ्रते । प्रादो मन्त्रशक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य
समवस्थाप्य । उपतिष्ठते । सुस्थिरा सती तयोः संगता भवति इत्यर्थः । उपादेवपूजासंगति-
करणमित्रकरणपरिच्छिति तद् । असहा भरस्य तादशावस्थानभरासहिष्णुः । येन

न्यूनाधिकभावसुपैत्य द्वैर्भीभावेन स्थितयोः इत्यर्थः । अर्थं श्लोको मुद्राराक्ष

दुष्टतः । एकमिति—मोहात् आत्मनो वास्तवपदाज्ञानात् । मदः गर्वः । मदा

आलस्यं कार्यविसुखता च मदालस्यं (स. द्वैः) मदजनितं आलस्यं इति च

यते आकान्तः भवति । स्वतन्त्रस्युद्धा स्वातन्त्र्येच्छा । प्राणान्तिकं दुश्यति-

यावदनिष्ठाचरणं करोति । विषदिग्धस्य भक्तस्य—विषमित्रितस्यानभस्य । दुष्ट

- किं च । यः कुर्यात्सचिवायतां ग्रियं तद्वयस्ने सति ।
सोऽन्धवज्जगतीपालः सीदेत्संचारकविना ॥ १२८ ॥
- स च सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदत्र प्रमाणं स्वामी । एतच्च जानामि ।
न सोऽत्ति उरुषो लोके यो न कामयते ग्रियम् ।
परस्य युवतीं रम्या सादरं नेक्षतेऽत्र कः ॥ १२९ ॥
- सिंहो विष्णुश्याह—भद्र यथायेव तथापि संजीवकेन सह मम महान्स्नेहः । पश्य ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः ग्रियः ग्रिय एव सः ।
अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वलुभः ॥ १३० ॥
- अन्यच्च । अप्रियाण्यपि कुर्वाणा यः ग्रियः ग्रिय एव सः ।
दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य वह्नावनादरः ॥ १३१ ॥
- वृमनको घटति—देव स एव दोषः । यतः ।
शस्मिक्षेवाधिकं चमूररोपयति पार्थिवः ।
मुतेऽमात्येऽप्युदासीने स लक्ष्म्याश्रीयते जनः ॥ १३२ ॥
- शृणु देव । अप्रियस्यापि पश्यस्य परिणामः सुखावहः ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥ १३३ ॥
- त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः उरस्कृतः । एतच्चालुचितं कृतम् । यतः ।
शूलभृत्यान्परित्यज्य नागन्तुन्नतिमानयेत् ।
नातः परतरो दोषो राज्यभेदकरो यतः ॥ १३४ ॥
- सिंहो श्रृते—किमाश्रवर्षये । यन्मयायमभयवान्व दश्वानीतः संघर्षितश्च तत्कर्थं मर्ह
द्रुश्यति । वृमनको श्रृते—देव ।
दुर्जनः भ्रष्टतिं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।
स्वेदनान्यज्ञानोपायैः श्वाङ्गिष्ठ नामितम् ॥ १३५ ॥
- अपरं च । स्वेदितो भर्दितश्चैव रज्जुमिः परिषेष्टिः ।
भुक्तो द्वादशभिर्विष्टः श्वाङ्गिष्ठः भ्रष्टतिं गतः ॥ १३६ ॥
- अन्यच्च । वर्धनं वाथ सन्मानं खलानां ग्रीतये कृतः ।
फलन्यसृतसेकेऽपि न पश्यानि विषष्टमाः ॥ १३७ ॥
- अतोऽहं ब्रह्मीमि—
अपृष्टोऽपि हितं ब्रायायस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
एष पथ सतां धर्मो विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १३८ ॥

मनसः दुराशयस्य । मुखं—मुखकरम् । तद्वयस्ने—तस्य सचिवस्य व्यस्ने सति तस्मिन्ना-
पद्वयस्ते । संचारकैः उपदेशकैः । अत्र प्रमाणं स्वामी—परस्तात्कार्यनिर्णये इति शेषः ।
व्यलीकानि अपराधान् । दुष्टः दूषितः । दग्धं—दग्धं भस्मीकृतं अशेषं मन्दिरसं भन्दिर-
गतानि भेषजमन्नियेन । अनादरः—अनास्था । उदासीने—परकीये, अन्यस्मिन्कस्मित् ।

ततः दुःखकरस्य । पश्यस्य हितस्य वक्ता श्रोता च—अप्रियस्यापि पश्यस्य
त्र समानार्थः श्लोकः किरातार्जुनीये—स किंसदा साधु न शस्ति योगिपं हितान्न
स किंप्रमुः । सदातुकूलेषु हि कुर्वते रत्ने नृपेष्ठमाल्येषु च सर्वसंपदः ॥ राज्य-
जत्वविधातकः । राज्ये भेदजनको वा । भेदः उपजापः । सेव्यमानः शुश्रू-
षेदनं—स्वेदनं सृदुतापादनार्थं स्वेदजननम् । अभ्यजनं तैलादिना मर्दनम् ।
हितकराणि । सुखादूनि इत्यर्थः । फलानि । विपरीतमतोन्यथा—अतः विपरीतं

तथा चोक्तम्—

स लिङ्घाऽकुशलान्विवारयति यस्तत्कर्म यन्निर्मलं
सा स्त्री यानुविधायिनी स मतिमान्यः सज्जिरभ्यर्जते ।
सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया सुच्यते
नन्मित्रं यद्युक्तिम् स उरुषो यः खियते नेन्द्रियैः ॥ ३ ५ ॥

। दि संजीवकव्यसनादितां किं तोऽपि स्वामी न वर्तते तदेवशो इत्यन्
दोषः । तथा च ।

वृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं
यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इष ।

ततो मानाध्मातः स पतति यदा शोकगहने
तदा भ्रुत्ये दोषान्क्षिपति न निजं वेस्यधिनयम् ॥ १४० ॥

पिङ्गलकः स्वगतम् ।

न पौरस्यापवादेन परेषां दण्डमाचरंत ।
आत्मनावगमं कृत्वा ब्रह्मीयान्तुजयेत वा ॥ १४१ ॥

तथा चोक्तम्—

गुणदोषाद्यनिवित्य विधिर्न ग्रहनियते ।
स्वनाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पस्तुते करः ॥ १४२ ॥

प्रकाशं ब्रूते—तदा संजीवकः किं प्रत्यादिश्यताम् । दमनकः संस्क्रम्भाह—देव
मा मैवम् । एताथता मन्त्रभेदो जायते ।

तथा चोक्तम्—

मन्त्रबीजमिदं गुह्यं रक्षणीर्यं तथा यथा ।
मनागणि न गियेत तद्विज्ञ न प्रोहति ॥ १४३ ॥

किं च । आदेयस्य प्रदेयस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमकियमाणस्य कालः पितृति तद्रसम् ॥ १४४ ॥

अस्माद्विस्तो धर्मः अन्यथा असाधूना खलानाम् । अनुविधायिनी—आशाकारिणी, भर्तुविद्य-
तानुसारिणी वा । करोति जनयति । अङ्गत्रिमं निष्कपटं, शुद्धमति । इन्द्रियैः न खियते—
तेषां वशगो भूत्वा नायास्यते । संजीवकव्यसनादितः संजीवकात् यद् व्यसनं अपायः तेन
अर्दितः पीडितः । निर्वर्तते—आगामिव्यसनादिति शेषः । ईद्धाः माद्दाः । भाव्यापतिशुनस्य
इत्यर्थः । कार्यं कर्तव्यम् । इष्मनितकम्यं यथेष्टम् । स्वच्छन्दः आत्मेच्छानुवर्ती । मत्तः—
वृपः गजश्च । प्रविचरति—प्रश्रृष्टः विचरति । मानाध्मातः मदोद्धतः । शोकगहने—शोकारप्ते ।
अविनयम्—अनुनिताचरणम् । परस्य परकृतेन । कर्तरि षष्ठी । अपवादः निन्दा आक्षेपः ।
अन्यकृतं दोषप्रदर्शनमिति यावत् । आत्मनावगमं कृत्वा—स्वयं यथार्थं कृत्वा । विधिर्न
प्रहनिग्रहे प्रहनिग्रहौ न कर्तव्यौ इत्यर्थः । कृतौ चेत् स्वनाशाय इ० । ग्रहः निरोधः
निर्वन्धः । ‘प्रहोनुग्रहानिर्वन्धप्रहणेषु रणोदयमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः ॥’
इति विश्वः । निग्रहः दण्डः । प्रत्यादिस्यात्मम्—स्वपदच्युतः क्रियताम् । भिद्येत प्रकाशं
गच्छेत् । न प्रोहति अङ्गुरं न प्रसूते । विस्तारं प्राप्य न फलति इत्यर्थः । आदेयस्येति—
आदेयस्य कर्मणः क्षिप्रं अक्रियमाणस्य सतः तद्रसं तस्य सारभूतं फलमिति यावत् कालः

तदवश्यं समारब्धं महता प्रयन्नेन संपादनीयम् । किं च ।

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गः संवृतेरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्क्या ॥ १४५ ॥

यथसौ दृष्टदोषोऽपि दोषाक्षिकर्त्य संधातव्यस्तदतीवाहुचितम् । यतः ।

स क्षुद्रुं तु यो मित्रं एनः संधातुमिच्छति ।

स सूत्सुमेव आति गर्भमश्वतरं ग ॥ १४६ ॥

सिंहो शू—ज्ञायतां तावकिमस्ताकमस्तौ कर्तुं र्पः । दमनक आह—देव ।

अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कर्थं सामृथं गंगः ।

पद्य टिड्विनमावेण समुद्रो व्याकुलीकृतः ॥ १४७ ॥

सिंहः पृच्छति—कथमेतत् । दमनकः कथयति—

॥ कथा ९ ॥

दक्षिणसमुद्रतीरे टिड्विभद्रंपती निवसतः । तत्र चासन्नप्रसवा टिड्विभी भर्ता-रमाह—नाथ ब्रसवयोग्यस्थानं निभृतमनुसंधीयताम् । टिड्विभोऽधदत्—भाये नन्यिदमेव स्थानं प्रसूतियोग्यम् । सा श्रूते—समुद्रवेलया प्राव्यते स्थानमेतत् । टिड्विभोऽधदत्—किमहं निर्बलः येन स्वगृहावस्थितः समुद्रेण निश्चाहीतव्यः । टिड्विभी विहस्याह—स्वामिन् स्वया समुद्रेण च महदन्तरम् । अथ वा ।

दुःसंमात्मा परिच्छेनमेवं योग्यो न वेति वा ।

अस्तीदृग्यस्य विज्ञानं स कृच्छेपि न सीदति ॥ १४८ ॥

अपि च । अनुचितकार्यारम्भः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा ।

प्रमदाजनविश्वासो सुत्योर्हाराणि चत्वारि ॥ १४९ ॥

ततः [कृच्छेण] स्वामिवचनात्तत्रैव प्रसूता सा । एतस्यै श्रुत्वा समुद्रेणापि तच्छक्षिज्ञानार्थं तदण्ठान्यपहृतानि । ततस्तिद्विभी शोकार्ता भर्तारमाह—नाथ कष्टमापातितम् । तान्यण्ठानि मे नष्टानि । टिड्विभोऽधदत्—ग्रिये मा भैषीः । इत्युक्त्वा पक्षिणां भेलकं कृत्वा पक्षिस्वामिनो गरुडस्य समीपं गतः । तत्र गत्वा सकलदृत्तान्तः टिड्विभेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निवेदितः—देव

पिवति प्रसते । संपादनीयम्—निर्वर्तनीयं, समाप्तिं नेतव्यम् । संवृतैः सुयुतैः कवचाच्छादितैश्च । भेदशङ्क्या—प्रकाशशङ्क्या विदारणशङ्क्या च । गर्भमश्वतरी यथा—यथा अश्वतरी गर्दभजा अश्वा गर्भं मृत्युमेव गृह्णति गर्भलं पृथ्युमेवोदरे वहति इत्यर्थः । सा हि गर्भगोचनसमये उदरगेदान्नियते इति प्रसिद्धिः । तथा हि महाभारतम्—‘दद्जेनोपनतं शुद्धमनुगृह्णाति यो नरः । स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥’ रामायणं च—‘उदरस्य समुद्याने स्वगमोश्वतरीमिव’ [हन्ति] इ ० । अङ्गाङ्गिभावस्—न्यूनाधिकतां, प्रधानाप्रधानताम् । आसन्नप्रसवा—आसनः प्रसवः प्रसूतिकालः यस्याः सा । निभृतम्—द्वेषरगोचरम् । अनुसंधीयतां—निलयतां, अनिव्यताम् । निश्चाहीतव्यः—अष्टापद्माररूपनिश्रेण अवक्षातव्यः । दुःखमिति—आला स्वयं योग्यः कर्मणि शक्तो न वेति परिच्छेत्सु निश्चयेन शातुं दुःखं कष्टमेव । सहसात्मनो योग्यायोग्यता न ज्ञायते इत्यर्थः । न सीदति न विधुरो

१ येन मम शुद्धावस्थितान्यण्ठानि समुद्रेणपर्हतव्यानि इ. पा. ।

२ प्राप्तम्—परिच्छेत्सु योग्यायोग्यं च वेति यः ।

अस्तीह यस्य विज्ञानं कृच्छेणापि न सीदति ॥ इ. पा. ।

सम्ब्रेणाहं स्वश्वावस्थितो विनापराधेनैव नियुक्तीत इति । ततस्तद्वचन-
माकर्ण्य गरुदता प्रभुर्गवाचारायणः सुष्टिस्थितिप्रलयहेतुविज्ञासः । स समुद्रमण्ड-
दानायादिदेश । ततो भगवदाज्ञां मौलौ निधाय सम्ब्रेण तान्यण्डानि टिटिभाय
सर्मीपतानि । अतोऽहं ब्रवीमि—अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा इत्यादि । राजाह—कथ-
मसौ ज्ञातव्यो द्वोद्वुद्धिरिति । दमनको छूते—थदासौ सदर्थः शूङ्गाग्रहरणाभि-
मुखश्वकित इधागच्छति तदा ज्ञात्यति स्वामी । एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः ।
तत्र गतश्च मन्दं मन्द्वृपसर्पन्विस्तमिवात्मानमदर्शयेत् । संजीवकेन सादरम्-
कम्—भद्रं कुशलं ते । दमनको छूते—अहुर्जीविनां कुतः कुशलम् । यतः ।

संपत्तयः पराधीनाः सदा चित्तमनिर्वतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसंश्रेयाः ॥ १५० ॥

अन्यत्र ।

कोऽर्थात्माय न गवितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को वास्ति राजां प्रियः

कः कालस्य भुजान्तरं न च गतः कोऽर्था गतो गौरवं

को वा इर्जनवायुराणु पतितः क्षेमण यातः उमान् ॥ १५१ ॥

संजीवकेनोक्तम्—ससे व्रूहं किमेतत् । दमनक आह—किं ब्रवीमि मन्दमाग्यः ।
पश्य ।

यथां सम्ब्रेण निर्मग्नो लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।

न मृत्युति न चादते तथा मुण्डोऽस्मि संप्रति ॥ १५२ ॥

यतः ।

एकत्र राजविश्वासो नद्यत्यन्यत्र बान्धवः ।

किं करोमि क्षणं गच्छामि पतितो हुःसप्ताग्ने ॥ १५३ ॥

इत्युक्त्वा दीर्घे निःश्वस्योपविष्टः । संजीवको छूते—तथापि मित्र सविस्तरं मनो-
गतमुच्यताम् । दमनक छुनिभृतमाह—यदपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि
भैवानस्मदीयप्रत्ययादागतः । मया परलोकार्थीनावदयं तव हितमाख्येयम् । शृणु ।
अयं स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धी रहस्युक्तवान्—संजीवकमेव हत्वा स्वपरिवारं
तर्पयामि । एतच्छुत्वा संजीवकः परं विषादमगमत् । दमनकः उनराह । अलं विषा-
देन । प्रासकालकार्यमनुष्ठीयताम् । संजीवकः क्षणं विषुद्धाह । छम्भु सत्त्विदस्तुच्यते ।

भवति, नाशं नैतीति वा । मेलकम्—सभाम् । सुष्टिस्थितिप्रलयतेतुः जगतः सुष्टिः उत्प-
तिश्च स्थितिः पालनं च प्रलयः संहारश्च तेषां हेतुः कारणम् । मौलौ निधाय मस्तके कृत्वा,
शिरसाऽभ्यर्थ्य । अतिविनयेन भगवदाज्ञां पालयित्वेत्यर्थः । द्वोद्वुद्धिः पापमतिः । अपाय-
विन्तनपरः इत्यर्थः । शूङ्गाग्र-शूङ्गयोरग्ने ताम्यां प्रहरणं तत्र अभिमुखः । चकित
इव—संरब्धवित्त इव संप्रान्त इव । पराधीनाः नृपेच्छायात्ता इत्यर्थः । अनिर्वृतम्—आकुलम् ।
राजसंश्रेयाः भूपालावलम्बिनः, राजसेवकाः । विषयिणः—भोगासक्तस्य, विषयसुखरतस्य ।
अस्तं गताः—अन्तं याताः । न कस्यापि इत्यर्थः । खण्डितम्—विकलीकृतं, प्रतिप्रेमाभावा-
द्वयाहतम् । कालस्य इ०—यमस्य वशातां न गतः कालेन न कवलितः । उर्जनवागुरुषु
दुर्जनानां खलानां वागुराषु कपटजालेषु । मुग्धः—किंकर्तव्यतामूढः । इतिकर्तव्यतामूढः
इत्यर्थः । भनोगतं यद् हृदयस्थितं तत् । राजविश्वासः राजा विश्वस्य कथितम् । विकृतबुद्धिः
विकृता विपरीतभावमापना बुद्धिः यस्य । प्राप्तः काले यस्य तत्प्राप्तालं कालोचितम् ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रभृद्धधति राजा ।

कृपणानुसारि च धर्म देवो गिरिजलधिवर्षी च ॥ १५४ ॥

स्वगतम्—तत्किमिदमेतद्विचेष्टिं न वेत्येतद्विषयहारादेव निर्णेतुं न शक्यते । यतः ।
कश्चिद्वाभ्यसौन्दर्याद्यते शोभामसज्जनः ।

प्रमदलोचनन्यसं मलीमसमियाऽजमम् । १५५ ॥

कथं किमिदमापतितम् । यतः ।

आरोध्यमानो दृष्टिः प्रयत्नाक्षं तोषमायाति किमच वित्रव ।

अर्थं त्वपूर्वप्रतिमाविशेषो यः सेव्यमानो रितुतास्त्रैषति ॥ १५६ ॥

तदयमशक्यार्थः प्रमेयः । यतः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

धृवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै

कथं जनसं परितोषयिष्यति ॥ १५७ ॥

किं मयापक्तं राजा । अथ धा निर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति राजानः । दमनको
ब्रते—एवमेतत् । शृणु ।

विजौः स्तिंग्रहैरपक्लैतमपि द्वेष्यताम्भाति किञ्चि-

त्साक्षादन्वैरपक्लैतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।

दुर्ग्राह्यत्वान्वृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामापयगम्यः ॥ १५८ ॥

अन्यद्वा । छतशतमसत्तु नष्टं सुभाषितशार्तं च नष्टमधुषेषु ।

किं च । वचनशतमवचनकरे द्वृद्विशतमचेतने नष्टम् ॥ १५९ ॥

चन्दनतरुषु भुजंगा जलेषु कमलानि तत्र च ग्राहाः ।

गुणधातिनश्च भोगे खला न च सुसान्यविद्वानि ॥ १६० ॥

दुर्जनगम्याः—दुष्टलोकैः लभ्याः । अपात्रभृत्-अपात्रं अयोग्यपुरुषं विभत्ताति । गिरिजलधिवर्षी—
न सत्यक्षेत्रवर्षी इत्यर्थः । सर्वत्र विसंष्टुला एव विशिष्यते । इति भावः । कश्चिद् असज्जनः—
स्वाश्रययोगेनैव शोभां धर्ते बही रमणीयो दृश्यते । अन्तस्तु खलचरित एव हति भावः ।
मलीमसं मलिनं अञ्जनं कम्बलमिव । प्रतिमाविशेषः—सूर्तिविशेषः, विचित्रा विधातुर्घटन
इत्यर्थः । अशक्यार्थः अशक्यः असाध्यः अर्थः विषयः यस्य । प्रमेयः अर्थ इति शेषः ।
तस्यापगमे तस्य निमित्तस्य अपगमे दूरीभावे । तस्मिन्निराकृते इत्यर्थः । निर्निमित्त—
निर्गेत्रं निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कारणव्यतिरेकेण अपकुर्वन्ति तादृशाः । विजौः
विशेषं जानन्तीति विजौः विचक्षणाः । तैः स्तिंग्रहैः हितमुद्दिभिः । उपकृतमपि किञ्चित्
उपकरत्वेन कृतमपि किञ्चित् । दुर्ग्राह्यत्वाद्वृद्वेष्यतावात् । नैकभावाश्रयाणां अस्थिरविचिताना-
मित्यर्थः । द्वेष्यतमेति द्वेषं संपादयति । कृतशतम्—कृतोपकारशतम् । असत्तु—अकृतमेषु ।
नष्ट—विफलं भवतीति शेषः । अदुषेषु—काव्यरसानभिषेषु । अवचनकरे—वाक्यपा-
लनपराङ्मुखे । अनेदाने शानराहिते । चन्दनतरुषु—चन्दनस्य द्वाणतर्पणः गन्धः अस्ति किंतु
तत्र भुजंगभवं इत्यर्थः । ग्राहाः नकाः । भोगे अमात्यपदादीनामिति शेषः । गुणधातिनः

१ इत्यस्मात्परम—नीचमाश्रयने लक्ष्मीरक्तीनं सत्स्वती । अपात्रं भजते नारी गिरी वर्षनि
वासवः ॥ इत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके । २ अस्मात्याकृ—नत्र विचिन्त्योक्तम् इत्यधिकं कृचित्
किमेतत् इ. पा. ३ संतोष०. ४ ह्लृत०. ५ चित्रं चित्रं किमपि चरितं. ६ खला भोगेषु.

अन्यत्र । मूलं भुजंगैः कुसुमानि भृङ्गैः शास्त्राः पुवङ्गैः शिखरार्ण भद्रैः ।
नाम्न्येव तच्चन्दनपादपस्य यज्ञाश्रितं दुष्टतैश्व इत्त्रैः ॥ १६१ ॥
अयं तावत्स्वामी वाङ्मुखो विषहृदयो मंया ज्ञातः । यतः ।
दूरादुच्छितपाणिराद्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनां
गाढालिङ्गनतपरः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।
अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्वातीव मायापदुः
की नामायमधूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ १६२ ॥

तथां हि । पांता दुस्तरवारिराशितरणे वीपोऽन्धकारागमं
निर्वर्ती व्यजनं मदान्धकरिणां दपोपशास्त्रैः शृणिः ।
इत्थं तद्भवित्वा नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता
मन्यं दुर्जनचिन्तद्विहरणं धातापि भग्नायामः ॥ १६३ ॥
संजांबकः (उनर्निःश्वस्य) —कर्त्तु भोः । कथमहं सत्यभक्षकः सिंहनैः निपातयितव्यः ।
यतः ।

ययोरेव समं विनं ययोरेव समं चलम् ।
तयोर्विवादां मन्तव्यो नोनमाधमयाः क्वचित् ॥ १६४ ॥

(एनविचिन्त्य) । केनायं राजा ममोपरि विकारितं न जाने । भेदमुपगताऽन्नः
सदा भेतव्यम् । यतः ।

मन्त्रिणा पृथिवीपालन्तिं विघटितं क्वचित् ।
वलयं स्फटिकस्येव को हि संधातुमीश्वरः ॥ १६५ ॥

अन्यत्र । वज्रं च राजतेजश्व द्वयमेवातिभीषणम् ।
एकमेकत्र पतति पतत्यन्यन्तसमन्ततः ॥ १६६ ॥

तत्संग्रामे दृत्युरेवाश्रीयताम् । दद्वानीं तद्वाजानुवर्तनमयुक्तम् । यतः ।
सूतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शाङ्कं हृत्वा सुखानि वा ।
उभावपि हि शूराणां शुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ १६७ ॥

युद्धकालभ्यायम् ।

यत्रायुद्धे धृत्वं सृत्युद्धे जीवितसंशयः ।
तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १६८ ॥

यतः । अयुद्धे हि यदा पश्येत् किंचिद्द्वितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो त्रियते रिणा सह ॥ १६९ ॥

गुणलोपकारिणः खलः पिशुनाः । भेडः क्षेत्रैः । दुष्टतैः अतिदुष्टैः । उच्छितपाणिः उन्नमित-
हस्तः । प्रोत्सारित-०—प्रोत्सारितं उल्लङ्घं अर्धोसनं येन । अन्तर्भूतविषः—अन्तर्भूतं विषं
यस्य । मधुमयः मधुप्रचुरः । वहिः रमणीयं व्यवहरन् इत्यर्थः । मायापदुः कपटजाल-
विस्तरणे कुशलः । पोतः—नौका । शृणिः—अङ्कुशः । भग्नोदयमः—विफलप्रयत्नः ।
उत्तमाधमयोः उल्लृष्टनिकृष्टयोः, हीनाधिकवलयोः । विकारितः—विकृतिं प्राप्तिः ।
भेदमुपगतात्—विकृतात् विद्वेषभावं गतात् । विघटितं—विश्लेषितम् । ईश्वरः समर्थः ।
वज्रं कुलिशम् । विद्युत्यात् इति यावत् । समन्ततः सर्वव्यापीति ततो विशिष्टत इत्यर्थः ।

१ प्रोत्सारिता० ४० पा० । २ नया पश्य । ३ सिंहे निषितः । ४ संग्राममृत्युः ।
५ प्राप्त्यामि । ६ ध्रुवो नाशः ।

जयं च लभते लक्ष्मीं द्युतनापि भुराङ्गनाम् ।

क्षणविवेंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥ १७० ॥

एतच्चिन्तयित्वा संजीवक आह—भो मित्र कथमसौ मां जिधांसुर्जीतव्यः । दमनको ब्रूते—यदासौ समुद्धतलाङ्कुल उच्चतचरणो विवतास्यस्वां पश्यति तदा स्वमणि स्वाविक्रमं दर्शयिष्यसि । यतः ।

बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।

निःशङ्कं दीयते लौकैः पद्य भस्मचये पदम् ॥ १७१ ॥

किंतु सर्वमेतत्सुयमत्तुष्टातव्यम् । नो चेत्त त्वं नाहम् । इत्युक्त्वा दमनकः करट-कसमीपं गतः । करटकेनोक्तम्—किं निष्पन्नम् । दमनकेनोक्तम्—निष्पन्नोऽसाव-न्योन्यमेवः । करटका ब्रूते—कोऽज्ञ संदेहः । यतः ।

बन्धुः को नाम दुष्टानां कुप्यत्को नातियाचितः ।

को न हृष्यति वित्तनं कुकुर्ये को न पणिडतः ॥ १७२ ॥

अन्यच । दुर्घृतः कियते धृतैः श्रीमानात्मविद्वद्युये ।

किं नाम खलसंसगः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ १७३ ॥

ततां दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा देव समगतोऽसौ पापाशयः । तत्सज्जी-भूय स्थीयताम् इत्युक्त्वा पुर्वोक्ताकारं कारण्यामास । संजीवकोऽप्यागत्य तथा-विधं विकलाकारं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार । ततस्तयोः प्रवृत्ते महाहवे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः ।

अथ पिङ्गलकः संजीवकं व्यापाद विश्रान्तः सशोक इव तिष्ठति । ब्रूते चं—किं मया दारुणं कर्मं कृतम् । यतः ।

परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनम् ।

धर्मातिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिव ॥ १७४ ॥

अपरं च । भूत्येकदेशस्य युणान्वितस्य

भूत्यप्रणाशो भरणं नृपाणां ।

नष्टापि भूमिः छुलभा न भूत्याः ॥ १७५ ॥

दमनको ब्रूते—स्वामिन् कोऽयं द्रूतनो न्यायो यदरातिं हत्वा संतापः क्रियते । तथा चोक्तम्—

पिता वा यदि वा आता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राजा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ १७६ ॥

अपि च । धर्मार्थिकामतत्त्वज्ञो नैकान्तकरणो भवेत् ।

न हि इत्यस्थमप्यज्ञं क्षमावाचक्षितुं क्षमः ॥ १७७ ॥

मृतेन मरणेन । अत्रानुरूपे भावः वेणीसंहारे—‘अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मालिनं यशः कुरुच्चे इति । जिधांसु हन्तुमिच्छुः । अभिभवास्पदम्—पराभवस्थानं, केन न पराभूयते सर्वैः पराभूयते एव इत्यर्थः । भस्मचये भस्मसश्वैः । न त्वं नाहम्—उभावपि विनक्षयाव इत्यर्थः । दुर्घृतः इति—धृतैः शठैः । आत्मविद्वद्युये आत्मन उत्कषेपाधनार्थम् । श्रीमान् दुर्घृतः दुर्घृतिः कियते । आश्रयाशवत्—आश्रयं आधारं अक्षाति भस्मसाकरो-तीति आश्रयाः अभिः तेन तुल्यम् । पैररिति—राजा धर्मातिक्रमतः धर्मलङ्घनात्पापस्य भाजनं भवति राज्यं तु पैरः भुज्यते । यथा सिंहः कृतहस्तिवधपातक एव तिष्ठति । हत्वास्तिनो दन्ताः तज्जण्डस्थलामानि च मौकिकान्यन्ये एव गृह्णन्ति तथा इत्यर्थः । प्रणाशे—उपस्थिते इति शेषः । धर्मार्थिकामतत्त्वज्ञः—त्रिवर्गसाधनपर इत्यर्थः ।

किं च । क्षमा शत्रौ च मिवे च यतीनामेव भूषणम् ।
अपराधिषु सस्वेषु त्पाणां सैव दूषणम् ॥ १७८ ॥

अपरं च । राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।
प्रायश्चित्तं तु तस्येकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥ १७९ ॥

अन्यच । राजा धृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षः
ली चावशा दृष्ट्वाति: सहायः ।
प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी
त्वाज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ १८० ॥

विशेषतश्च । सत्याऽनुता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंसा द्यालुरपि चारथपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुररलधनागमा च
वाराङ्गम्बन्व नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १८१ ॥

इति दमनकेन संतोषितः पिङ्गलकः खाँ प्रकृतिमापनः सिंहासने
उपविष्टः । दमनकः प्रहृष्टमनाः विजयतां महाराजः शुभमस्तु सर्वजगताम् इत्यु-
क्त्वा यथासुखमवस्थितः ॥

विष्णुशर्मोदाच—बुहुद्देवः श्रुतस्तावद्द्वयद्विद्धिः । राजपुत्रा ऊचुः—भवत्प्रसादा-
च्छुतः । उसिनो भूता वयम् । विष्णुशर्माब्रिंवात्-अपरमपीदमस्तु—
उहम्मेदस्तावद्द्वयतु भवतां शत्रुनिलये
खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पत्वहरहः ।
जनो नियं भूयात्तकलमुखसंपत्तिवसतिः
कथारमे रन्ये सततमिह बालोऽपि रमताम् ॥ १८२ ॥

॥ विग्रहः ॥

हुनः कथारम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम् । आर्यं राजपुत्रा वयम् । तद्विग्रहं श्रोतुं नः
कुरुद्वलमस्ति । विष्णुशर्मोदोक्तं—यदेव भवद्द्वयो रोचते तत्कथयामि । विग्रहः
श्रूयतां यस्यायमादः श्लोकः—
हुसैः सह भूयाणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।
विश्वास्य वच्चिता हस्ताः काकैः स्थित्वारिमन्दिरे ॥ १ ॥

अनायत्ता स्वैरिणी इत्यर्थः । दुष्प्रकृतिः दुष्टस्त्वभावः । सहचरः । प्रेष्यः भृत्यः ।
प्रतीपः—स्वामिनिदेशलङ्घी प्रतिकूलाचरणः । अधिकृतः कार्यधिकारी । सत्याऽनुता—
सत्यं अनुतं च यस्याम् । परशा विषयविशेषे कठिणा । अर्थपरा—स्वार्थसाधनतत्परा, द्रव्या-
जैनतत्परा वा । वदान्या—कदाचित् दानशीला । प्रचुर०—प्रचुराणां रत्नानां च आगमः यत्र ।
वाराङ्गना—वेश्या । शत्रुनिलये—वैरिष्टहे । कालाकृष्टः—कालेन आकृष्टः तद्रशणः । प्रलयमुप-
सर्पतु—विनाः यातु । अहरहः—प्रत्यहम् । सकल०—सकलानां भुवानां संपत्तिः प्राचुर्ये
तस्या वसतिः निवासस्थानम् । कथारमे—कथोद्याने । कथारमे इति पाठे कथा-
प्रबन्ध इत्यर्थः ।

राजपुत्रा वयम्—अनेन तेषां किञ्चानपि मनःप्रबोधो व्यञ्जयते । तुल्यविक्रमे—तुल्यः
विक्रमः यस्मिन् । विग्रहे युद्धे । अकर्णधारा नास्ति कर्णधारः नाविकः यस्याः

राजपुत्रा ऊचुः—कथमेतत् । विष्णुशमा कथयति—

अस्ति कर्हुरदीपे पद्मकेलिनामध्येयं सरः । तत्र हिरण्यगमो नाम राजहसः प्रति-
शस्ति । म च सर्वेऽर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्येऽभिविक्तः । यतः ।

यदि न स्याज्ञरपतिः सम्यद्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विष्णुवेतेह नौरिच ॥ २ ॥

अपरं च । प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिष्ठम् ।

वर्धनाद्रक्षणं अयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ ३ ॥

एकवासौ राजहसः सुविस्तीर्णिकमलपर्यङ्के छुखासीनः परिखारपरिष्टुतस्तिष्ठति ।
ततः कुतश्चिदेशादागत्य दीर्घमुखो नाम बकः प्रणाम्योपविष्टः । राजोवाच—दीर्घ-
छुख देशान्तरादागतोऽसि । वार्ता कथय । स ब्रूते—देव अस्ति महती वार्ता ।
तामाख्यातुकाम एव सत्वरमागतोऽहम् । श्रूयताम् । अस्ति जम्बुदीपे विन्द्यो
नाम गिरिः । तत्र चित्रवणो नाम मयूरः पक्षिगजो निवसति । तस्यानुचरैश्वरद्विः
पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्य चरन्वलांकितः पुष्टश्च—करत्वम् । कुतः समागतोऽसि ।
तदा मयोनकम्—कर्पुरदीपस्य गजचक्रवर्तीनां हिरण्यगर्भस्य राजहसस्यानु-
चरोऽहम् । कौतुकाद्वान्तरं द्रट्टुमागतांऽस्मि । एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरकम्—अनयो-
देशाणां को देशो भद्रतरो राजा च । मयोनकम्—आः किमेवमुच्यते । महदन्तरम् ।
यतः कर्पुरदीपः स्वर्गं एव राजहसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः । अत्र मरुस्थले पतिता
यूरं किं कुरुथ । आगच्छतास्मद्देशो गम्यताम् । ततोऽस्मद्द्वचनमाकर्ण्य सर्वे सकोपा
चभूतुः । तथा चोक्तम्—

पयःपानं भृजंगानां केवलं विश्ववर्धनम् ।

उपदेशो हि ऋखाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ४ ॥

अन्यच । विद्वानेवोपदेष्टव्यो नाविद्वान्तस्तु कदाचन ।

वानरानुपदिव्याथ स्थानभृष्टा यसुः स्वगाः ॥ ५ ॥

राजोवाच—कथमेतत् । दीर्घमुखः कथयति—

॥ कथा १ ॥

अस्ति नर्मदातीरे पर्वतोपत्यकायां विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र निर्मितनीड़े-
क्कोडे पक्षिणः सुरं वर्धनवपि निवसन्ति । अथैकदा वर्षाषु नीलपट्टलैरिच जलधर-
सा । विद्वेत—नाशमानुयात् । क्षामन्दकी० १. १०. वर्धनादिति—प्रजाकृतराजवर्धना-
द्राजकृतप्रजारक्षणं श्रेयः प्रधानम् । यतः रक्षणाभावे सदपि विद्यमानमपि वस्तु असदवि-
श्यमानमिव भवति । अपहारशङ्कयेति भावः । सुविस्तीर्ण०—सुविस्तीर्णः कमलघृतिः पर्यंकः
सिद्धासनं सुविस्तीर्णं कमलमेव पर्यंकः इति वा तस्मिन् । आख्यातुकोमः—आख्यातुं कामः
यस्य । ‘तुंकाममनसोरपि’ इति वचनात् मकारलोपः । भद्रतरः अन्यापेक्षया ऐष्टतरः ।
राजा च भद्रतरः । मरुस्थले धन्वभूमौ निजैलप्रदेशे । ‘समानौ मरुधवानौ’ इत्यमरः । मरुभूमिवत्
निसर्गसौनर्यहीने सक्षप्रदेशे इत्यर्थः । यूरं किं कुरुथ यूरं दुःखभागिन एव इत्यर्थः । विषवर्धमं—
शरीरपोषणेन विषोपचयादिति भावः । विद्वान् सदसद्विवेकवान् । प्रकोपाय—प्रकोफजननार्थम् ।
अथ—उपदेशानन्तरम् । अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रदनकात्स्येष्वध्यो
अथ’ इत्यमरः । पर्वतोपत्यकायाम् पर्वतस्य उपत्यकायां आराधभूमौ । ‘उपत्यकादरो-
सभा भूमिरुद्धर्मधियक’ इत्यमरः । ‘उपाधिभ्या त्यक्षासाक्षारुद्धयोः’ इति त्यक्न् ।
निर्मितनीड़े—निर्मितानां नीडानां छुलायानां कोडे गर्मे । वर्षाषु प्रावृत्समये । अयं

पटलेराघृते नभस्तले धारासौरमहती धृष्टिर्वभूय । ततो वानरांस्तरस्तेऽधस्थिताऽङ्गी-
तार्तान्कम्पमानानशलोक्य कृपया पक्षिभिरुक्तम्— भो भो वानरः शृणुत ।

अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्वच्छुमाद्राहतैस्तुष्णैः ।

हस्तपादादिसंयुक्ता यद्यं किमिति भीदथ ॥ ६ ॥

तच्छुत्वा वानरैर्जातामर्पेणरालोचितम्—अहो निवांतनीहुगर्भावनिधिताः सुखिनः प-
क्षिणोऽस्माक्षिन्दन्ति । तद्वच्छु तावद्धेषुकपश्चामः । अनन्तरं शान्ते पानीयवर्षे तैर्वा-
नैर्वृश्माकश्च सर्वे नीडा भग्नाम्तवामण्डानि चायः पातितानि । अतोऽहं व्रीमि-
विद्वानेवोपदेव्यः इन्यादि । राजोधाच्च—तनस्तः किं छतस । चकः कथयति—
ततस्तः पक्षिभिः कोपादुक्तम्—केनासां राजहृसः कृतो राजा । ततो मयापि जातको-
पेनोक्तम्—युष्मदीयमयरः केन राजा कृतः । एतच्छुत्वा ते सर्वे मां हन्तुमुत्ताः ।
ततो मयापि स्वविक्रमो दर्शितः । यतः ।

३ द्वा भूषणं धुनः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभ्ये वैयात्यं सुरतेष्विध ॥ ७ ॥

राजा विहस्याह—

आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य बलाबलम् ।

अन्तरं नैव जानाति स द्विरास्कियतेऽपि भिः ॥ ८ ॥

अन्यच्च । मुचिरं हि चरक्षित्यं क्षेत्रे सत्यममुद्दिमान् ।

द्वीपिचर्चमर्परिच्छज्जो वाग्दोषाद्वर्द्धभो हतः ॥ ९ ॥

चकः पृच्छति त । राजा कथयति—

॥ कथा १ ॥

अस्ति हस्तिनामुरे विलासो नाम रजकः । तस्य गर्दभोऽतिवाहनादुर्बलो सृष्ट-
रुतिवामवत् । ततस्तेन रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाद्यारण्यसमीपे सत्यक्षेत्रे
नियुक्तः । ततो द्वारासमवलोक्य व्याघ्रमुद्धसा क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते । अथै-

शब्दो नित्यबहुवचनान्तः । ‘क्षियां प्रावृद् क्षियां भूत्रि वर्षाः’ इत्यमरः । नीलपट्टैः
नीलाच्छादनैः अवगुण्ठैः । ‘पट्टैः सद्गृहैः । ‘पट्टं तिलके नेत्रोगे छदिषि संचये ।’
इति हैमः । धारासारैः—अविरतधारासंपातैः । शीतार्तान्-शीतेन पीडितान् । चञ्चु-
भात्राहैते—चञ्चुरेव चञ्चुमात्रं तैः आहैतैः । सीदथ—दुःखं अनुभवथ । जातामर्षैः—
जातः उत्पन्नः अमर्षः क्रोधः येषां तैः । आलेचितम्—चिन्तितम् । तद्वच्छु इ०—तावद्
अवधी । ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधी’ इत्यमरः । उपशमः—शान्तिः । निवृत्तिः । अन्यदेति—
अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते कालं योषितो लज्जेव पुंसोऽन्यदा अपीरभवे क्षमा शमो भूषणम् ।
परिभ्ये तु योषितः सुरेषु वैयात्यं धार्षयित्वा । ‘धृष्टे धृष्णविद्यात्वा’ इत्यमरः । पराक्रमः
पीक्ष्य भूष्यतेऽनेनेति भूषणम्प्रभरणम् । इति शिशुगालवधे मळिनाथः । यः आत्मनः
परेषां शश्रूणा च बलाबलं सामर्थ्यासामर्थ्यं समीक्ष्य सम्यक् पर्यालोच्य अन्तरं न जानाति
आत्मनः बलं कियत् शश्रूणा बलं कियद् इति न विचारयति स शश्रूभिः परिमूर्ते ।
सत्यम्—क्षेत्रगतं धान्यम् । तदुक्तम् ‘सर्वं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुष्य धान्यमुच्यते । निरु-
पस्तङ्कुलः प्रोक्तः स्विगममधुमाहतम् ॥’ इति । द्वीपिचर्चमर्परिच्छज्जो—व्याघ्रचर्मण । च्छादितः ।
‘शार्दूलद्वीपिनो व्याघ्रे’ इत्यमरः । वाग्दोषात् वाचः दोषादृटनापराभात् । अतिवाहनात्-
गुरुभारवहनश्रमात् । मुमूर्षुः आसनमृत्युः । व्याघ्रबुद्ध्या—व्याघ्रोयमिति मत्वा

कदा केनापि सस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृतसनुआणेन धनुःकाण्डं सज्जीछत्यानत्-
कागेवेकान्ते स्थितम् । तं च द्वूराद दृष्टा गर्भं बुद्धाङ्गो यथेष्टस्यभक्षणजातबलो
गर्दभीयमिति मत्वोऽवैः शब्दं कुर्वाण्स्तदभिमुखं धावितः । ततस्तेन सस्यरक्षकेण
चीलकंरशब्दाक्षिक्षित्य गर्दभोऽयमिति लीलयैव व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि-
ष्टुचिरं हि चरक्षित्यस्त इत्यादि ॥ ततरततः । दीर्घमुखोः दूते—ततस्तेः पक्षिभिरु-
क्तम्—अरे पाप दुष्ट बक्र असाकं भूमो चरक्षसामाकं स्वामिनमधिक्षिपति तस्म
क्षन्तव्यमिदानीश । इत्युक्तवा ते सर्वे मां चतुर्चुभिर्हत्वा सकोपा ऊङ्गुः—पश्य रे
मूर्त्स स हंसस्तव राजा सर्वथा सृष्टुः । तस्य राज्येऽधिकार एव नास्ति । यत एका-
न्ततो शुद्धुः करतलगतमप्यर्थं रक्षित्यमक्षमः । कर्थं स पृथिवीं शासित राज्यं वा
तस्य किम् । त्वं कृपमण्डुकस्तेन तदाश्रयसुपदेशसि । शृणु ।

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात्मकलं नास्ति च्छाया केन निवार्यते ॥ १० ॥

अन्यच । हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।

पयोऽपि शौषिठकीहस्ते वारुणीत्यभिर्वीयते ॥ ११ ॥

अन्यच । महानप्यत्पां याति निर्युणे णुणविस्तरः ।

आधाराधेयभावेन गजेन्द्र द्वघ दृपणे ॥ १२ ॥

विशेषतत्त्व । व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यादितिशक्ते नराधिपे ।

शशिनो व्यपदेशेन शशकाः छुतमासते ॥ १३ ॥

मयोक्तम्—कथमेतद् । पक्षिणः कथयन्ति—

॥ कथा ३ ॥

कदाचिद्वर्पस्यापि दृष्टेरभावानृपातां गजरथो यथपतिमाह—नाथ कोऽभ्यु-
पायोऽस्माकं जीवनाय । अस्म्यत्र शुद्धजनन्तुनां निमज्जनस्थानस्त् वैयं तु निमज्जना-
भावादन्धा हृत् । क्ष यामः किं कुमः । ततो हस्तिराजो नातिदृः गत्वा निमर्लं हृदं
दर्शकत्वात् । ततो दिनेषु गच्छत्सु तत्तीरावस्थिता गजपादाहिनि भेश्वर्णिताः शुद्धश-
शकाः । अनन्तरं शिलीषुखो नाम शशकथित्यामास—अनेन गजरथेन पिपा-
साकुलितेन प्रत्यहमत्रागन्तव्यम् । अतो विनश्यत्यस्मल्कुलम् । ततो विजयो नाम
दृष्टशशकाकाऽवदत् । मा विशीदत् । मयाव्र प्रतीकारः कर्तुः । ततोऽसो प्रतिज्ञाय
चलितः । गच्छता च तेनालांचित्तम्—कथं मया गजरथः मीपे स्थित्या धक्तव्यम् ।

सुशक्षणपि गजो हन्ति जिग्नापि भुजंगमः ।

हस्तेजपि नूपो हन्ति मानयच्चपि दुर्जनः ॥ १४ ॥

धूसरकम्बल०—धूसरः ईषत्पाणुः पांशुवर्णो वा । ‘ईषत्पाणुस्तु ‘०८’ इत्यमरः । कम्बलः
तेन कृतं तनुत्राणं शरीरावगुण्ठने येन । धनुःकाण्डं-धनुर्बाणम् । आनतकायेन—आनतः कायः
यस्य तेन । मूढः—कोमलाङ्गा, अल्पसारथ । राज्येऽधिकारः—राज्ये राज्ञः कर्म राज्यं तस्मिन्
प्रजापालनादिकर्मण अधिकारः योग्यता । करतलगतं—हस्ततलस्यं, सर्वथा स्वायत्तम् ।
शौषिठकी—शुणा सुरा पप्यमस्या: सुराविक्यकर्त्रीः वाली सुरा । आधाराधेयभावेन—विव-
कविवितसंबन्धेन । व्यपदेशे—कूटप्रयोगे, कपटोपये । अतिशक्ते—निरतिशयपराक्रमशालिनि ।
गजयूथः—गजानां कुलम् । ‘सजातीयैः कुलं यूथं तिरक्षां पुशुंसकम्’ इत्यमरः । आहतिभिः-

१—१२ शोकयोर्मयेये शोक एकस्मिन्युस्तके—अजां सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम् ।
राममासाद्य लङ्घायां लेमे राज्यं विभीषणः । १ वैयं च निमज्जनस्थानाभाषान्वृताहा हृष्ट इ० पा० ।
२ पालयन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः इ० पा० ।

अतोऽहं पर्वतशिखरमारुह्य यथनाथं संवादयामि । तथानुषिते यथनाथ उधाच—
कस्त्वश् । कुतः समायातः । स बूते—शशकोऽहम् । भगवता चन्द्रेण भवदन्तिकं
प्रेषितः । यथपतिराह—कार्यसुच्यताम् । विजयो ज्ञते—

उद्यतेष्टीयं श्रावेण दूतो वदति नान्यथा ।

सदैवाकल्पं प्रावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥१५॥

तदहं तदाज्ञया ब्रह्मीमि शृणु । यदेते चन्द्रसरोरज्ञका; शशकात्सवया नि; स्त्रिना-
तास्त्वं युक्तं क्षेत्रम् । यतस्ते शशकाश्चिवरमस्माकं रक्षिताः । अत एव मे शशाङ्कः;
इति प्रसिद्धिः । एवष्टुक्षति दूते यथपतिर्भयादिवामह—इदमज्ञानतः कृतम् ।
युनर्न गमिष्यामि । दूत उधाच—ययेवं तदत्र सरसि कोपात्कम्यमानं भगवन्तं
शशाङ्कं प्रणम्य प्रसाद्य गच्छ । ततो रात्रौ यथपतिं नीत्वा जले चश्वलं चन्द्रबिंबं
दर्शयित्वा यथपतिः प्रणामं कारितः । उक्तं च तेन—देव अज्ञानादनेनापाराधः
कृतः । ततः क्षम्यताम् । नैवं वारान्तं विषयस्यते । इस्तुक्त्वा प्रस्थापितः । अतोऽहं
ब्रह्मीमि—व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यात् इति । ततो मयोक्तम्—त एवास्त्वत्यभू-
राजहंसो महाग्रातोऽतिसमर्थः । वैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तत्र युज्यते किं तु ना
राज्यम् इति । तदाहं तैः पक्षिभिः दुष्ट कथमस्मद्भूमो चरसि इत्यभिधाय राज्ञिभिः-
प्रवर्णस्य समीपं नीतः । ततो राज्ञः तु यो मां ग्रदर्श्यते तैः प्रणम्योक्तम्—देव औषधी-
यतामेष दुष्टो बको यदस्मदेशो चरक्षपि देवपादानधिक्षिपति । राजाह—कोऽयम् ।
कुतः समायातः । ते ऊचुः—हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्यात्तुचरः कर्पूरदीपादागतः ।
अथाह गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्ठः—कस्तत्र लुख्यो मन्त्री इति । मयोक्तम्—सर्वशास्त्रा-
र्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्रवाकः । गृध्रो ज्ञते—युज्यते । स्वदेशजोऽसौ । यतः ।

स्वदेशजं कुलाचारं विशुद्धसुपधाशुचिम् ।

मन्त्रज्ञमव्यसनिन्त व्यभिचारविवरितम् ॥ १६ ॥

अधीतत्ववहाराङ्गं भालं ख्यातं विषयितम् ।

अर्थस्योत्पादकं सम्बिन्दद्यानन्मन्त्रिणं त्रृपः ॥ १७ ॥

अत्रान्तरे शुकेनोक्तम्—देव कर्पूरदीपादयो लुधीपा यज्ञदीपान्तर्गता एष । तत्रापि
देवपादानामेषाधिपत्यद् । ततो राजायुक्तम्—एवमेष यतः ।

राजा मन्तः शिशुश्वेषं प्रमदा धनगवितः ।

अप्राप्यमपि वाऽच्छन्ति किं उनर्लभ्यमेष यतैः ॥ १८ ॥

ताङ्गैः । अवध्यभावेन वधानहृत्वात् । अवधीयताम्—सावधानं श्रयताम् । सर्वशास्त्रार्थपारगः
सर्वेषां शास्त्राणां अर्थस्य विषयस्य पारगः । पारदृशा निखिलागमज्ञानसंपन्न इत्यर्थः ।
कुलाचारम्—कुलं च आचारश्च अस्यास्तीति तं कुलीनं साध्वाचरणं च । उपधाशुचिम्—उप-
धया परीक्षया शुचिं सिद्धगुणम् । उपधा राहा धर्मार्थकामभयैः अमात्यादेः परीक्षणम् ।
‘उपथा धर्मार्थैर्गत्यरीक्षणम्’ इत्यमरः । ‘धर्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्वाभिः सचिवान्मुनः [
शोधयेत्]’ इति कालिकापुराणम् । अव्यसनिन्म—दुष्टादौरात्म्यक्षतिद्वेष्यर्याप्रतारणक-
द्वक्षिणिष्ठुरात्मणिमित्यदेषरिहतम् । व्यभिचारविवरितम्—व्यभिचारः सन्मार्गाद् भ्रंशनं
तद्विहितं सन्मार्गस्थितम् । अधीतत्ववहाराङ्गं विवादानिर्णयशास्त्राङ्गम् । मौल्यम्—मूलादाग-
तम् । विषयितम्—दोषशम् । अप्राप्यमपि वाऽच्छन्ति यत्पुनः लभ्यं लङ्घ्यं शक्यं तद्वाच्छन्तीति
किं वक्तव्यं तस्य का कथेतर्यः । ‘लभ्यतेषि यत्’ इति पाटे यत् लभ्यते तद वाच्छन्ति

१ तद्युक्तम् द३० पा० । २ यतो रक्षकशशकास्ते इम्पदीयाः; यतो रक्षकास्ते शशकामवीयाः
द३० पा० । ३ अवधार्यनाम्-पृ शास्त्राङ्गम् द३० पा० । ५ लभ्यतेषि यत् द३० पा० ।

ततो मयोक्तम्—यदि वचनमात्रेणैवाधिपत्यं सिध्यति तदा जम्भुदीपिऽप्यस्मत्यभो-
हिरण्यगम्भेस्य स्वान्वयमन्ति । शुक उवाच—कथमत्र निणयः । मयोक्तम्—संश्राम
एव । राजा विहस्योक्तम्—स्यस्वाभिनं गत्वा सज्जीकुरु ॥३५॥ मयोक्तम्—स्वहृ-
तोऽपि प्रस्थाप्यताम् । राजोवाच—कः प्रयातु दैत्येन । यतोऽर्घमूतो दूतः कार्यः ।

भक्तो छणीश्वरिद्विक्षः प्रभलोड्यसनी

ब्राह्मणः प्रश्नमै नग दूतः स्यात्प्रतिभानवान् ॥ १९ ॥

यथा दति—सन्त्येव दूता बहवः । किं तु ब्राह्मण एव कर्तव्यः । यतः ।

प्रसादं कुरुते पत्युः संपत्तिं नाभिवाङ्छिति ।

कालिमा कालकृटस्य नापैतीव्यरसङ्खमात् ॥ २० ॥

राजाह—ततः शुक एव ब्रजतु । शुक त्वमेवानेन सह गत्वास्मद्भिलाषितं ब्रूहि ।
शुको ब्रूते—यथाज्ञापयति देवः । किंत्वयै हुर्जनो वकः । तदनेन सह न गच्छामि ।
तथा चोक्तम्—

खलः करोति हुर्वन्तं नूनं फलाति साधुषु ।

दशाननो हरेत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदयेः ॥ २१ ॥

अपरं च । न स्थातव्यं न गन्तव्यं हुर्जनेन समं काचित् ।

काकसङ्खद्वातो हंससितिष्ठन्नार्चक्ष्व वर्तकः ॥ २२ ॥

राजोवाच—कथमेतत् । शुकः कथयति—

॥ कथा ४ ॥

अस्सुजयिनीवत्मनि ग्रान्तरे महान् पिष्पलीवृक्षः । तत्र हंसकाकौ निवसतः ।
कदाचिद् ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्प्रथिक्षत्तत्र तरुतले धनुःकाण्डं सञ्चिधाय
सुरः । क्षणान्तरे तन्मुखाद्वृच्छायापृणता । ततः सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमध-
लोक्य कृपया तद्वृक्षस्थितेन हंसेन पक्षी प्रसार्य उनस्तन्मुखे छाया कृता । ततो
निर्भरनिश्रान्त्विना तेनाध्वन्येन मुखव्यादानं कृतम् । अथ परसुखमसहिष्युः
स्वभावदैर्जन्येन स काकस्तस्य भुखे पुरीयोन्मग्ने कृत्वा पलायितः । ततो यथ-
दसौ पान्थ उत्थायोद्धै निरोक्षते तावननावलोकितो हमः काण्डेन हृत्वा व्यापा-
दितः । अतोऽहं ब्रह्मोमि—हुर्जनेन सम न स्थातव्यमिति^१ ।

इनि पूर्ववर्णाजनीयम् । गुणा—नीतिराश्राक्षुण्यमेपनः । प्रगल्भः—उचितवदने क्षमः ।
परममङ्गः—सरेषां शत्रूणां मर्म हृतभावं जानातीति तथा । प्रतिभानवान्—
प्रत्युत्प्रभ्रमतिः । 'प्राज्ञा नवनवोन्मेषशालेनी प्रतिभा मता' इत्युक्तप्रज्ञावान् । कालिमेति—
यथा कालकृटस्य कालिमा इक्षरसङ्खामादपि न नक्षति तथा शङ्खप्रतिसङ्खमादपि
ब्राह्मणस्य धनादावनभिलाषो नापयाति । फलति—तस्य दुष्परिणामः साधून्वाधते हृत्यर्थः ।
वर्तकः—पाक्षिविशेषः । काकसङ्खात्—तेन सह तिष्ठन् हंसः हतः गच्छन् वर्तकः हतः
इति योजना । प्रान्तरे—'प्रान्तरं दूरश्योऽध्वा' इत्यमरः । कृध्वन्येन—अध्वानं
गच्छतीति अध्वन्यः पान्थः तेन । मुखव्यादानम्—वदनविस्तारः । काण्डेन—व्यापेन ।

^१ अतःपरं—यतः ।

त्वज् हुर्जनसंसर्वे भज साधुसमागमम् ।

कुरु पुण्यमहारात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्मुत्सके ।

वर्तककथामापि कथयानि—

॥ कथा ५ ॥

एकेदा सर्वे पश्चिणः भगवतो गरुदस्य यात्राप्रसङ्गेन सहृद्रतीरं प्रचलिताः । सत्र काकेन सह वर्तकश्चालितः । अथ गच्छतो गोपालस्य मस्तकस्थितभाण्डाहधि वारंवारं तेन काकेन स्वायते । ततो यावदसौ दधिभाण्डं, भूमौ निधायोर्ध्वमलो-कर्ते ताथतेन काकवर्तकौ हृष्टौ । ततस्तेन स्वेदितः काकं पलायितः । वर्तको मन्द-गतिस्तेन प्रासो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—न स्थातव्यं न गन्तव्यम् हस्त्यादि ॥
ततो भयोक्तम्—आतः शुकु किमेवं ब्रवीषि । मां प्राप्ति यथा श्रीमध्वपादास्तथा भवानपि । हुकेनोक्तम्—भस्येवश । किंतु ।

हुर्जनैरुच्यमानानि सौस्मितानि प्रियाण्यपि ।

अकालकुच्छमानीव भयं संजनयन्ति हि ॥ २३ ॥

हुर्जनस्य च भवतो वाक्यादेवं ज्ञातं यदनयोर्धूपालयोर्बिघ्रे भवद्वच्चनमेव निदानम् ।
पश्य ।

प्रत्यक्षेऽपि क्षेत्रे दोषे मूर्खः सान्वेन मुष्यति ।

रथकारो निजां भार्यां सजारां शिरसाकरोत् ॥ २४ ॥

राजोक्तम्—कथमेतत् । शुकुः कथयति—

॥ कथा ६ ॥

अस्ति यौवनश्रीनगरे मन्दमतिर्नाम रथकारः । स च स्वभार्यां बन्धकर्ता जानाति ।
किंतु जारेण समं स्वकुशुषा नैकस्थाने पश्यति । ततोऽसौ रथकारः अहमन्यं ग्रामे
गच्छामि हत्युक्त्वा चलितः । किमद्यूरं गत्वा निभूतं एुनरागत्य श्वश्रुहे स्वद्वासले
स्थितः । अथ रथकारो ग्रामान्तरं गतं हत्युपजातविश्वासया तद्वध्वा जारः संध्या-
काल एवाहुतः । पश्चातेन समं तस्यां स्वद्वायां निर्भरं क्रीडन्ती खद्वातलस्थितेन
तेन सहानुश्वत्तिर्किंचिदङ्गसंपर्शात्स्वामिनं विज्ञाय सा विषण्णाभवत् । ततो जारे-
णोक्तम्—किमिति त्वमय भया सह निर्भरं न रमसे । विस्मितेव प्रतिभासि । अथ
तयोक्तम्—अनभिज्ञोऽसि । योऽसौ मम प्राणेच्चरो येन ममाकौमारं सख्यं सोऽथ
ग्रामान्तरं गतः । तेन विना सकलजनपूर्णोऽप्ययं ग्रामो मां प्रन्यरण्यवन्नितिभाति ।
किं भावि तत्र परस्थाने किं स्वादितवान्कर्थं वा प्रसुषं हत्यसमद्दृढयं विदीर्यते ।
जारो द्वृते—तकिमेवंविधः लेहस्मिः स ते रथकारः । बन्धवक्यवदत्—रे बर्बरं किं
ब्रवीषि । शृणु ।

परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा या कुद्वच्छुषा ।

सुप्रसञ्चमुखी भर्तुः सा नारी धर्मभाजनम् ॥ २५ ॥

खेदितः-तर्जितः । त्रियाणि श्रुतिसुखानि । अकालकुसुमानि-कालोत्त्रानि कुमु० । शङ्का भयम् ।
'शङ्का भयवितकर्त्योः' इति यादवः । सान्वेन मधुरभाषणेन । 'अत्यर्थं मधुरं सान्वम्'
हत्यमरः । बन्धकर्ता कुलग्राम् । विषण्णा सिंशा । विमिता पर्याकृला । परुषाणि स्वक्वच-
नानि । भर्त्रा परुषाण्युक्ता अपि कुद्वच्छुषा दृष्टिया भर्तुः सुप्रसञ्चप्रेम्या प्रफुल्लं न तु कोपात्क-
र्त्वं वदनं यस्याः तादृशी भवति सा । धर्मभाजनं पुण्यपात्रम् । सा उत्तमां गतिं लभते इति भावः ।

१ अतः प्राश्—एका कथा स्थितेरियम् । द्वितीया गमनस्य । यथा—एकः काको वृक्षच्छान्-
याशाम् स्वपिति । वर्तकश्चलसान्दूमी निवसति । हत्यविक्रमेऽपि यु० । २ स्वभावानिरपराधः
हत्याधिक—४० यु० । ३ संमतानि इ० या० । ४ याग्यापातरदेव प्रत्यक्षीकृतं भया इ० या० ।
५ स ते भर्ता कलहकारः द३० या० ।

- अपरं च । नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुचिः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २६ ॥
- अन्यत्र । भर्ता हि परमं नार्यं भुषणं भृषणीर्धिना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभना ॥ २७ ॥
- त्वं जारो मनोलौल्यात्पुष्टयताम्बूलसदृशः कदाचित्सेव्यं से । स च स्वामी मा विक्रोतुं
देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽपि वा दातुभीश्वरः । किं बहुना । तस्मिज्जीवति जीवामि
तन्मरणे चातुर्मरणं करिष्यामीत्येष मे निश्चयः । यतः ।
- तिन्नः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यातुगच्छति ॥ २८ ॥
- अन्यत्र । व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्वद्वरते बिलात् ।
तद्वद्वत्तारमादाय भ्वगेलोके महीयते ॥ २९ ॥
- अपरं च । चितो परिज्ज्य विचेतनं पतिं
प्रिया हि या मुख्यति देहमात्मनः ।
कृत्यापि पापं शतसंख्यमप्यसौ
पतिं गृहीत्वा भुरलोकमाप्नुयात् ॥ ३० ॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा स रथकारोऽवदत्—धन्योऽहं यस्येवृशी प्रियधादिनी स्वामिष-
त्सलौ भार्या इति मनसि निधाय तां खट्टवौ स्त्रीपुरुषसहितां शूर्पिं कृत्वा सानन्दं
नमर्त । अतोऽहं ग्रीष्मीमि—प्रत्यक्षेऽपि फृते दोषे इत्यादि ॥ ततोऽहं तेन राशा
यथाव्यवहारं संपूर्णं प्रस्थापितः । शुक्रोऽपि मम पश्चादागच्छक्षास्ते । एतत्सर्वं
परिज्ञाय यथाकर्तव्यमत्तुसंधीयताम् । चक्रवाको विस्त्याह—देव बकेन ताषड्डेशा-
न्तरमपि गवा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम् । किंतु देव स्वभावं एव मूर्त्या-
णाम् । यतः ।

शतं दयाक्षं विवेदिति विज्ञस्य संमतम् ।
विना हेतुमपि क्षन्द्वमेतन्मूर्शर्यं लक्षणम् ॥ ३१ ॥

राजाह—किमतीतोपालम्भनेन । प्रस्तुतमहुसंधीयताम् । चक्रवाको भूते—देव
विजेन ग्रीष्मीमि । यतः ।

षणीकारप्रतिष्ठानेनेव्रषकविकारतः ।

अच्युहनिर्त्तं भनो धीरात्समाद्रहसि मन्त्रयेत् ॥ ३२ ॥

महोदयाः महान् उदयः सुखसंपत् येषु ते स्वर्गादयः । मनोलौल्यात्—मनसः चाच्चत्यात् ।
पुष्टताम्बूलसदृशः—पुष्टमालात्म्बूलादीनि अन्नावश्यकानि तुच्छानि च विलासवस्तूनीव ।
अनुगच्छति—भर्तुमरणे अनुभिग्यते । व्यालग्राही—व्यालं सर्पे गृहीताति व्यालग्राही आहि-
शुण्डिकः । आदाय गृहीत्वा । स्वर्गे नीतेति यावत् । महीयते—पूज्यते । चितो
चितायाम् । यथाव्यवहारम्—उचिताचारात्मुरोधेन । न विवदेत्—कलहं न कुर्यात् । विष्णस्य
प्राहस्य, पण्डितस्य । वर्णकारः—वर्णः मुखरागः । आकारः—इक्षितम् । ‘आकार-
स्त्वद्व इक्षितम्’ इत्यमरः । उहन्ति तर्केण जानान्ति । विजेन—रहसि । आहुरः श्रेयान्

१ शोभने इ० पा० । २ कदाचित्सेव्यसे च ह० अ० । ३ समर्थः इ० पा० । ४ हनि
प्रतिज्ञा वर्तते ह०पा० । ५ तेनैव सह मोक्षे ह० पा० । ६ सहजस्तेहवत्सला इ० पा० ।
७ तत्स्यात् । ८ अभ्युहन्ति भवः सुङ्गः इ० पा० ।

राजा मन्त्री च तत्र स्थितौ । अन्येऽन्यत्र गताः । चक्रवाको ब्रूते—देव अहमेव जामानि । कस्याप्यरमाञ्जियोगिनः प्रेरणया बकेनेदमतुष्टितम् । यतः ।

वैद्यानामातुरः अर्यान्व्यसनी यो नियोगिनाम् ।

विदुषां जीवनं मूर्खं सद्वैर्णों जीवनं सताम् ॥ ३३ ॥

राजाभ्रवीत्—भवतु कारणमत्र पञ्चाञ्जिस्तप्यम् । संप्रति यत्कर्तव्यं तस्मिस्तप्य-ताम् । चक्रवाको ब्रूते—देव प्रणिधिस्तावत्तत्र यामु । सतस्तद्वृष्टामें बलावर्लं च जानीमः । तथा हि ।

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्यांकार्यांवलोकने ।

चारश्चक्षुमहीमतुर्येष्य नास्यन्ध एव सः ॥ ३४ ॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं तत्रावस्थाय द्वितीयं सत्रत्यमन्तर्कार्यं सुनिभृतं लिङ्गित्वं निश्चय प्रस्थापयति । तथा चोक्तम्—

तीर्थाश्चमुखरस्थाने शास्त्रविज्ञानेतुना ।

तपस्त्विव्यञ्जनोपते: स्वचरैः सह संघदेत् ॥ ३५ ॥

गूढचारश्व यो जले स्थले चरति । ततोऽसाधेव बको नियुज्यताम् । एतादृश एव कश्चिद्वृक्कां द्वितीयत्वेन प्रयातु । तदृहलोकश्व राजद्वारे तिष्ठतु । किंतु देव एतदपि सुयस्तमुखातव्यम् । यतः ।

षट्कणां भियते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्व धार्तया ।

इत्यान्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभृता ॥ ३६ ॥

पश्य । मन्त्रभेदेऽपि ये दाषा भवन्ति पृथिवीपतेः ।

न शक्यास्ते समाधातुमिति नीतिविदां भतम् ॥ ३७ ॥

राजा विश्वद्योवाच—प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः । मन्त्री ब्रूते—तदा सद्ग्राम-विजयोऽपि प्राप्तः ।

अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य प्रणम्योवाच—देव जम्बुदीपादागतो द्वारि शुक-स्तिष्ठति । राजा चक्रवाकमवलोकते । चक्रवाकेणांकम्—छतावासे ताघद्वन्ता

वैद्या अर्थलाभादातुरं बहु मन्यन्ते इति भावः । आतुरः सूणः । प्रणिधिः चारः । ‘प्रणिधिः प्रार्थने चरे’ इत्यमरः ॥ अनुश्रूतं व्यवसायम् । चारः चक्षुः—अत्र कामन्दकः ‘गावः पश्यन्ति गन्धेन वैदैः पश्यन्ति च द्विजाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुभ्यामितरे जनाः’॥ इति । रामायणे पि-‘यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः’॥ इति । तत्रत्यमन्त्राकार्यम्—परराणीयमन्त्राणाव्यापारम् । सुनिभृतं सुगुसम् । निवित्य—अवधार्ये । तपस्त्विं०—तपस्त्विं० व्यञ्जनं लक्षणं वैष इति यावत् तेन उपेतः । वर्णिलिङ्गिगम्भिः इत्यर्थे । ‘स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ’ इति किरातार्जुनीये । संवदेत् मन्त्रयेत् । अत्र कामन्दकः—‘चारान्विचारयेतीर्थे आत्मनश्च परस्य च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥’ इति । गूढचारः गूढः चारः यस्य सः गुसचरः । तदृहलोकः—तयोः बकयोः परिवारः । तिष्ठतु प्रतिभूत्वेन वर्तताम् । षट्कणः षट्कणं यस्य तृतीयपुरुषगामीत्यर्थः । वार्तया प्राप्तः—बहुजनश्चुतिविषयीभूतः । दोषाः अनर्थाः अनिश्चानि । समाधातुम् प्रतिर्कर्तुम् । चक्रवाकमवलोकते—कर्तव्यनिर्देशागेक्षया तन्मुखं पश्यतीत्यर्थः । कृतावासे—प्रणिधर्थं निर्मिते श्वे ।

^१ सद्वन्द्वो नूपेनर्जनः इ० पा० ।

भवतु । पश्चादानीय द्रष्टव्यः । प्रतीहारस्तमावासस्थानं नीत्या गतः । राजाह-विश्व-
हस्ताष्टुपस्थितः । चक्रवाको ब्रूते—देव तथापि सहसा विग्रहो न विधिः । यतः ।
रंचिवः किं स मन्त्री वा य आदोवेष भूपतिम् ।
युक्तोयोगं स्वस्त्वानं निर्दिशत्यविचारितम् ॥ ३८ ॥

अपरं च । विजेतुं प्रयतेतारीक्ष युद्धेन कदाचन ।
अन्यच्च । साम्राज्यानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
साधितुं प्रयतेतारीक्ष युद्धेन कदाचन ॥ ३९ ॥

यतः । सर्वं एव जनः श्रो द्वानासादितविग्रहः ।
अद्वृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेत्तु हि ॥ ४० ॥

किं च । न तथोत्थाप्यते ग्रावा प्राणिर्भिरुणा यथा ।
अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महद् ॥ ४१ ॥

किंतु विश्राम्युपस्थितं विलोक्य व्यवहीयताम् । यतः ।
यथां कालकृतोयोगात्कृषिः फलवती भवेत् ।
तदक्षीतिरियं देव चिराक्फलति न क्षणात् ॥ ४२ ॥

अपरं च । महतो दूरभीरुखमासज्जे द्वृता युणः ।
विपत्तौ च महाँडोके धीरतामनुगच्छति ॥ ४३ ॥

अन्यच्च । प्रत्यहः सर्वतिर्दीनामुत्तापः प्रथमः किल ।
अतिशीतलमध्यम्भः किं भिनति न सूक्ष्मतः ॥ ४४ ॥

विशेषतश्च देव महाबलोऽसौ चित्रवर्णो राजा । यतः ।
बलिना सह योद्ध्यमिति नोर्त्ति निवर्णनम् ।
तैयुर्द्वं हस्तिना सार्वे नराणां स्तुमौवहेत् ॥ ४५ ॥

निर्दिशति—उपदिशति । अविचारितम्—अविचार्य । श्लो. ३९-४० मनु. अ. स.स.
श्लो. १९८-१९ द्रष्टव्यौ । साम्रा—प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । तत्र पञ्चविधम् ।
तदुक्तम्—‘परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचा पेशल्या साधु तवाहमिति चार्षणम् । इति सामविधानहैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥’ दानमपि पञ्चविधम् । तदुक्तम्—‘प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् ।
प्रव्यादानमपर्वते च स्वयं प्राद्यप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षं दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥’
भेदः—शत्रोरामात्यादीनामुपायेन परतो विशिष्यात्समसाकरणं भेदः । स त्रिविधः ‘स्नेहरागाप-
नयनं संहषेंत्यादनं तथा । संतर्जनं च भेदझैभेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥’ साधितुम्—वचीक-
र्तुम् । सर्वं एव०—अप्रवृत्ते समरे सर्वं एव आलनः शौर्ये प्रस्तौतीति भावः । दाक्ष्या
यथा—यथा ग्रावा दारणा उत्तोलनदणेन सहायेन मुखेनैव उत्थाप्यते तथा
प्राणिभिः केवलया शक्त्या न उत्थाप्यते इत्यर्थः । दूरभीरुखम्—महान् यावद्ध्यमना-
गतं तावद्विभेतीति भावः । आसमे भयोपस्थितौ । मित्रलभे ५७ श्लो. द्रष्टव्यः ।
उत्तापः—वित्तसंक्षेपभजनिता नैसर्गिकाधैर्यच्युतिरित्यर्थः । भूष्मतः—पर्वतान् । अतिशीत-
लमिं—शान्तवित्ततया व्यवहरता विजयः सुखं लभ्यते इति भावः । निदर्शनम्—नीतिशा-

१ स किं भूष्मः स किं मन्त्री इ० पा० । २ यथाकालं कृता यत्नात् इ० पा० । ३ न युद्धम् ।
४ पावयुद्धपद् इ० पा० ।

अन्यत्र । स मूर्खः कालमप्राप्य योऽपकर्तरि वर्तते ।
कलिर्बलवता सार्थे कीटपक्षोद्गैमो यथा ॥ ४७ ॥

किं च । कौर्मे संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।
प्रापसकौले हु नीतिज्ञ उत्तिष्ठेकरसर्पवद् ॥ ४८ ॥

शृणु देव । महत्यल्पेऽच्युपायज्ञः सममेव भैतक्षमः ।
सहृन्दूलयितु दृक्षांस्तुपानीव नदीरियः ॥ ४९ ॥

अतस्तद्वृतोऽयं शुकोवाश्वास्य तापदिघ्यतां यावदुर्गे सज्जीक्रियते । यतः ।
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धूरुषः ।
शतं शतसहस्राणि तस्माद् दुर्गे विधीयते ॥ ५० ॥

अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवास्पदम् ।
अदुर्गोऽनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवद् ॥ ५१ ॥

दुर्गे कुपीन्महासापातत्त्वभिप्राकारसंयुतम् ।
सयन्त्रं सजलं शैलत्तरिन्मरुवनाश्रयमम् ॥ ५२ ॥

विस्तीर्णतातिवैष्टम्यं रसधान्वेष्टमर्त्तग्रहः ।
प्रवेशश्वापसारश्व सैतता दुर्गसंपदः ॥ ५३ ॥

राजाह—दुर्गानुसंधाने को नियुज्यताम् । चक्रो ब्रते—
यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।
कर्मस्वदृष्टकर्मा यः शाश्वज्ञोऽपि विष्णुयाति ॥ ५४ ॥

तदाहूयतां सारसः । तथादुष्टिते सत्यागतं सारसमालोक्य राजोवाच—भोः सारस
त्वं सत्वरं द्वीपमनुसंधेहि । सारसः प्राणम्योवाच—देव दुर्गे तापविद्देव विश्रात्म-
निरूपितमात्मे महत्तरः । किंत्वत्र मध्यवर्तीऽपि द्रव्यसंग्रहः कार्यताम् । यतः ।
धान्यानां संग्रहो राजन्जुतमः सर्वं संग्रहाद् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मा । तदिति—यन्नराणां...तत् । अपकर्तरि वर्तते—अपकर्तरि शत्रौ विश्ये वर्तते
अभियोगं कुर्ते । सुखोद्योगे प्रवर्तते इत्यर्थः । कीटपक्षोद्गमः—कीटस्य पिपीलिकादेः पक्षो-
द्गमः यथा तत्राशय भवति तथा । पक्षोद्यम् इति पाठे स यथा अकिञ्चित्करस्तथा
इत्यर्थः । एक इति—मनुः ७. ७४ । विधीयते—कर्तव्यतया उपदिस्यते । दुर्गविधाने च
मनुः—‘धनुदुर्गं महीदुर्गमद्वुर्गं वार्ष्णेयवा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्’ ॥
इति । कस्यारे:—पंचमवर्षे षष्ठी । राष्ट्रो विषयः अदुर्गः स्याचेत् कस्मात् शत्रोः तस्य
पराभवः न स्यात् । यद्वा कस्य विषयः इति योजना । तदेव स्पष्टयति अदुर्गः
राजा पोतच्युतमनुष्यवद् अनाश्रयः निरालम्भः विषयते इत्यर्थः । महाखातम्—महत्
खातं परिखा यस्य । प्राकारः—प्रान्तो भित्तिः । सयन्त्रम्—शत्रुपीडनार्थमिति भावः ।
मल्लन०—जलादहीनप्रदेशनिविष्ट येन शत्रुः सामग्री न लभेत इति भावः । अतिवैष्टम्यम्—
भूमेः न तोषता । रस०—रसः जलम् । ‘रसो गन्धे रसे जले’ इति भेदिनी । इथानि—
काष्ठानि । प्रवेश इ० । प्रवेशनिर्गममार्गाः । दुर्गानुसन्धाने—सज्जीकरणवेक्षणे । अदृष्टकर्मा—
अहाताविधानः स्थयमञ्चुतकार्यः । विमुखाति—मोक्षमापयते । तस्य शुद्धिस्तस्मिन्कार्ये सम्बद्ध
न स्फुरति । निक्षिप्तमिति—रसं द्रव्यमित्यर्थः । केवलं कोषसंवर्धनं न कार्यकरमिति भावः ।

१ उद्योगो—द्वयो—ममः द्व० पा० । २ कालस्तु । ३ विशिष्यते । ४ निक्षिप्तो हि मुखे दण्डः
रत्नं—द्रव्यम्.

किं च । स्वयातः सर्वसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

युद्धीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते ॥ ५६ ॥

राजाह—सत्यरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ । उनः प्रविश्य प्रतीहारो ब्रूते—देव सिंहलक्ष्मीपा-
दागतो भेदवर्णो नाम वायसराजः संपूर्णियारो द्वारि तिष्ठति । देवपादं प्रशुभ्य-
च्छति । राजाह—काकः उनः सर्वज्ञो बहुद्रष्टा च । तन्मूर्चति संग्राह्याः । चक्रो
ब्रूते—देव अस्त्वेषम् । किन्तु काकः स्थलचरः । तेनास्त्वद्विप्रक्षपक्षे नियुक्तः कथं
संग्राह्याः । तथा चौक्रम्—

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रसः ।

स पैरहृन्त्यते भूडो नीलवर्णं गुणलयद् ॥ ५७ ॥

राजोवाच—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

॥ कथा ७ ॥

अस्त्वरण्ये कश्चिच्छृगालः खेच्छया नगरोपान्ते आम्यक्षीलीभाण्डे पतितः ।
पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं दृष्टवत्संदर्श्य स्थितः । अथ नीलीभाण्ड-
स्वामिना दृष्टे इति ज्ञात्वा तस्मात्सुख्याप्य दूरे नीलवर्णमवलोक्याचिन्तयत—अहमिदानी-
मुत्तमवर्णः । तदाहं स्वकीयोत्कर्षे किं न साधयामि । इत्यालोच्य शृगालानाहृष्य
तेनोक्तम्—अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वांपि रसेनाभिर-
विक्षः । तदयारभ्यारण्येऽस्मद्वज्ञाया व्यवहारः कार्यः । शृगालात्म तं विशिष्टवर्णं-
मवलोक्य साटाङ्गगतं प्रणम्योऽुः—यथाज्ञायायति देव इति अनेनैव क्रनेत सर्वे-
ष्वरण्यवासिष्वाधिष्ठत्यं तस्य ब्रूप । ततस्तेन स्वज्ञातिभिरादृतेनाधिकर्यं साधितम् ।
ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीतुमपरिजनान्शाप्य सदसि शृगालानवलोक्य लज्जामा-
नेनावज्ञया दूरीकृताः स्वज्ञातीयाः । ततो विष्णाऽङ्गालानवलोक्य केनचिद्दृ-
द्धृशृगालैनैतव्यतिज्ञातम्—मा विषीदत । यदेनेनाभिज्ञेन नीतिविदो भर्मज्ञा वयं
स्वसमीपात्परिद्वृत्तात्तथायां नश्यति तथा विषेयम् । यतोऽमी व्याघ्राद्यो वर्ण-
मात्राविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानिमिमं मन्यन्ते । तथायां परिचितो भवति
तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्टेयम् । यत्सर्वे संध्यासमये तत्सनिधाने महारावस्मेकदैव
करिष्यथ । ततस्तं शब्दमाकार्यं जातिस्वभावात्तनापि शब्दः कर्तव्यः । यतः ।

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नियं द्वारतिक्रमः ।

श्वा यदि कियते राजा तत्किं नाश्रात्युपानहम् ॥ ५८ ॥

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हन्तव्यः । ततस्तथातुष्टिते सति तदृतम् । तथा
चौक्रम्—

गृहीतमिति—गृहीयास्त्विति पाठे तस्य संग्रहं कुर्यात् यतः तं विना इत्यर्थः । उत्तमवर्णः—
स्वभावपेक्षया दुष्टरवर्णः । स्वज्ञातिभिरादृतेन—तद्वृक्तसाहाय्येन इत्यर्थः । आधिक्यं
प्रकर्षः । अनभिज्ञेन आत्मनो हितमज्ञानतः । परिभूताः—अवज्ञाताः । सतिरस्करं
दूरीकृता इत्यर्थः । वर्णमात्रविप्रलब्धाः—वर्णं एव वर्णमात्रं तेन प्रतारिताः ।
यः स्वभावः इत्यादि—‘अतीत्य हि शृणान्सर्वात्मभावो शूर्पिं वर्तते ।’ इति भावः ।
छिद्रम्—रन्ध्रे, न्यूनं ता । छिद्रस्यावश्यगोपने मनुः, ‘नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्या-

१ गृहीयातु । ३० पा० । २ स्वपक्षपरिदृष्टः प्रणमनि । ३ सुज्ञः । ४ आत्मपक्षपरित्यागात् । ३० पा० । ५ चेदेनानीनिज्ञेन वयं भर्मज्ञा परिद्वृत्तात्तथायां नश्यति तन्मया विषेयम् । ३० पा० । ६ यस्य स्वात्मस्यासौ दुरतिक्रमः । ३० पा० ।

चिद्रं मर्मं च वीर्यं च सर्वं वेनि निजो रिषुः ।

दहत्यन्तर्गतश्वैव शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥ ५९ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—आत्मपक्षं परित्यज्य इत्यादि । राजाह—यदेवं तथापि हृस्यतां तावदर्थं दूरादागतः । तत्संग्रहे विचारः कार्यः । चक्रो द्वौते—देव प्रणिधिः प्रहितो दुर्गश्च सज्जीकृतः । अतः शुकोऽप्यालोक्य प्रस्थाप्यताम् । किं तु ।

नन्दं जघनं चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तच्छूरान्तरितं दूतं पद्येद्वीरसमन्वितः ॥ ६० ॥

ततः सभां रुत्याहूतः शुकः काकश्च । शुकः किञ्चिद्दूलतशिरा दत्तासन उपविश्य ब्रूते—भो हिरण्यगर्भं त्वां महाराजाधिराजः श्रीमद्वित्रवर्णः समाजापयति । यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति तदा सत्यरमागत्यासमच्चरणौ प्रणाम । नो चेदवस्थाहुं स्थानान्तरं चिन्तय । राजा सकोपमाह—आः सभायां कोऽप्यस्माकं नास्ति य एनं गलहस्तयति । उत्थाय मेघवर्णो श्रूते—देव आज्ञापय । इन्मि दृष्टे शुकम् । सर्वज्ञो राजानं काकं च सान्त्वयन्द्वृते—मृणु तावद् ।

न सा सभा यत्र न सन्ति दृद्धा दृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तथच्छुलमभ्युपैति ॥ ६१ ॥

यतो धर्मश्वैषः । दूतो म्लेच्छोऽप्यवधः स्याद्राजा दूतसुखो यतः ।

उत्यतेष्वपि शशेषु दूतो वदति नान्यथा ॥ ६२ ॥

अपरं च । स्वापकर्षं परोत्कर्षं दूतोकर्मन्यते तु कः ।

सदैवावध्यमावेन दूतः सर्वं हि जलति ॥ ६३ ॥

ततो राजा काकश्च स्वां प्रलतिमापक्षो । शुकोऽप्युत्थाय चलितः । पश्चाच्चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालंकारादिकं दत्ता संप्रेषितो ययौ । शुको विन्ध्याचलं गत्वा राजानं प्रणतवान् । तमालोक्य चित्रवर्णो राजाह—शुक का वार्ता । कीटशोऽस्तौ देशः । शुको द्वौते—देव संक्षेपादिदिं वार्ता संप्रति युद्धोदेवः क्रियताम् । देशश्वासो कर्मरक्षीयः स्वर्गंकेदेशः । कथं वर्णियतुं शक्यते । ततः सर्वांचिष्ठानान्हृय राजा मन्त्रयितुषुपविष्टः । आह च—संप्रति कर्तव्यविश्रेष्टे यथाकर्तव्यसुपदेशं ब्रूत ।

विग्रहः पुनरवदर्थं कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—

असंतुष्टा द्विजा नष्टा संतुष्टाश्च महीकुजः ।

सल्लज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलक्षियः ॥ ६४ ॥

चिद्रं परस्य तु । गृहेत्वर्मै इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ इति । आग्नेयादात्मनो रन्धं रन्धेषु प्रहरन्तिपूर् । इति रुद्धवेष्योपि । मर्म—हृस्यम् । निजो रिषुः—सजातीयः स्वपक्षान्तर्गतो वा शत्रुः । चाणक्यः— तत्रामा ब्राह्मणः चन्द्रगुसस्यामात्यः । तीक्ष्णदूत०—प्राणहरस्य दूतस्य प्रयोगतः विषकन्याप्रथोगेण इति यावत् । शरान्तरितम् । दूतविशेषणं क्रियाविशेषणं वेदम् । धीरसमन्वितः—वीतिकुर्वैः सहेत्यर्थः । गलहस्तयति—गलहस्तं दत्ता निष्कासयति । छलमभ्युपैति—कपटमाश्रयते । यत्कपटेन संकीर्यते धर्मर्थः । भयमिति पाठे प्रकाशशङ्कामित्यर्थः । प्रकृतिम्—साभाविकमनःस्तास्यम् । आपन्नो प्रासी । प्रबोध्य—सर्वं वृत्तान्तं यथावदवगमन्य, तं सान्त्वयित्वा इत्यर्थः । नष्टः—

१. तद्वान्तरितम् इ० । वीरसमान्वितः ह० च पा० । २ भयम् ह० पा० । ३. राजा च द्वितीयः स्वर्गपतिः । इत्यधिकं क्षचित्,

दूरदर्शीं नाम यधो द्वृते—देव व्यसनितया विग्रहो न विधिः । यतः ।

मित्रामात्यद्वृद्धर्गा यदा स्वृद्धभक्तवः ।

शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६५ ॥

अन्यच्च । स्वमिमित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं ब्रयम् ।

यदैतत्त्वित्रितं भावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६६ ॥

राजाह—मम बलानि तावद्वलोकयतु मन्त्री । तदैतेषामुपयोगे ज्ञायताम् । एवमाहूयतां मौहूर्तिकः । निर्णय शुभलङ्घं याचार्थं ददातु । मन्त्री द्वृते—तथापि सहसा यात्रांकरंगमलुचितम् । यतः ।

विशेषित सहसा मूढा ये विचार्य द्विष्टलम् ।

सवधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिवितम् ॥ ६७ ॥

राजाह—मन्त्रिन् ममोत्साहमध्यं सर्वया मा कथाः । विजिगीषुर्यथा परस्मिमाकामति तथा कथय । शृङ्खो द्वृते—तत्कथयामि । किं तु तदलुचितमेव फलप्रदम् । तथा चोक्तम्—

किं मन्त्रेणानुष्ठाने शास्त्रवन्मृथिवीपतेः ।

न ह्योषधपरिज्ञानाद्वयाधे: शान्तिः क्वचिज्ज्वेत ॥ ६८ ॥

राजादेशाश्रान्तिक्रमणीय इति यथाश्रुतं निवेदयामि । शृणु ।

नयद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र यत्र यत्र नृप ।

तत्र तत्र च सेनानीर्यायाद्वृहीकृतैर्वलैः ॥ ६९ ॥

बलाध्यक्षः पुरो यायात्वीरएरुषान्वितः ।

मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु च यद्वलम् ॥ ७० ॥

पार्श्वयोरुभयोरस्या अश्वानां पार्श्वतो रथाः ।

रथानां पार्श्वयोर्नारागा नागानां च पदातयः ॥ ७१ ॥

पश्चात्सेनापितर्यायात्विज्ञानाश्वासयञ्चनैः ।

मन्त्रिभिः स्फुटैर्कृकः प्रतिगृहै बलं नृप ॥ ७२ ॥

नाशं यान्ति अखुभागिनो भवन्ति इत्यर्थः । व्यसनितया—व्यसनमस्यास्तीति व्यसनी तस्य भावः तत्ता तथा । व्यसनाभिमूतैः इति यावत् । शत्रूणां विपरीताः—तेषु अदृष्टभक्तयः । अरक्ता वा सुखभेदा इत्यर्थः । त्रयम्—एतत् त्रयं विग्रहस्य फलम् । यदैतत्तिष्यतं भावि तदा विग्रहमाचेरत् इति कामन्दकनीतिसारे द्वितीयत्वरणस्य पाठः । मौहूर्तिकः—मुहूर्तं अधिकृत्य कृतं ग्रन्थं अधीते इति । मुहूर्तेषः—ज्यैतिषिकः । शुभलम्—शुभं शुभफलप्रदं लम्पं राशीनां उदयः । यात्रार्थम्—अभियानार्थम् । विजिगीषुः—विजेतुमिच्छुः । अनुष्ठाने अकरणे सति पृथिवीपतेः मन्त्रेण किं कोर्धः शास्त्रवत् । यथा प्रयोगं विना केवलं शास्त्रज्ञानम् अकिञ्चित्करं तथा केवलमन्त्रणया राशां कार्यं न सिद्धतीत्यर्थः । यद्वा शांखेवत् यथाशास्त्रमुक्तेन मन्त्रेण किं इति शास्त्रवद्वनुष्ठाने किमिति वा योजयम् । व्यूहीकृतैर्वलैः—बलानि व्यूहीकृत्य इत्यर्थः । व्यूहः—सेनाविन्यासः । व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृद्धतर्कयोः । इति मेदिनी । एतेषां भूयासः श्लोकाः कामन्दकनीतिशास्त्राद्वृत्ताः । बलाध्यक्षः—तत्सेनाविभागस्याध्यक्षः । कलत्रम्—क्षीरवर्णः । फल्गु—क्षीरणस्त्वं, निरर्थकः जनसमुदायथ । नागानां च पदातयः इत्यत्र चाटवीबलम् इति कामन्दकोक्ताः पाठः । खिन्नान्—श्रान्तान् सैनिकान् । आश्वासयन्—प्रोत्साहयन् । विषमं द०—प्रदेशं इति

१ मित्रोचाः पीडिता अपि, मित्रसामन्नसचिवाः, द० पा० । २ किं वर्तनदानमेव द० पा० ।

३ प्रानिव्यूह द० पा० ।

यतः ।

समेयाह्विषमं नागैर्जलाद्यं समहीधरम् ।
 सममश्वैर्जलं नौविः सर्वत्रैव पदातिभिः ॥ ७३ ॥
 हस्तिनां गमनं श्रोतं प्रशस्तं जलदागमे ।
 तदन्यत्र तुरङ्गाणां पत्तिनां सर्वदेव हि ॥ ७४ ॥
 शौलेषु कुर्मार्गेषु विधेयं लृपरक्षणम् ।
 लुप्तोपैरेषु रक्षितस्यापि शयनं योगनिद्रया ॥ ७५ ॥
 नाशयेकर्षये च्छत्रून्धर्गकण्टकमर्दनैः ।
 परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्धुरः ॥ ७६ ॥
 यत्र राजा तत्र कीषो विना कोषान्न राजता ।
 स्वभृत्येभ्यस्ततो दथात्को हि दार्तुन् युध्यते ॥ ७७ ॥
 न नरस्य नरो दासो दासस्त्वर्थस्य भूते ।
 गौरवं लाघवं वापि धनाधननिबन्धनम् ॥ ७८ ॥
 अभेदेन च युध्येन रक्षेण्यथ परस्परम् ।
 फल्यु सैन्यं च यर्किंचिन्मध्ये वृहस्य कारयेत् ॥ ७९ ॥
 पदातीन्थं महीपालः उरोड़नीकस्य योजयेत् ।
 उपरुद्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपरीद्ययेत् ॥ ८० ॥
 स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनुपे नौद्विष्टतथा ।
 वृक्षयुल्मादते चापैरसिचर्माशुधैः स्थले ॥ ८१ ॥
 दृष्येच्चास्य सततं यषसान्नोदकेन्धनम् ।
 अन्याद्वैत तडगानि प्राकारान्वरिसास्तथा ॥ ८२ ॥
 बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ।
 निजैरवयवैरेष मातझोऽष्टायुधः स्तृतः ॥ ८३ ॥
 बलमध्यश्वं सैन्यानां प्राक्षारो जङ्गमो यतः ।
 तस्मादध्याधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे ॥ ८४ ॥
 तथा चोक्तम्—युध्यमाना हयारुद्धा देवानामपि कुर्याः ।
 अपि दूरस्थितात्तेषां वैरिणो हस्तवर्तिनः ॥ ८५ ॥
 प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तबलपालनम् ।
 दिङ्गमार्गाणां विशोधित्वं पत्तिकर्म भचक्षते ॥ ८६ ॥

शेषः । हस्तिनां—गजसैनिकानाम् । शयनं योगनिद्रया—अर्धप्रबोधयुक्तनिद्रा योगनिद्रा तथा । नृपः सुसोपि सावधानं वर्तेत इति भावः । कर्षयेत्—वलेशयेत् । दुर्ग-कष्टकमर्दनैः—दुर्गकष्टकेषु संकटमार्गेषु मर्दनैः नाशनैः । को हि दार्तुन् युध्यते—यः नृपः द्रव्यदानेन सुखोधान् तोषयति तदर्थं को न युध्यते । सर्वे एव युध्यते इति भावः । अत्र वृहस्पतिः—निषुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञासौ च यदच्छया । भृत्यान्वैर्मानयस्तु नवोप्यक्षो-भ्यतां व्रजेत् ॥ इति । धनाधननिबन्धनम्—धनाधननिष्ठम् । अभेदेन—ऐक्येन, परस्पराधि-योगेन । अनीकस्य—सैन्यस्य । अनीकं तु रणे सैन्ये इति विश्वः । उपरुद्य—शत्रुनगराव-रोधं कृत्वा । अनूपे जलप्रायदेशे । अनूपो महिषे नाम्बुग्रायदेशे तु वाच्यवत् । इति मैदिनी । दूषयेत्—नाशयेत्, अनुपयोगि वा कुर्यात् । यवसः—घासः । बलमध्यश्व—अश्वः सैन्यानां बलं मुख्याधारः यतः जंगमः प्राकारः । युद्धकारित्वं—योधकार्यम् । युद्धेन

स्वभाषश्चरमस्तज्जमविरक्ते जितश्रमम् ।
 प्रसिद्धसत्रियप्रार्थं बलं अष्टतमं विदुः ॥ ८७ ॥
 यथा प्रसुक्तान्मानानुष्ठन्ते मुवि मानवाः ।
 न तथा बहुभिर्द्वैर्विषेणरपि सूषते ॥ ८८ ॥
 वरमल्पबलं सारं न कुर्यान्तुण्डमण्डलीम् ।
 कुर्यादिसारभङ्गो हि सारभङ्गमपि स्फुटम् ॥ ८९ ॥
 अप्रसादेऽनिधितानं देयांशहरणं च यद् ।
 कालयापीऽप्रतीकारस्तद्विराग्यस्य कारणम् ॥ ९० ॥
 अपीडयन्वलं शाङ्किर्णिषुभिषणयेत् ।
 छखसाध्यं द्विवां सैन्यं दीर्घयानप्रपीडितम् ॥ ९१ ॥
 दायादादपरो मन्त्रो नास्ति भेदकरो द्विषाम् ।
 तस्मादुथापयेत्यलादायाद तस्य विद्धिः ॥ ९२ ॥
 संधाय युवराजेन यदि वा सुख्यमन्विणा ।
 अन्तः प्रकोपनं कार्यमभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ९३ ॥
 कूरं मित्रं रणे चापि भङ्गं दत्त्वाभिघातयेत् ।
 अथ वा गोग्रहाळष्टया तन्मूर्ख्यान्तिवन्धनादै ॥ ९४ ॥

शत्रुनिरोध इत्यर्थः । अविरक्तं-स्वस्वामिनि उद्भमिक्तम् । वरमिति-सारं शीर्घवैर्यादि-गुणवत् अल्पबलं क्षुद्रसंख्याकमपि बलं वरं । मुण्डमुण्डली शिरः परम्परा केवलं संख्यापूरका नरा इति यावत् । भङ्गः-पराजयः पलायनं वा । स्फुटम्-स्पष्टं, अक्षंशयम् । हि-हेतौ निश्चये वा । अप्रसादः-प्रसादकरणवैमुख्यं, अपुरस्कारादनमित्यर्थः । अनिधिष्ठानम्-बल-विभागादीनामश्यक्षादिपदालभः, अधिकारपदाद् च्युतिर्वा । देयांशहरणं-देयस्य दानोचितस्य अंशस्य लोक्याशस्य हरणं आदानमात्मसाक्तरणभित्यर्थः । कालयापः-अनियोगेन वृथा कालश्चेषः । अप्रतीकारः-कृतमानभङ्गादर्नार्थात्मनं, अपकाराशोधनम् । वैराग्यस्य-सैनिकानामिति शेषः । अपीडयन् ९०-आत्मनः सैन्यं दीर्घयाणादिना अपीडयन अक्लेशयन् । शत्रून् अभिषेणयेत्, अभिद्वेत्, अभियानेन पीडयेदिति यावत् । यतः दीर्घयानप्रपीडितं-दूराक्रमणयित्रं बलं शत्रूणां सुखसाध्यमनायासेन जग्यम् । अतिश्रेष्ठ धीणबलस्य सैन्यस्य पराभवः सुलभ इति भावः । अत्र मनुः-‘यदा मन्येत् भावेन हृष्टपुष्टबलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायादरीन्विति ॥ यदा च स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत् प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥’ इति ॥ दायादाद-दायां पैतृकथनस्य विभागं गृह्णातीति दायादः सगोत्रः । भेदकरो मन्त्रो नास्ति-दायाद एव शत्रुण्डविच्छेदे मुख्यं साधनमित्यर्थः । अतः दायादेत्तेजनं कार्यमित्याह-तस्मादिति । युवराजेन अराति-नृपुत्रेण इति यावत् । मुख्यमन्विणा-शत्रोरिति शेषः । अन्तः प्रकोपन-गृहकलिः । अभियोक्तुः-स्थिरात्मनः । तृतीयार्थं षष्ठी । धीरचेतसा अभियोक्तृशत्रुण्डे अन्तर्भेदः प्रकृतिब्याकोपो वा कार्यः । कूरमिति-अपि च रणे कूरं प्रमाणिय मित्रं शत्रोरिति शेषः भङ्गं दत्त्वा समसूमे: पलायनं कृत्वाभिघातयेत् । पराभूता एते इति विश्वस्य प्रमाणन्तं तं सर्वतोवस्कद्य धातयेदित्यर्थः । अथ वा गवां ग्रहः गोग्रहस्तेन या आकृष्टिया । अथवेत्यनुवर्तनीयम् । तस्य ये मुख्याः १ प्रहणं ९० पा० । २ न-ह्यस्त्याकर्षणो द्विषाम् ९० पा० । ३ तल्लक्ष्यं मार्गवन्धनात् ९० पा० ।

स्वराज्यं वासयेवाजा परदेशापवाहनात् ।
अथ वा दानमानाभ्यां धासितं धनदं हि तत् ॥ १५ ॥

राजाह—आः किं बहुनोदितेन ।

आत्मोदयः परज्यानिर्विषयं नीतिरितीयती ।

तद्वीकृत्य कृतिभिर्वचस्पत्यं प्रतयते ॥ १६ ॥

मन्त्रिणा विहस्योक्तम्—सर्वे सत्यमेतत् । किं तु ।

अन्यदुच्छूलं सत्यमन्यज्ञात्वानियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरणं हि तेजस्तिभिरयोः कुतः ॥ १७ ॥

तत उत्थाय राजा मौर्हूर्तिकावेदितलझे प्रस्थितः ।

अथ प्रणिधिप्रहितश्चरो हिरण्यर्गभासागत्योवाच—देव समागतप्रायो राजा चिच्चवर्णः । सप्रति मलयपर्वताधित्यकायां समावासितकटको वर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमतुसंधातव्यं यतोऽसौ युग्मो महामन्त्री । किंच केनचित्सह तस्य विश्वासकथा-प्रसङ्गेनैव तदिक्षितमवगतं मया यदनेन कोऽप्यस्मद्गुर्गे प्रागेव नियुक्तः । चक्रो चृते—देव काक एवासौ संभवति । राजाह—न कदाचिदेतत् । यथेव तदा कथं

प्रधानपुरुषाः जाग्रितः सेवकाश्च तेषां बन्धनात् तद्यातयेत् । यदर्मेत्रं भेदाक्षमं तत्पक्ष-पाताच समर्प्यूर्मी भूरपराक्रमं तजेतुं सर्वथा प्रयतितव्यमिति भावः । राजा परदेशापवाहनात् शर्णो द्वैरस्य अपवाहनात्स्पाद्विद्भावेन प्रजाः आनीय अथवा दानमानाभ्यां वनदानेन सत्करेण च आनीय स्वराज्यं वासयेत्—स्वराज्ये निवेशयेत् । हि यतः तथा वासितं वृद्धप्रजं राज्यं धनदं समुद्दिकरम् । आलोदय इति—आत्मन उदयो वृद्धिः । परस्य शत्रोऽप्योनिर्वानिः । ‘वीज्याहाज्जरियो निः’ इत्यौणादिको निः प्रत्ययः । इति द्वयम् । इदं परिमाणमस्य इति इत्यती एतावती । ‘किमिदंभ्यां वो धः’ इति वनुपो वस्य घश्च । ‘उग्रतश्च’ इति डीप् । नीतिर्नात्सिंग्रहः । एतद्व्याप्तिरित्को न कश्चित्तीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत्पाद्युप्यादिवर्णं तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्याह—तदिति । तद्व्याप्तरी-कृत्याइशीकृत्य । ‘ऊरीकृतमुरीकृतम्’ इत्यमरः । ‘ऊर्यादिच्चिदाचच्च’ इति गतिसंक्षयां ‘कुगित्रादयः’ इति समासे कृतो ल्यप् । कृतिभिः कुरुलैः वाचस्पत्यं वामित्वम् । कस्कादिवादखुस्तत्वे । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र—’ इत्यादिना सद्विमिति स्वामी । तत्र । तस्य छन्दोविषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वाऽन्नवे व्यञ्जयत्यः । प्रतायते विस्तार्यते । कर्मणि लट् । ‘तनोत्तर्यकि’ इत्यात्मम् । तस्मादात्मोदयार्थिभिरविलम्बाच्छुरुच्छेतत्व्यः । तत्रान्तरीयत्वा-तस्मेति भावः इति । अन्यदिति—अन्यदुच्छूलमन्तर्गतं प्रसह । पीडनक्षममिति भावः । सत्त्वं बलमन्यत् । शास्त्रेण—मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितमुदाहरं परव्यसनकाले निर्मितं सत्यमन्यत् । उत्कटानुकूलक्षणवैलक्षणमन्यशब्दार्थः । तयोः सापेक्षत्वानिपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधावैकशास्त्रचं संभवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—तेजस्तिभिरयोः समानमधिकरणं ययोस्त्योर्मार्बिः सामानाधिकरणमेकायश्रयत्वं कुतः । न कुतावृत् । तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः । तस्मादुभयोरुदितातुदितोमवद्विभविषयत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो न वाधक इति भावः । इति च शिशुपालवधीकायां मळिनाथः । समावासितकटकः—निवेशितसैन्यः । दुर्गशोधनम्—दुर्गनिरूपणम् । आभिमवाय—निग्रहार्थम् । वर्तनम्—

तेन शुकस्याभिगवायोद्योगः कृतः । अपरं च । शुद्रस्य गमनीतेन विग्रहोत्साहः । स
चिरादव्रास्ते । मन्त्री ब्रूते—सथाप्यागम्नुः शङ्कनीय राजाह प्राग्न्तुका अपि
कदाचिद्दुष्पकारका दृश्यन्ते । शृणु ।

परोऽपि हितवान्वन्धुर्वन्धुरणाहृतः परः ।

अहितो देहो व्यापिहितमारण्यमीषधम् ॥ ९८ ॥

अपरं च ।

आसीद्वीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभृतेः ।

सेवकः स्वल्पकोलेन स ददौ सुतमात्मनः ॥ ९९ ॥

चक्रः पृच्छति—कथमेतत् । राजा कथयति—

॥ कथा ८ ॥

अहं पुरा शूद्रकस्य राजा: क्रीढासरसि कर्मुरकेलिकामो राजहंसस्य उच्या कर्मूर-
मज्जर्या सहानुरागवानभव्यम् । तत्र धीरवरो नाम राजेत्तुः कुतश्चिद्वेशादागत्य राज-
द्वारास्पगम्य प्रतीहारस्वाच्च—अहं ताथदूर्तनार्थो राजेत्तुः राजदर्शनं कारय ।
ततस्तेनासौ राजदर्शनं कारितो ब्रूते—देव यदि स्या सेवकेन प्रयोजनमस्ति
तदास्मद्वृत्तं क्रियताम् । शूद्रक उवाच—किं ते वर्तन्ते । धीरवरो ब्रूते—प्रत्यहं
सुवर्णशतचतुष्टयम् । राजाह—का ते सामग्री । धीरवरो ब्रूते—द्वौ वाह, तृतीयश्च
स्वङ्गः । राजाह—नैतच्छक्यम् । तद्वृत्त्या धीरवरः प्रणम्य चलितः । अथ मन्त्रिभि-
रुक्तम्—देव दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वस्वर्णेणि गृणक्षकोऽप्यमेता-
वद्वर्तनं वृह्णात्यनुपयुक्तो वेति । ततो मन्त्रिवचनादाहृय धीरवराय ताम्हूलं दत्त्वा
सुवर्णशतचतुष्टयं दत्तम् । तद्विनियोगश्च राजा सुनिभृतं विस्तृपित । तदव्यं धीरव-
रेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् । स्थितस्यार्थं दुखितेभ्यः । तदवशिष्टं भोजयत्व-
यविलासव्ययेन व्ययितम् । एतत्सर्वं नियकृत्यं कृत्वा राजद्वारमहीनिं स्वङ्गपाणिः
सेवते । यदा च राजा स्वर्यं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति ।

अथैकदा कृत्वा चतुर्दश्यां राजौ राजा सकलेण क्रन्दनात्मनि शुश्राव । शूद्रक
उवाच—कः कोऽत्र द्वारि । तेनोक्तम्—देव अहं धीरवरः । राजोवाच—क्रन्दनानुस-
रणं क्रियताम् । धीरवरः यज्ञाप्रयति देव इत्युक्त्वा चलितः । राजा च चिन्ति-
तम्—नैतद्विचितम् । अयमेकाकी राजेत्तु भया सूचीभये तमसि प्रेरितः । तद्वृ-
त्त्या किमेतदिति निरूपयामि । ततो राजापि सङ्गमादाय तदनुसरणक्रमेण नगरा-
द्विहीनीर्जन्गाम । गत्वा च धीरवरेण सा रुदती स्वप्ययौवनसंपक्षा सर्वालिंकारभूषिता
काचित्स्त्री दृष्टा पृष्ठा च—का त्वम् । किमर्थं रोदिषीति । त्रियोक्तम्—अहमेतत्स्य
शूद्रकस्य राजो लक्ष्मीः । चिरादेतस्य भुजच्छायायां महता सुखेन विआन्ता । इदा-
नीमन्यत्रै गमिष्यामि । धीरवरो ब्रूते—यत्रापायः संभवति तत्रोपायोऽप्यस्ति । तत्कथं
स्यायुनरहितवलम्बनं भगवत्याः । लक्ष्मीरुवाच—यदि त्वमात्मनः उत्तमं शक्तिधरं
द्वार्तिशङ्क्षणोपेतं भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारीकरोषि तदाहं उनरव शुचिरं
सुर्वं निवसामि । इत्युक्त्वा दद्यते भवत ।

पृ. १४ द्रष्टव्यम् । विनियोगः—व्ययकरणम् । क्रन्दनानुसरणं क्रन्दनशब्दानुरोधेन गमनम्,
सूचीभये तमसि गाढान्वकारे । अवलम्बनं स्थितिः; अवस्थानम् । द्वार्तिशङ्क्षणोपेतम् द्वे
च त्रिशब्दं यद्वा ध्यविका त्रिशब्दानि लक्षणानि तैः उपेतम् । सर्वमङ्गलायाः—सर्वेभ्यः
सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलानि यस्याः इति वा सर्वमङ्गला चण्डिका । उप-

१ शुकस्यागमनान्तस्य इ० पा० । २ भुजः । ३ ट्वंशतो । ४ अपराधीर्थं च दुश्येभ्यः ।
५ वैव्या अपराधेन तृतीयदिवसे राजा पञ्चत्वं यास्यति । अहमनाथा भविष्यामि । इदानीं न
स्थाप्यामीति । इत्य० ए० उ० । ६ तदा राजा शनायुर्भवति इत्य० ए० उ० ।

ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निद्राणा स्थवधः प्रबोधिता उवश्व । तौ निद्रां परित्यज्योत्थायोपविष्टौ । वीरवरस्तत्सर्वे लक्ष्मीवचनमुक्तवान् । तच्छुत्वा सानन्दः शक्तिधरो श्रूते—धन्योऽहमेवंशुतः स्थामिरोज्यरक्षार्थं यस्योपयोगः । तत्तात कोऽधुना विलम्बस्य हेतुः । कदापि तावदेवंविध एव कर्मण्येतस्य देहस्य विनियोगः शुद्धयः । यतः ।

धनानि जीवितं चैषं परार्थे प्राङ्ग उत्सुजेत् ।

सञ्चिमित्तं धर्मं त्यागो विनाशो नियते सति ॥ १०० ॥

शक्तिधरमातोवाच—यथेतत्र कर्तव्यं तत्केनान्येन कर्मणा भैरवस्य महावर्तनस्य निष्क्रयो भविष्यति । इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्गलायाः स्थानं गताः । तत्र सर्वमङ्गलां संपूज्य वीरवरो श्रूते—देवि प्रसीद । विजयतां विजयतां शूद्रको महाराजः । गृहाता-मयमुपहारः । इत्युक्त्वा उत्तर्य शिरश्चित्तच्छेद । ततो वीरवरश्चिवन्त्यामास—गृही-तराजवर्तनस्य तावद्विस्तारः छतः । अधुना निष्पुत्रस्य मे जीवनं विलम्बनम् । इत्यालोच्यात्मनः शिरश्चित्तच्छावान् । ततः छियापि स्वामिनः पुत्रस्य च शोका-र्त्या तद्भुवितम् । एतत्सर्वे श्रुत्वा दृश्वा च स राजा साश्रव्ये चिन्तयामास—

जीवन्ति च छियते च महिषाः शुद्धजन्मतवः ।

अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ १०१ ॥

तदेतत्परित्यक्तेन भूमै राज्येनाप्यप्रयोजनम् । ततः स्वशिरश्छेच्चुष्टुलासितः सङ्गः शूद्रकेणापि । अथ भगवत्या सर्वमङ्गलया प्रत्यक्षशूतया राजा हस्ते धृत उक्तश्च—पुत्रं प्रसक्षासिते^१ । एतावता साहसेनालम् । जीवनात्तेऽपि तव राज्यभूमो नासि । राजा च सादाङ्गपातं प्रणम्योवाच—देवि किं मे राज्येन । जीवितेन वा किं प्रयोजनम् । यद्यहैमनुकम्पनीयस्तदा ममायुक्तेषेणार्थं सदारुचो वीरवरो जीवतु । अन्यथाहं यथाग्रासां गतिं गच्छामि । भगवत्युवाच—पुत्रं अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण भूत्यवात्सल्लेन च सर्वथा संतुष्टास्मि । गच्छ विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजुचो जीवतु । इत्युक्त्वा देव्यदृश्याभयद् । ततो वीरवरः सपुत्रदारः प्राप्तजीवनः स्वगृहं गतः । राजापि तैरलक्षितः सत्वरं प्राप्तादगर्भे गत्वा तथैव श्रुत्वा ।

अथ वीरवरे द्वाररस्यः पुनर्ष्वपालेन पृष्ठः सद्गुणाच—देव सा रुदती श्री मामवलो-क्यादृश्याभवत् । न काप्यन्या वार्ता विवेते । तद्वच्चनमाकर्ण्य संतुष्टो राजा साश्रव्यं मचिन्तयद्—कथमयं श्रुताद्यो महासत्त्वः । यतः ।

प्रियं श्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकल्पनः ।

दाता नापात्रवर्षी च प्रगल्मः स्यादविनिष्टुः ॥ १०२ ॥

एतन्महाएुरुपलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति । ततः स राजा प्रातः शिष्टसभां छत्वा सर्ववृत्तान्तं प्रस्तुत्य प्रसादात्तस्मै कर्णटाराज्यं ददौ । तत्किमाग्न्तुकी जातिमा-त्राङ्गुः । तत्रायुत्तमायममध्यमाः संनिति । चक्रधाको श्रूते—

हारीकोपि—वलि ददासि । धनानि १०—सञ्चिमित्तं सत्कार्यार्थं । त्यागः—जीवितस्य धनस्य च । गतपूर्वोर्यं श्लो० मि० २२ । निष्क्रयः—निस्तारः, आगृण्यम् । विलम्बन-म्—गृहण्यमात्रम् । उल्लासितः—ज्ञृतः । सत्त्वोत्कर्षेण—मनस उदारतया । भूत्यवात्सल्ये-न—भृत्येषु वात्सल्यं स्नेहः तेन । अकृपणः—धनसंपत्तिः । प्रियं श्रूयादन्यथास्य माहात्म्य-शानिः स्यादिति भावः । अविकल्पनः अनात्माशाधी । प्रगल्मः—शूरः । अनिष्टुः—स-

^१ रक्षाया० २ अमृष्य इ० पा० । ३ राज्येनापि न प्रयो० । ४ इदानीं ते । ५ अहं पुनः इ० पा० । ६ सुष्ट्वा स्थितः । ७ आगन्तुकजानिरेव तुष्टा इ० पा० । ८ संमवन्ति ।

योऽकार्यं कार्यवच्छास्ति स किंमन्त्री नृपेच्छया ।
 वरं स्वामिमनोद्गुर्वं तज्जाशो न त्वकार्यतः ॥ १०३ ॥
 वैयो शुरुश्च मन्त्री च यस्य राजः भियंवदा: ।
 शरीरधर्मकोषेभ्यः क्षिणं स परिक्षीयते ॥ १०४ ॥
 शृणु देव । एुण्यालुभ्यं यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ।
 हत्वा भिक्षुमतो लोभाक्षिद्यर्थी नापितो हतः ॥ १०५ ॥
 राजा पृच्छति—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

॥ कथा ९ ॥

अस्त्यगोध्यायां पुरि चूडामणिनाम क्षत्रियः । तेन धनार्थिना महता कायक्षेशेन
 भगवांश्वन्नार्थचूडामणिश्विरभाराधितः । ततः क्षीणपापोऽसौ स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा भग-
 वदादेशावक्षेश्वरेणादिष्टः—यत्स्यमय प्रातः क्षौरं छत्वा लगुडहस्तः सन्स्वगृहद्वारि-
 निभृतं स्थास्यसि । ततो यमेवागतं प्राङ्मणे भिक्षुकं पश्यति तं निर्दयं लगुडप्रहारेण ह-
 निष्पस्ति । ततोसौ भिक्षुः तत्क्षणात्सुवर्णपूर्णकलशो भविष्यति । तेन त्वया यावज्जीवं
 सुखिना भवितव्यम् । ततस्तथालुठिते तद्वृत्तम् । तत्त्वं क्षौरकरणायानीतेन नापितेना-
 लोक्य चिन्तितम्—अये निधिप्राप्तेरयह्यपाप्य । तदहमप्येवं किं न करोमि । ततः
 प्रभृति स नापितः प्रत्यहं तथाविधो लगुडहस्तः चानिभृतं भिक्षोरागमनं प्रतीक्षते ।
 एकदा तेन तथा प्रातो भिक्षुर्लंघेन हत्वा व्यापादितः । तस्मादपरावात्सोऽपि
 नापितो राजपुरैस्तादितः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—एुण्यालुभ्यं यदेकेन
 हत्यादि । राजाह—

पुरावृत्तकथोद्गरैः कर्थं निर्णयते परः ।

स्वाक्षिक्कारणवन्मुद्रां किं वा विश्वासात्प्राप्तकः ॥ १०६ ॥

याहु । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । मलयाधित्यकायां चेचित्रवर्णस्तद्भुना किं विधेयम् ।
 मन्त्री वदति—देव आगतप्रणिभिक्षुसान्मया श्रुतं यन्महामन्त्रिणो युग्रत्योपदेश
 चित्रवर्णनानादरः कृतः । अतोऽसौ शृङ्खो जेतुं शक्यतः । तथा चोक्तम्—

लुब्धः क्षूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीकुरस्थिरः ।

शृङ्खो योधावमन्ता च उखच्छेष्यो रिषुः स्मृतः ॥ १०७ ॥

ततोऽसौ यावदस्मद्गृहद्वाररोधं न करोति तावज्ञायद्विवनवर्त्मसु तद्वलानि हन्तुं सारसा-
 दयः सेनापतयो नियुज्यन्ताम् । तथा चोक्तम् ।

दीर्घवर्त्मपरिआनन्तं नयद्विवनसंकुलम् ।

घोराग्निभ्यसंव्रतं क्षुत्पिपासाहितक्रमम् ॥ १०८ ॥

कृपः । नृपेच्छया नृपेच्छानुरोधात् । तज्जाशः—स्वामिनः नाशः प्राणहानिः अध-
 पातो वा । चन्द्रार्थचूडामणिः—चन्द्रार्थं चूडामणिः शिरोभूषणं यस्य शिवः । यक्षेश्वरेण
 कुर्वेण । निभृतं गुस्तम् । सुवर्णपूर्ण०—सुवर्णसुवर्णपूर्ण० । तद्वृत्तम्—मृतभिक्षोः स्थाने
 सुवर्णनाणकपूर्णकलशो बभूवेत्यर्थः । पुरावृत्तकथोद्गरैः—अतीताव्यानेन । निर्णयते तस्य
 स्वल्पपरिच्छेदः किमते स यथार्थस्वरूपतया ज्ञायते । निक्षारणवन्मुः स्वभावमित्रं अक्षत्रिम-
 मित्रम् । विश्वास इत्यत्र विश्रम्भेति पाठः । नयद्विवन०—नयश्च अहयश्च वनानि च तेषां वनानां
 वर्त्मसु । तत्रैव द्विषां सुखोच्छेष्यतात् । दीर्घवर्त्म०—युग्रप्रयाणसिन्नम् । प्रम-

प्रमत्तं भोजनब्यग्रं व्याविदुर्भिक्षपीडितम् ।
असंस्थितमभूयिष्ठं वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १०९ ॥

पङ्क्पांशुजलाच्छक्षं सुव्यस्त्रं वस्त्रविहृतम् ।
परं भूतं महीपालः प विधातयेत् ॥ ११० ॥

अन्यच्च । अवस्कन्दभयादा जागरक्षतमम् ।
दिवा सुमं सप्ताहन्याक्षिद्राव्याकुलसैनिकम् ॥ १११ ॥

तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं विवानिशं प्रम्भस्मत्सेनापतयः । तथालु-
ष्टिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः सेनापतयश्च वहवो निहताः । तताभित्रवर्णो विषण्णः
स्यमन्तर्णं दूरदर्शिनमाह—तात किमित्यस्मद्भूयेक्षा शिष्टते । किं काव्यविनयो
ममास्ति । तथा चोक्तम्—

न राज्यं प्रासमित्येव वर्तितमसांप्रतम् ।
भिर्यं ह्याविनयो इन्ति जरा स्वभियोज्ञमम् ॥ ११२ ॥

अन्यच्च । दक्षः भियमधिगच्छति पथ्याशी कल्पतां सुखमरेणी ।
उशुको विद्यान्तं धर्मार्थयशासि च विनीतः ॥ ११३ ॥

गृहोऽवदत्—देव शृणु ।

अविद्वानपि सूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।
परां भियमवाप्नेति जलासक्षतरूपेणा ॥ ११४ ॥

अन्यच्च । पानं स्त्री सृगया शूतमर्थदूषणमेव च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुप्यं व्यसनानि महीशुजाम् ॥ ११५ ॥

किं च । न साहसैकान्तरसानुवर्तिना
न चाच्युपायोपहतान्तरात्मना ।
विभूतयः शक्यमवाप्नुसूर्जिता
नये च शौर्ये च वसन्ति संपदः ॥ ११६ ॥

त्वया स्वघलोत्साहमवलोक्य साहसैकरसिना सयोऽन्तस्तेष्यमि मन्त्रेष्वनवधानं
वाक्यारुप्यं च कृतम् । अतो दुर्नीतिः फलमिदमतुभूयते । तथा चोक्तम्—

तम्—अनवहितं क्षीबं वा । असंस्थितम्—अव्यवस्थितम् । सुव्यस्तम्—दत्तस्ततोऽप्यस्तम् ।
त्रिभिर्विशेषकम् । अत्र कामन्दकः—कन्द्राशैलगृहनिन्नग्राववनसंकटे । दीर्घेष्वनि परिशान्तं
क्षुत्पिपासाद्वितकलमम् ॥ व्याधिदुर्भिक्षमकैः पीडितं दस्युविहृतम् । पङ्क्पांशुजलविलङ्घं
व्यस्तं पुज्जीकृतं पथि ॥ प्रसुतं भोजनब्यग्रमसूमिस्थमसंस्थितम् । चौरामिभयवित्रस्तं
वृष्टिवातसमाहतम् ॥ एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलम् । स्वसैन्यं साधु रक्षेत पर-
सैन्यं च धातयेत् ॥ अवस्कन्दभयात्—अवस्कन्दः आक्रमणं तद्रथायः प्रजागरस्तेन कृतः
श्रमः यस्य । असाप्रतम्—नियमसुज्ञता, अविनयेन । दक्षः—स्ककार्थदक्षः । कल्प-
ताम्—अररोगिताम् । अर्थदूषणम्—कोषस्यान्यथा व्ययः । साहसैकान्त०—साहसं अवि-
भूयकारित्वं एव एकान्तः मुख्यः रसः तं अनुरूपते तेन । उपायो०—उपायेषु साध-
नावेषणेषु उपहृतः आत्मा बुद्धिर्यस्य । उर्जिताः—उत्कृष्टाः । उपन्यस्तेषु—प्रस्तुतेषु

दुर्मन्त्रिणं कषुपसानि न नीतिदोषाः

संताप्यन्ति कमश्चक्षुजं न रोगाः ।

कं श्रीने दर्पयति कं न विहन्ति सत्यः

कं श्रीकृता न विषयः परित निति ॥ ११७ ॥

अपरं च । मुद्दं विषयः शरदं हिमागमस्तानो वि छक्षतं कृतभ्रता ।

प्रियोपपानि: शुचमापदं नयः अर्थं सच्चक्षमपि हन्ति दुर्बयः ॥ ११८ ॥

ततो मयाप्यालोचितम्—प्रजाहीनोऽयं राजा । नो चेत्कर्थं नीतिशास्त्रकथा

वायुल्कामिस्तिमिरयति । यतः ।

यस्य नास्ति स्वर्यं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ११९ ॥

तेनाहमपि तूष्णीं स्थितः । अथ राजा बद्धाभलिराह—तात अस्त्वर्यं ममापराधः ।

इदानीं यथाहमविश्वबलसहितः प्रत्याहृत्वं विनिधाच्चलं गच्छामि तथोपदिशः ।

यथः स्वर्गं चिन्तयति—क्रियतामत्र भ्रतीकारः । यतः ।

देवताष्टु एतो गोषु राजषु ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो बालदृशीतुरेषु च ॥ १२० ॥

मन्त्री विहस्य द्वृते—देव मा भैरवः । समाख्यसिद्धि । शृणु देव ।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिन्नजां तांनिपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा सुर्थे को वा न पण्डितः ॥ १२१ ॥

अपरं च । आरभन्ते उपमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ १२२ ॥

तदष्टु भवत्प्रतापादेव दुर्गं भद्रकृत्या कीर्तिप्रतापसहितं त्वामचिरेण कालेन विनिध्या-
चलं नेष्यामि । राजाह—कथमधुना स्वल्पबलेन तत्संययते । गधो वदाति—देव सर्वे
भविष्यति । यतो विजिगीषोरदीर्घसूचता विजयसिद्धेरवर्श्यभावः । तत्सहस्रेष
दुर्गद्वारावरोद्धः क्रियताम् । अथ प्रणिधिना बकेनागत्य हिरण्यगर्भस्य कथितम्—देव
स्वल्पबल एवायं राजा चित्रवर्णो गृहस्य मन्त्रोपष्टम्भादागत्य दुर्गद्वारावरोद्ध करि-
ष्यति । राजहंसो द्वृते—सर्वज्ञ किमधुना विदेयम् । चक्रो द्वृते—स्वबले सारासारवि-
चारः क्रियताम् । तज्जात्वा भुवर्णवत्रैदिकं यथाहं प्रसादपदानं क्रियताम् । यतः ।

कर्तव्यतया निर्दिष्टेषु । दुर्मन्त्रिणम्—दुष्टः मन्त्री यस्य त यद्वा दुष्टे मन्त्रोस्तासीति
तम् । नीतिदोषाः—नयमागोङ्गहन्जन्यापदः । लीकृताः कामिन्यद्वृताः । प्रियोपपाति:—
प्रियस्य इत्यस्य उपपतिः सिद्धिः । नीतिशास्त्रं—नीतिशास्त्रस्य नीतिशास्त्रसंबिधिनी
कथा एव कौमुदी ज्योतस्ना ताम् । वायुल्कामिः—वाचः दुर्वचासि ता एव उल्काः अला-
तानि तामिः तिमिरयति मलिनयति । अस्त्वयं क्षन्तव्यः इत्यर्थः । नियन्तव्यः—निग्रही-
तव्यः । भिन्नसंधाने भिन्नस्य प्रतिहतस्य संधाने पुनः सफलीकरणे इत्यर्थः । यद्वा
भिन्नानां संधाने संघटने, संमेलने इत्यर्थः । यद्वा भिन्नसंधाने हृष्टार्थसाधकोपाये मोदी-
भूते । व्यग्राः—आकुलचित्ताः त्वरिता वा । न च पारं गच्छन्तीति भावः । कृताधियः—

१ कथां स्ववाच्छामिरन्तरयति इ० पा० । २ अवश्यंभावि लक्षणम् इ० पा० । ३ सुषष्ठ-
वत्रादिप्रदानं ।

यः काकिनीमप्यपथपत्तां सहुचरेष्टिष्ठकसद्ग्रहतुल्याद् ।
कैलेषु कोटिष्वपि शुक्रहस्तसं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥ १२३ ॥

अन्यतः । क्रतौ विवाहे व्यसने रिषुषये यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।
प्रियाङ्क नारीष्वधनेषु धन्युषु ध्यतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्ठु ॥ १२४ ॥

यतः । सूर्यः स्वल्पव्ययवासात्सर्वनाशां करोति हि ।
कः शुभीस्त्यजते भाण्डं शुक्रस्त्रैवातिसाध्यताव ॥ १२५ ॥

राजाह—कथमिह समये उत्तिव्ययो युज्यते । उक्तं च—
आपदर्थे धनं रक्षेत्—

मन्त्री श्रूते— श्रीमतः कथमापदः ।

राजाह— कवाचिच्छलते लक्ष्मीः संचितापि विमश्यति ॥ १२६ ॥

मन्त्री श्रूते— तद्वेष कारण्यं विशुच्य स्वसुभटा दानमानाभ्यां पुरस्किण्यन्ताद् । तथा चौकम्—
परस्परज्ञः संहृष्टास्त्यक्षुं प्राणान्द्यनिष्ठिताः ।

अपरं च । कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्ते द्विष्टुलद् ॥ १२७ ॥

किं च । भुभटा: शीलसंपदाः संहताः कृतनिष्ठयाः ।
अपि पञ्चशतं शूरा शुद्रन्ति रिषुवाहिनीम् ॥ १२८ ॥

यसः । शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः ।
त्यज्यते किं एहनर्नाल्नीर्यध्वाप्यात्मवरिनं ॥ १२९ ॥

ईदृशि ग्रस्तावेऽमात्यास्तावदवद्यमेषु पुरस्कर्तव्याः । तथा चौकम्—
यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी ।

यतः । स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ १३१ ॥

शृतः । धृतः सी वा शिखर्यस्य मन्त्रिणः सुर्महिषतेः ।
अनीतिपवनाक्षिपः कार्याब्धौ स निमज्जति ॥ १३२ ॥

शृणु देव । हर्षक्रोधौ यतौ यस्य शांखार्थे प्रतययस्तथा ।
नित्यं भृत्यान्वेषक्षां च तस्य स्यादनदार धरा ॥ १३३ ॥

येषां राजा सह स्यातामुद्ययापचयो धृष्टम् ।
अमात्या इति तान्नाजा नावमन्त्येत्कदाच्चन ॥ १३४ ॥

शिक्षितबुद्धयः प्राज्ञाः । अदीर्घसूत्रता कार्यतत्परता । अपथपत्राम्—अन्यथाव्यायिते
दुर्मयुक्ताम् । समुद्रेत्—अपव्ययवास्त्रेत् । व्ययवसरानाह—क्रतावित्यादिना । व्यसने
आपदि, तपिराकरणे इत्य० । अष्टसु—एतेषु अष्टसु विषेषु धनव्ययोवर्यं करणीयः ।
भाष्टम्—पर्याप्त्यम् । शुक्रत्य—राजदेयकरस्य । परस्परज्ञः—ज्ञातान्योन्यस्वभावाः,
बद्धसौहदा इत्यर्थः । त्यक्तुं—जीवितव्ययेनापि स्वाभिनं सेवितुं कृतनिष्ठयाः ।
कृतनाशकः—अकृतज्ञः कृतज्ञः । आलंभरिः—स्वार्थपरः । यो येन प्रतिबद्धः यस्य हिताद्वितं
यनिष्ठवन्धनमस्ति । कर्मणि संबद्धो वा । प्राणेषु०—प्राणरक्षणविषये धनरक्षणविषये च ।
अनीतिपवनाक्षिपः—अनीतिः कुलयः सा एव पवनः तेनाक्षिपः उद्भूतः । निमज्जति—
कार्यविनाशेन नश्यतीति भावः । भृत्यान्वेषक्षा—भृत्येषु आदरः । उत्तर्कर्षापक्षी

१ स्थाने च इ० पा० । २ धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधैः इ० पा० । ३ कोषः स्वल्पव्ययेन—
स्वप्रत्ययेन—च इ० पा० । ४ भृत्यान्वेषक्षा इ० पा० ।

यतः । महीमुजो मदान्धस्य विषमे कार्यसागरे ।
स्सलतो हि करालम्भः सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ १३५ ॥
अथागस्य प्रणम्य भेदवर्णो छूते—देव हृषिप्रसादं कुकु । एष युद्धार्थी विषक्षो दुर्ग-
द्वारि वर्तते । तदेवपादादेशाद्विनिःस्त्वय स्वविकर्मं दुर्शयामि । तेन देवपादानामा-
नृण्यष्टपश्चल्लामि । चक्रो छूते—भैषम् । यदि बहिर्निःस्त्वय योद्धव्यं तदा दुर्गम्भिर्य-
पामेव निष्पत्यजननम् ।

अपरं च । विषमोपि यथा नकः सलिलाक्षिःसृतो वशः ।
वनाद्विनिर्गतः शूरः सिंहापि स्याच्छृगलवत् ॥ १३६ ॥

देव स्ययं गत्वा दुर्शयतां युद्धम् । यतः ।

उरस्त्वय बलं राजा योधयेदयलोकयन् ।
स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते शुष्मम् ॥ १३७ ॥

अनन्तरं ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाहृषं कृतवन्तः । अपेरुषित्रवर्णो राजा गृध-
मुद्याच—तात स्वप्रतिज्ञातमधुना निर्वाहय । शृङ्खो छूते—देव शृणु तावत् ।

अकालसहमत्यल्पं सूर्यव्यसनमुच्यते ॥ १३८ ॥
अगुतं भीरुयोर्धं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३९ ॥

तत्तावदश्च नास्ति । उपजापत्विरारोधोऽवस्कन्दस्तीत्रपौरुषम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाऽवत्वारः कथिता इमे ॥ १४० ॥
अत्र च यथाशक्ति क्रियते यत्नः । [कर्णे कथयति] एवमेव । ततोऽनुदित एव
भास्करे चतुर्वर्षपि दुर्गाद्विषु वृद्धे दुर्गाम्यन्तरगृह्येष्वेकदा काकैविर्निक्षिप्तः ।
ततः यहीतं यहीतं दुर्गम् इति कोलाहलं श्रुत्वानेकगृहेषु च प्रदीर्घं पावकं प्रत्यक्षेणा-
चलोक्य राजहस्य सेनिकास्तथान्ये दुर्गावासिनः सत्वरं द्रुदं प्रविष्टाः । यतः ।
यातस्तत्र चुमन्त्रितं सुविक्रान्तं छुरुचं सुपलायितम् ।

प्रापकाले यथाशक्ति कुर्यान्ति तु विचारयेत् ॥ १४० ॥

यातस्तत्र चुमन्त्रितं सुविस्पत्यभावान्मन्द्वल्लितिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना कुकु-
क्जागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सौरसमाह—सारस सेनापते ममाशुरोधादात्मानं
जाधापादविष्यसि । गन्तु त्वमधुनापि समर्थः । तदत्पत्वा जलं प्रविद्यात्मानं
चरिक्ष । अस्तत्वं चूडौमणिनामानं सर्वज्ञसंमत्यां राजानं करिष्यसि । सारसो
कृत—देव न वक्तव्यमेवं दुःसंह वचः । यावच्चन्नार्को विदि तिष्ठतस्तावद्विजयतां
दवः । अहं देव दुर्गाधिकारी मन्मांसामृग्विलिपेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु शङ्कः ।
अपरं च देव ।

अभ्युदयाधःपातौ । सुहृत्सचिवचेष्टितं—शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः द्वितुद्यः ये सचिवाः
तेषां चेष्टितं किम् । सचिवा एव प्रतीकारं चिन्तयित्वा स्वामिनमापद उद्धरन्तीति भावः ।
विषमः उद्धर्तु जेतुं वा अशक्यः । वशः—अन्येषां वशानो भवति । यद्वा अवश इति पद-
च्छेदः । अवशः विकलः अशरणे वा । अकालसह दीर्घकालरक्षणाक्षमम् । उपजापः—भेदः ।
चिरारोधः । दीर्घकालमवरोधः । लङ्घनोपायाः प्रहणोपायाः । सुमन्त्रितं—शोभनां मन्त्रणां
कुर्यात् । सुपलायितम्—प्रापकाले वथनपरिहारार्थं पलायनमपि कर्तव्यम् । ममाशुरोधात्—
अपरेक्ष्या । क्षमी—क्षमाशीलः । अपराधसहः इतर्यर्थः । शुचिः—शुद्धान्तःकरणः

१ सत्यम् ३० पा० । २ छुक्की स्व० ३० पा० । ३ राजा छूते । ४ चुडारत्न । ५ सर्वस्यानुमत्या

क्षमी दाता युणशाही स्वामी हुःसेन लभ्यते ।
राजाह—सत्यमेवैतद् । किंतु ।

शुचिर्वक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ १४१ ॥

सारसो श्रुते—अन्यद्व देव शृणु ।

यदि समरमपास्य नास्ति सृष्ट्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुष्ट ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति शुधा मलिनं यशः क्रियेते ॥ १४२ ॥

अन्यद्व ।

भवेऽस्मिन्यवनोऽन्नान्तवीचिविश्रमभृते ।

जायते उण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १४३ ॥

स्वान्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोपो बलं स्फृत ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण्योऽपि च ॥ १४४ ॥

देव त्वं च स्वामी सर्वथा रक्षणीयः । यतः ।

प्रकृतिः स्वामिना त्वका सम्भवापि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिर्विद्यः किं करोति गताशुष्टि ॥ १४५ ॥

अपरं च । नरेशो जीवलोकोऽयं निमीलति निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च राधाविष सरोरुद्धम् ॥ १४६ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहृत्स्य शरीरे स्वरतरनसाधातः कृत । ततः सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहान्तरितो राजा । अनन्तरं कुक्कुटेन नसमुखप्रहैर्जर्जरीकृतेन सारसेन स्वाङ्गेनाच्छाय भ्रेयं राजा जले क्षिप्तः । कुक्कुटसेनापतिश्व च श्वप्रहरेण व्यापादितः । पश्चात्सारसेनपि बहुभिः संभूय व्यापादितः । अथ चित्रवणों राजा द्वार्गे प्रविश्य द्वार्गवस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा बन्दिभिर्जयशब्दैरानन्दितः स्वस्कन्धावारं जगाम ।

अथ राजुवैरुक्तम्—तस्मिन्नाजवले स पुण्यवान्तासारस एष येन स्वदेहत्या-
गेन स्वामी रक्षितः । उक्तं चैतद्—

जनयन्ति शुतान् गावः सर्वा एव गवाङ्कृतीन् ।

विषाणोऽल्लिखितस्कल्न्धं काचिदेव गवां पतिम् ॥ १४७ ॥

विष्णुशर्मोदाच—सै तावद्विद्याधरीपरिजनः स्वर्गसुखमनुभवतु महासत्त्वः । तथा चोक्तम्—

आहवेतु च ये शूराः स्वान्यर्थे त्यक्तजीविताः ।

मर्हृभक्ताः कृतज्ञात्य ते नराः स्वर्गगमिनः ॥ १४८ ॥

अपापबुद्धिः । पवन०—पवनेन वात्यया उद्ग्रान्ता ये वीचयस्तरड्यास्तेषो विश्रमः अमणं तद्वद्भगुरे क्षणिविच्छासिनि । नरेशो निमीलति नाशं याति सति । निमीलति—नाशमेति । अत्र कामन्दकः—नरेश्वरे जगत्सर्वे निमीलति निमीलति । सूर्योदये यथाभ्योजं तद्रवोधे प्रबुद्ध्यते । स्वदेहान्तरितः—स्वदेहस्य मध्येऽवस्थापनेन व्यवहितः । स्कन्धावारम्—स्वसेन्यम् । विषाण०—विषाणाभ्यामुलिखितौ स्कन्धौ यस्य । विद्याधरीपरिजनः विद्याधराक्षियः परिजनः यस्य ।

^१ १ कुरुव्यम् इ० पा० । २ दुर्गाभ्यन्तरास्थितं ग्राहं इ० पा० । ३ स तावत्सत्त्वकीनानक्षयले-
कान्विद्याधरीपरिजनोऽनुभवतु महासत्त्वः । इ० पा० ।

यत्र यत्र हतः स्तुतः शान्तिः परिषेष्टिः ।

अक्षयैङ्गुभते लोकान्यादि क्लैब्यं न गच्छति ॥ १४९ ॥

विग्रहः श्रुतो भवन्ति राजगुच्छकम्—श्रुत्वा सुखिनो सूता वयम् । विष्णुशर्माद्वीत—अपरमप्येवमस्तु ।

विग्रहः करितुरङ्गपतिभिनों कदापि भवतां महीभृताम् ।

नीतिमन्त्रपथनैः समाहताः संभयन्तु निरिणहूर द्विषः ॥ १५० ॥

इति हितोपदेशे विग्रहो नाम तृतीयः कथासंग्रह समाप्तः ।

॥ संधिः ॥

पुनः कथारम्भकाले राजगुच्छकम्—आर्य विग्रहः श्रुतोऽस्माभिः । संधिरधुनाभिर्धीयताम् । विष्णुशर्मणोक्तम्—श्रूयताम् । संपिमपि कथयामि यस्यायमायः श्रुतोऽवृत्ते महाते सङ्घामे राज्ञोर्नितहतसेनयोः ।

स्थियाभ्यां शृद्धचक्राभ्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् ॥ १ ॥

राजगुच्छाङ्गुः—कथमेतत् । विष्णुशर्माकथयति—

ततस्तेन राजगुच्छनोक्तम्—केनात्समुद्गृहे निष्क्रियोऽस्मिः । किं पारक्येण किंवासमद्वैतवासिना केनापि विष्क्रपयुक्तेन । चक्रोऽहूते—देव । भवतो निष्कारणवन्धुरसौ मेवत्रणः सपरिवारो न दृश्यते । तत्मन्ये तत्स्वेव विचेष्टिसिद्धम् । राजा क्षणं विचिन्त्याह—अस्ति तावदेव मम दुर्द्वमेतत् । तथा चोक्तम्—

अपराधः स दैवस्य न उन्नर्मलिणामयम् ।

कार्ये लुष्टितं क्षापि दैवयोगाद्विनैश्यति ॥ २ ॥

मन्त्री गृह्णते—उक्तमेवतत् ।

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांस्तु नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

अपरं च । उद्धदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनन्दति ।

स कृमं इष लुष्टुर्द्विदिः काकाद्वादो विनैश्यति ॥ ४ ॥

राजाह—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

यत्र तत्र—कापि । पुण्ये अपुण्ये वा देशे । यदि क्लैब्यं इ०—यदि शौर्येण युद्धं करोति । नो कदापि—कदापि महीभृतां विग्रहः न भवतु । यद्वा २.५तां शुभाकं इतरेषां महीभृतां च विग्रहः नो भवेदिति शेषः । किंतु नीतिः नयः मन्त्रा: मन्त्रणाः ते एव पवनाः तैः इति ॥

सन्धिः—सामकरणम् । स्वर्णादिदानेन पैरः श्रीत्युत्पादानामित्रोकरणम् । स्थेयाभ्याम्

मध्यस्थाभ्याम् । पारक्येण—परकीयेण शत्रुणा वा । निष्कारणवन्धुः—सोपालम्भं वच एतद् । कापि—कदाचिदपि । अपण्डितः नरः विषमां कष्ठां दशामवस्था

१ मन्ये विषटितं यतः इ० पा० । २ अस्मात्परं—अपरं च ।

रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्वति नाशनम् ।

हंसाभ्यां नीयमानस्य कृमस्य पतनं यथा ॥ इत्यधिकमेक० पु० ।

॥ कथा ॥ १ ॥

अस्ति मगधदेशे झुल्लोत्पलमिथानं सरः । तत्र चिरं संकटविकटनामानो हंसौ निवसतः । तयोर्मिवं कम्बुशीषानामा कुर्मज्ञ प्रतिष्ठासति । अथैकदा धीवरैरागत्य तत्रोक्तम्—यदवास्माभिरयोचिद्या प्रातर्मत्यकुर्मादयो व्यापादपितत्व्याः । तदाकर्ण्य कुर्मो हंसावाह—भूहृषी श्रुतोऽयं धीवरालापः अधुना किं मया कर्तव्यम् । हंसावाह—हंसुः—ज्ञापतां उग्रस्ताववातर्पुचितं तत्कर्तव्यम् । कुर्मो ज्ञूते—मैवम् । यतो दृष्टव्यं तिकरोहमन्त्र । तथा चोक्तम्—

अनागतविधाता च प्रत्युत्पक्षमतिस्तथा ।

द्वायेतौ छुसमेषेते यद्विष्यो विनश्यति ॥ ५ ॥

तावाहम्तुः—कथमेतत् । कुर्मः कथयति—

॥ कथा २ ॥

उत्तरास्मिन्नेव सरर्येवंविधेषु धीवरैष्यपरिथ्यतेषु भृत्यव्ययेणालोचितम् । सत्रानाग-तविधाता नामको मत्स्यः । तेनोक्तम्—अहं तावज्जलाशयान्तरं गच्छामि । इत्यु-क्त्वा हृदान्तरं गतः । अपरेण प्रत्युत्पक्षमतिनामा भृत्येनाभिहितम्—भविष्यदर्थे प्रमाणाभाव्याकुर्म भयं गन्तव्यम् । तदुत्पक्षे यथाकार्यमनुषेयम् । तथा नोक्तम्—उत्पक्षामापदं यस्तु समाधते स बुद्धिमात्र ।

घणिजो भार्या जारः प्रत्यक्षे निहृतो यथा ॥ ६ ॥

यद्विष्यः पृच्छति—कथमेतत् । प्रत्युत्पक्षमति राह—

॥ कथा ३ ॥

अस्ति विक्रमयुरे सखुद्रदत्तो नाम घणिकः । तस्य रलभ्रामा नाम वशः केनापि स्वसेवकेन सह सदा रमते । यतः ।

न त्रीणामप्रियः कश्चिदतिष्यो वापि न विष्टते ।

गावस्तुणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥ ७ ॥

अथैकदा सा रलभ्रामा तस्य सेवकस्य छुसे चुम्बनं ददती समुद्रदत्तेनावलोकिता । ततः सा बन्धकी सत्तरं भर्तुः समीपं गत्वाह—नाथ एसस्य सेवकस्य महती निर्वृतिः । यंतोऽयं चौरिकां छत्रा कर्तुरं खादतीति मयास्य छुसमाग्राय ज्ञातम् । तथा चोक्तम्—आहारो द्विष्णुः ऋणिं बुद्धिसत्सां चतुर्यणा ।

पङ्क्षणो व्यवसायश्च कामञ्चाष्टुणः स्मृतः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा सेवकेन प्रकुप्योक्तम्—यस्य स्वामिनो यह एतादृशी भौर्या तत्र सेवकेन कथं स्थातव्यं यत्र प्रतिक्षणं यद्विष्णी सेवकस्य छुसं जिग्रति । ततोऽहं सुरुथाय चलितः । साधुना यत्नाव्यबोध धृतः । अतोऽहं ब्रवीमि—उत्पक्षामापदम् इत्यादि । ततो यद्विष्येणोक्तम्—

प्राय इति योज्यम् । उपित्वा—वसति छत्रा । दृष्ट्व्यातिकरः—दृष्टः व्यतिकरः व्यसनं अन्येषामिति यावत् येन । अनागतविधाता—अनागतं विदधाति भाव्यापदः प्रतीकारं पूर्वमेव करोतीति अनागतविधाता । प्रत्युत्पक्षमतिः—प्रत्युत्पक्षा सङ्कुटे ज्ञातिस्तुत्वा बुद्धिः यस्य । यद्विष्यः—यद्विष्यति तद्वत्तु इति वदतीति । निर्वृतिः—सुखं भोगेच्छा वा । आहार इ०—सुह०—लो० ११७ । प्रतिक्षणं—क्षणे क्षणे ।

१ किं समाधानव्यम् इ० पा० । २ यतो हिक्षुगुणन्थः प्रत्यक्षोस्य मुखे मया प्राप्तः । इ० पा० । ३ ईदृशी विधा ।

यद्भावि न तद्धावि भावि चेष्टा तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषयोऽयमगदः किं न पीयते ॥ ९ ॥

ततः प्रातजलेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिर्षुतवदामानं संदर्शय स्थितः । ततो जालाद-पसारितो यथाशक्त्युत्त्वं गमीरं नीरं प्रविष्टः । यद्भविष्यश्च धीवैरैः प्राप्तो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रधीमि—अनागतविधाता इत्यादि ॥ तथाहमन्यद्वद्वय ग्रामोमि तथा क्रियताम् । हंसावाहुतुः—जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलम् । स्थले गच्छतस्ते को विधिः । कर्म आह—यथाहं भवद्वद्वाणं सहाकाशवर्त्मना यानि स उपायो विधीयताम् । हंसौ ब्रूतः—कथम्हुपायः संभवति । कच्छपो वदति—युधाभ्यां चञ्चु-धृतं काष्ठसण्डमेकं मया मुखेनावलम्बितव्यम् । युवयोः पक्षबलेन मयापि मुखेन गन्तव्यम् । हंसौ ब्रूतः—संभवत्येष उपायः । किंतु

उपायं चिन्तयन् प्राप्तो द्वयापायमपि चिन्तयेत् ।

पश्यतो बक्षर्वस्य नकुलैर्भक्षिताः प्रजाः ॥ १० ॥

कर्मः पृच्छति—कथमेतद् । तौ कथयतः—

॥ कथा ४ ॥

अस्तु नरापथे शृद्धुदो नाम पर्वतः । तत्रेवतीतीरे न्यग्रोधपादपे बका निव-सन्ति । तस्य वृक्षस्याधस्ताद्विवरे सर्पिष्टिष्टति । स च तेषां बालापन्नानि सादिति । अथ शोकार्तानां बकानां विलापं श्रुत्वा केनचिद्वकेनाभिहितम्—एवं कुरुत यद्यं । भूत्यानादाय नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्यक्षिक्लिङ्गेणैककशो भूत्यान् विकीर्यं धत्त । ततस्तदाहारालुड्यनकुलैरगत्य सर्पेण द्रष्टव्यः स्वभावविद्वपाद्यापादपितत्वयश्च । तथाहुष्टिते तद्वृत्तम् । ततस्तत्र वृक्षे नकुलैर्बकशावकानां रावः श्रुतः । पश्वातैर्वृक्षमा-रुह्य बकशावकाः सादिताः । अत आवां ब्रूवः—उपायं चिन्तयन् इत्यादि ॥ आवाभ्यां नीयमानं त्वामवलोक्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदाकरणं यदि त्वमुत्तरं दास्यति तदा त्वन्मरणम् । ततस्तथाद्वैष्ट स्थीयताम् । कर्मो वदति—किमहमजाः । नै किमपि मया वक्तव्यम् । ततस्तथाहुष्टिते तथाविष्टं कर्मभालोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्वाद्वावन्ति वदन्ति च । तत्र कथिदाह—यथार्थं कर्मः पतितः तदात्रैव पक्ष्या सादित्वयः । कथिद्वद्वद्वति अत्रैव दग्ध्वा सादितव्योऽयम् । कथिद्वद्वते—यहं नीत्वा भक्षणीयः इति । तत्परपवचनं श्रुत्वा स कर्मः कोपाविष्टो विस्तृतपूर्वसंस्कारः प्राह—युधाभिर्भर्त्म भक्षितव्यम् । इति वदक्षेव पतितो गोरक्षकैर्यापादितव्यः । अतोऽहं ब्रधीमि—सुहृदां हितकामानाम् इत्यादि ॥ अथ प्रणिधिर्बक्तत्रागत्योदयाच । देव प्रागेव मया निग-दितं हुर्गशोधनं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति । तत्र युधाभिन ऋतम् । अतस्तदनय-धानस्य फलमनुभूतम् । हुर्गदाहश्वार्यं भेदवर्णनामा वायसेन शृभ्यशुक्तेन कृतः । राजा निःश्वस्याह—

प्रणयादुपकाराद्वाँ यो विश्वसिति शत्रुघु ।

स उपाय इव वृक्षाश्रात्पतितः प्रतिक्षुद्धते ॥ ११ ॥

यद्भावि इ०—प्रस्ता० श्लोकः २९ । अवलम्बितम्—आप्रयितव्यम् । न्यग्रोधपादपे—वटवृक्षे । पल्लवचनम्—कदुवचः, निष्ठुरभावितम् । विस्तृतपूर्वसंस्कारः—नष्टवृत्तसमयस्मृतिः । तदन-वधानस्य—मद्वचनोपेक्षायाः । प्रणयात्—प्रेमदर्शनात् । याज्ञायाः वा । १ प्रणयः प्रसरे प्रेण्णि याज्ञाविश्रम्ययोरपि । इति भेदिनी । पतितः प्रतिवृत्यते—जातपतनः चेतनां लभते ।

१ स्थलात् इ० पा० । २ श्रुताः इ० पा० । ३ अवश्यं भविष्यति इत्य० । अस्तामाक—नाहमुत्तरं दास्यामि इ० त्य० कच्चित् । ४ प्रणामादुपहाराद्वा इ० पा० ।

प्रणिधिरुचाच—इतो हुर्गदाहं विधाय यदा गतो भेदवर्णस्तदा चित्रवर्णेन प्रसादिते-
नोक्तम्—अर्थं भेदवर्णोऽत्र कर्हुरद्वीपराज्येऽभिषिच्यताम् । तथा चोक्तम्—

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् ।

फलेन मनसा वाचा दृष्ट्वा चैनं प्रहर्षयेत् ॥ १२ ॥

चक्रवाको ब्रूते—ततस्ततः । प्रणिधिरुचाच—ततः प्रधानमन्त्रिणा गुणेणाभिहितम् ।
देव नेदष्टुचितम् । प्रसादान्तरं किमपि क्रियताम् । यतः ।

अविचारयते पुक्तिकथनं तुपकण्ठनम् ।

नीचेषुपृष्ठं राजन्वालुकस्त्विव भृत्यितम् ॥ १३ ॥

अपरं च । महातमास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—

नीचः श्रुत्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुभिन्नति ।

मृषिको व्याघ्रतां प्राप्य सुनि हन्तुं गतो यथा ॥ १४ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

॥ कथा ५ ॥

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोवने भग्नातपा नाम सुनिः । तेनाश्रमसक्षिधाने मृषि-
कशावकः काकमुखसार्ष्टो दृष्टः । ततौ स्वभावदयात्मना तेन सुनिना नीवारकणैः
संबर्धितः । ततौ बिडालत्तं मृषिकं खादितुष्टुपथावति । तमवलोक्य मृषिकरत्स्य
मुने: क्रोडे प्रविशेष । ततो सुनिनोक्तम्—मृषिकं तर्वं मार्जारो भव । ततः स बिडालः
कुकुरं दृष्ट्वा पलायते । ततो सुनिनोक्तम्—कुकुराद्विभेति । त्वनेव कुकुरो भव । स
कुकुरो व्याघ्राद्विभेति । ततस्तेन सुनिना कुकुरो व्याघ्रः कृतः । अथ व्याघ्रमपि तं
मृषिकनिविशेषं पश्यति स सुनिः । अथ तं सुनि हृष्ट्वा व्याघ्रं च सर्वे वदन्ति—अनेन
सुनिना मृषिको व्याघ्रतां नीतः । एतच्छुत्वा स व्याघ्रः सव्यथोऽचिन्तयत्—यावद-
तेन सुनिना जीवितव्यं तावदिदं मे स्वरूपाख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते । इत्या-
लोच्य सुनि हन्तुं गतः । ततो सुनिना तज्ज्ञात्वा उन्मूर्षिको भव इत्युक्त्वा मृषिक
एव कृतः । अतोऽहं ग्रविनि—नीचः श्रुत्यपदम् इत्यादि ॥ अपरं च । सुकरमिद-
भिति न मन्त्रव्यम् । शृणु ।

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलोभाद्वकः पश्चान्मृतः कर्कटकश्चाद् ॥ १५ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

पक्षे विनष्टः यथावत्पुरुषस्वरूपं जानाति । प्रसादितेन—प्रसन्नेन । कृतकृत्यस्य—कृतं कृत्यं
कर्तव्यं स्वामिनियोगो वा येन । फलेन पुरस्कारादिना । अविचारयतः असमीक्ष्यकारिणः ।
तुषेति—निरर्थकमिति यावत् । उपकृतम्—उपकारकरणम् । भृत्यितम्—तद्यथा चिरं न तिष्ठति व्यर्थं
च तथा । स्वभावदयात्मना—दयायुक्तः आस्मा दयात्मा स्वभावात् निसर्गतः दयात्मा यस्य
तेन । क्रोडे अङ्के भुजान्तरे वा । मृषिकनिविशेषम्—मृषिकाभिन्नतेन । स्वरूपाख्यानम्—यथाव-
त्स्वरूपवर्णनम् । न पलायिष्यते—नापयास्यति । इदं भेदवर्णस्य कर्हुरद्वीपराज्येऽभिषेन्नम् ।

१ श्रुते देव, श्रुतं यत्प्रणिधि: कथयति । राजाह ननस्तनः इ० पा० । २ अविकारेण
यो शुक्लः कथं तस्यातिव्यदनम् । इ० पा० । ३ दूरदर्शी इ० पा० । ४ पश्चाद्वालुना ।
५ तं च सूषकं स्वादित्वं यन्नादन्विषयन् बिडालो सुमिना दृष्टः । ननस्तपःप्रमावात्स सूषको
बिडालः कृतः इ० पा०

॥ कथा ६ ॥

अस्ति मालवविषये पश्चगर्भाभिवानं सरः । तत्रैको दृद्धो वकः सामर्थ्यहीन उद्धिग्रभिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च केनचिकुलीरेण दृष्टः घृष्टश्च—किमिति भवानब्राह्मारत्यागेन तिष्ठति । वक्नेनोक्तश्च । भद्र शृणु । मत्स्या मम जीवनहेतवः । ते चावश्यं कैवर्तीरागत्य व्यापादितव्या इति वार्ता नगरोपन्ते मया श्रुता । अतो वर्तनाभावादेवात्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहरिउप्यनादरः कृतः । ततः सर्वमेत्यरालोचितम्—इह समये तावदुपकारक एवार्थं लक्ष्यते उस्माकम् । तदयमेव यथाकर्तव्यं पृच्छथताम् । तथा चोक्तश्च—

उपकर्त्तरिणा संधिर्न मिवेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ १६ ॥

मत्स्या ऊचुः—भो बैक कोड्ड रक्षणोपायाः । बको श्रुते—अस्ति रक्षणोपायो जलाशयान्तराश्रयणम् । तत्राहमेकैकशो युज्माक्षयामि । मस्त्यौ आहुः—एवमस्तु । ततो असौ बकस्तान्मत्स्योनैकैकशौ नीत्वा खादयति । अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच—भो बक मामपि तत्र नय । ततो बकोड्ड्यपुर्वकुलीरमांसार्था सादरं तं नीत्वां स्थले धृतवान् । कुलीरोड्डपि मत्स्यकण्टकाकीर्णं तस्थलमालोक्याचिन्तयत । हा हतोस्मि । मन्दभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं व्यवहरामि । यतः ।

तावद्धयात् भेतव्यं यावद्यमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य प्रहर्तव्यमभीतवद् ॥ १७ ॥

अपरं च । अभियुक्तो यदा पश्येन्न किंचिद्दितमात्मनः ।

सुद्धशमानस्तदा श्राज्ञो द्वियते रिषुणा सह ॥ १८ ॥

अन्यच्च । यत्रायुद्धे धूमो नाशो युद्धे जीवितसंशयाः ।

तं कालमेकं सुख्यस्य प्रवदःन्ति मनीषिणः ॥ १९ ॥

इत्यालोच्य स कुलीरस्तस्य श्रीवां चिच्छेद । स वकः पश्चत्वं गतः । अतोऽहं श्रव्यामि भक्षयित्वा बहुन्मत्स्यान् इत्यादि ॥ ततः उनः स चित्रवर्णो राजाऽवदत् । शृणु तावन्मन्दिन् समयेतदालोचितमस्ति यद्वावस्थितेन भेदघणेन राजा यावन्ति वस्तुनि कर्पूरद्विपस्योन्तमानि तावन्यस्माकमुपनेतव्यानि । तेन महता विलासेनास्माभिर्विन्द्याचले स्थातव्यम् । दूरदर्शी विहस्याह—देव-

अनागतवर्तीं चिन्तां छत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भग्नभाण्डो हिजो यथा ॥ २० ॥

कर्कटकप्रहात्—कुलीरस्य ग्रहात् । मालवविषये मालवदेशो । कैवर्तैः धीवरैः । वर्तनाभावाद् वर्तनं जीविका तस्याभावाद् । उपकारापकारौ इ०—यतः उपकारापकारौ इष्टानिष्ठौ एतयोः मित्रस्य शत्रोश्च लक्ष्यं लक्ष्यं ज्ञातव्यम् । अपूर्वं—अभुक्तपूर्वं । धृतवान्—स्थापयामास । मत्स्यकण्टकाकीर्णं मत्स्यानामास्थिभिर्व्यासम् । अभीतवत्—क्षर इव । अभियुक्तः इत्या—यदा प्राणः पण्डितः अभियुक्तः शत्रुणाक्षन्तः सन् इ० । यत्रायुद्धे इ०—गतपूर्वोऽयं । श्लोकः । सु०.६८। विलासेन— सुखोपभोगेन । अनागतवर्तीं चिन्ताम्—अनुपस्थितस्य विचारम् । यद्वा चिन्ता

१ द्वरः पुटः । २ आहारस्यापि निरादरः । ३ मत्स्यैभयादुक्तम् इ० पा० । ४ नीतवान् । अथ वक्नेन स्थले नीत्वा धूतः कुलीरः इ० पा० ।

राजाह—कथमेतत् । मन्त्री कथयति—

॥ कथा ७ ॥

अस्ति देवीकोटनामि नगरे देवेशमार्गा नाम ब्राह्मणः । तेन महाविषुवंत्संकाल्प्यां सकुपूर्णशराव एकः प्राप्तः ॥ ततस्तमादायासौ कुम्भकारस्य भाण्डपूर्णमण्डपिकैक-देशे रौद्रेणाकुलितः स्फुषः । ततः सकुरक्षार्थं हस्ते दण्डमेकमादायाचिन्तयत्-यथाहं सकुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान्नाप्स्यामि तदात्रैव तैः कपर्दकैवर्टशरावादिकमुप-क्रीय विक्रीयानेकधा द्वृक्षेतर्थनैः एउः एउः पूर्वव्यादिकमुपक्रीय विक्रीय लक्षसं-ख्यानि धनानि छत्वा विवाहचतुष्टयं कैरिष्यामि । अनन्तरं ताष्ठु सपलीषु स्पर्यौ-वनवती या तस्यामधिकात्मारागं करिष्यामि । अनन्तरं संजातेष्वास्तस्पत्न्यो यदा द्वंद्वं करिष्यन्ति तदा कोपाकुलोऽहं ता इत्थं लगुडेन ताढपिष्यामि । इत्थिभिधाय लगुडः क्षिप्तः । तेन सकुशरावश्वर्णितो भाण्डानि च बहूनि भज्ञानि । ततस्तेन शब्देनागतेन कुम्भकारेण तथाविधानि भाण्डान्यवलोक्य ब्राह्मणस्तिरस्तो मण्ड-पिकागभाद्विष्टकतश्च । अतेऽहं ब्रवीमि—अनागतवतीं चिन्ताय इत्यादि ॥ ततो राजा रहस्ये गुभष्टुवाच—तात यथाकर्तव्यं उपदिश । गुग्रो ब्रह्मे—

मदोद्वद्वत्स्य नृपते: संकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः सलु वाच्यताम् ॥ २१ ॥

शृणु देव किमस्मार्मिर्वलदपूर्वुर्गं भञ्ज्ञ नो वा भवतः प्रतापाधिष्ठितेनोपायेन । राजाह—भवतात्मुपायेन । गुग्रो ब्रह्मे—यथस्मद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशे गम्यताम् । अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते तुल्यबलेन सह उनविग्रहे सत्यस्मार्कं परस्मृमिष्यानां स्वदेश-गमनमापि दुर्लभं भविष्यति । सुखशोभार्थं च संधाय गम्यताम् । दुर्गं भर्तुं कीर्तिश्व-लव्येव । मम संमतं तावदेतत् । यतः ।

यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुं प्रियाप्तिये ।

अप्रियाण्याह तथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ २२ ॥

युद्धे विनाशो भवति कदाचिद्वभयोरपि ।

न हि संशयितं कुर्यादित्युवाच द्वृहस्पतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र । भुद्धद्वलं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।

युधि संदेहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ २४ ॥

कल्पना । विषुवत्संकान्तिः—मेषसंकान्तिः । सकुपूर्णशरावः—सकुम्भमिर्जितयवच्छौर्णे पूर्णः शरावः मृत्यात्रम् । प्राप्तः—प्रतिग्रहेण लव्यः । रौद्रेण—तपनातोपेन । पूर्णाः क्रमुकाः । सपलीषु—समानः पतिर्यासां ताः सपल्यः । संजातेष्वाः—सपलीगौरवं दृष्ट्वा संजाता उत्पन्ना ईर्ष्या द्वैषः यासाम् । कोपाकुलः—कोधवशः । मदोद्वद्वत्स्य—मदः गर्वः । पक्षे दानवारि । संकीर्णस्य—मत्तस्य अत एव अवशस्य । नेतारः—मन्त्रिणः हस्तिपकाश । नो वा—अथवा । प्रतापाधिष्ठितेन—प्रतापेन महिष्मा अधिष्ठितेन उत्तम्भतेन ॥ सूचितेनेति यावत् । सुखशोभार्थम्—सुखं कल्याणं शोभा गौरवं । धर्मम्—यथाकर्तव्यम् । प्रियाप्रिये—प्रियं चाप्रियं च । राज्ञः किं प्रियं कि अप्रियं इति विचारणायामनादरं कृत्वा । संशयितम्—संशयः, द्विषाकुद्दिः । संदेहदोलास्थं—संदेहः संशयः एव दोला तत्रस्थं संशयदोलारूढ़ं,

अपरं च । संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो सुधि ।

सुन्दोपसुन्दावन्योन्यं नष्टौ तुल्यबलौ न किञ् ॥ २५ ॥

राजोवाच—कथेमेतत् । मन्त्री कथयति—

॥ कथा ६ ॥

उरा दैत्यौ सहोदरौ सुन्दोपसुन्दामानौ महता कायफ्लेशेन त्रैलोक्यराज्य-कामनया चिराच्चन्द्रशेखरमाराधितवन्तौ । ततस्तयोर्भगवान्परितुष्टः वरं वरयतमित्युवाच । अनन्तरं तयोः समधिष्ठितया सरस्वत्या तावन्यद्रक्तकामावन्यदभिहितवन्तौ । यथावयोर्भगवान्परितुष्टतदा स्वप्रियां पार्वतीं परमेश्वरौ ददातु । अथ भगवता कुद्देन वरदानस्यावश्यकतया विचारमृद्घयोः पार्वती प्रदत्ता । तततत्रया ख्यपलावण्यलुभ्याभ्यां जगद्वातिभ्यां मनसोत्सुकाभ्यां पापतिमिराभ्यां ममे त्यन्योन्यकलहाभ्यां प्रमाणपुरुषः कथित्वृच्छयतामिति मतौ कृतायां स एष भट्टारको वृद्धजिरूपः समागत्य तत्रोपस्थितः । अनन्तरमावाभ्यामियं स्वबललब्धा कथेयमाध्योर्भवति इति ब्राह्मणमपृच्छताम् । ब्राह्मणो ब्रृते—

ज्ञानश्चेष्ठो द्विजः पूज्यः क्षत्रियो वलवानपि ।

धनधान्याधिको वैश्यः शशस्त्र द्विजसेवया ॥ २६ ॥

तश्चां क्षत्रधर्मार्तुगौ । उद्ध एव युवयोनियमः । इत्यभिहिते सति साधकमनेन इति कृत्यान्योन्यतुल्यवीर्यौ समकालमन्योन्यधोतेन विनाशाष्टपगतौ । अतोऽहं ब्रवीमि-संधिमिच्छेत्समेनापि इत्यादि ॥ राजाह-प्रगिव किं नोक्तं भवद्धिः । मन्त्री छूते—महचनं किमवसानपर्यन्तं श्रुतं भवद्धिः । तदापि मम संमत्या नायं विग्रहारम्भः । सन्धेयगुणयुक्तोऽर्थं हिरण्यगमीं न विग्राहाः । तथा चोक्तम्—

सत्यायौ धार्मिकोऽनायौ भानुसंघातवान्वली ।

अनेकहुद्विजियीं संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २७ ॥

सत्योऽनुपालयन्तर्वं संधितो नैति विक्रियाम् ।

प्राणधारिःपि स्त्रव्यक्तमायौ नायात्यनायताम् ॥ २८ ॥

धार्मिकस्याभिमुक्तस्य सर्वं एव हि उद्धयते ।

प्रजानुरागाद्वर्माद्विद्वान्त्येषो हि धार्मिकः ॥ २९ ॥

संधिः कार्योऽप्यव्यायायेण विनाशे सपुष्टस्थिते ।

विना तस्याअयेणार्थः कुर्याद्य कालयापनम् ॥ ३० ॥

संहतत्वायथा वेणुनीविडैः कण्ठकैर्वतः ।

न शक्यते समुच्छेत्तं आत्मसंघातवांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निर्दर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि धनः कदाचिद्गुपसर्वति ॥ ३२ ॥

संशयग्रस्तम् । समधिष्ठितया—देहाधिष्ठितया । सरस्वत्या हेतुना । जगद्वाति-भ्याम्—कृतलोककन्दनाभ्यां पापतिमिराभ्याम्—पापं एव तिमिरं नेत्ररोगः ययोः ताभ्याम् । पापनुद्योपहताहिताहितबुद्धयोः इत्यर्थः । यद्वा पापतिमिराभ्यां पापतिमिरावताराभ्यामिव रिताभ्याम् । प्रमाणपुरुषः—मध्यस्यः । भट्टारकः—देवः चन्द्रशेखरः । अवसानपर्यन्तम्—समाप्तिं यावत् । सन्धेय०—सन्धेयस्य संधातुं योग्यस्य ये गुणात्मैः युक्तः । विग्राहाः—विग्रहीतुं योग्यः । सत्यायौ—सत्यः सत्यशीलः आर्यः सज्जनः तौ । सन्धिः—सन्धिः अस्य संजातः । अभिमुक्तस्य—शत्रुणा आक्रान्तस्य सतः । कालयापनम्—काला-तिवाहनम् । सुखेन आयुर्न क्षपयेदित्यर्थः । निर्दर्शनम्—नीतिशास्त्राज्ञा । अनुशासनम् ।

जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्ववदा ।
अनेकशुद्धजयिनः प्रतापोदेव भुज्यते ॥ ३३ ॥

अनेकशुद्धविजयी संघानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः ॥ ३४ ॥

तत्र तावद्वाहभिर्गौरौपेतः संधेयोऽयं राजा । चक्रवाकोऽवदत्—प्रणिधे सर्वमवग-
तम् । ब्रज पुनर्जीवत्वागमिष्यसि । राजा॑ चक्रवाकं पृष्ठवान्—मन्त्रिन् असंधेयाः
कति । तानपि जातुमिच्छामि । मन्त्री श्रुते—देव कथयामि । शृणु ।

बालो वृद्धो दीर्घरोगी॑ तथा ज्ञातिवहिष्ठृतः ।
भीरुको भीरुकज्ञो लुधो लुधजनस्तथा ॥ ३५ ॥

विरक्तप्रकृतिश्वेव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवव्राह्मणनिन्दकः ॥ ३६ ॥

दैवोपहतकश्वेव दैवचिन्तिकं एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ ३७ ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्वन् ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विश्वितः पुरुषा अमी ॥ ३८ ॥

एतैः संधिं न कुर्वीत विगृहीयान्तु केवलम् ।
एते विश्वामाणा हि क्षिप्तं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ३९ ॥

बालस्याल्पप्रभावत्वात् लोको योधुमिच्छति ।
युद्धाशुद्धफलं यस्माज्ञातुं शक्तो न बालिशः ॥ ४० ॥

उत्साहशक्तिहीनत्वाद्वृद्धो दीर्घमयस्तथा ।
स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयश्च ॥ ४१ ॥

सुखोच्छेष्टस्तु भवति सर्वज्ञातिवहिष्ठृतः ।
त एवैनं विनिन्द्रिन्ति ज्ञातयस्याभसाकृताः ॥ ४२ ॥

सर्वः भुज्यते—बहुशुद्धविजयिनः उपयोगितां ब्रजतीति भावः । पुनर्जीवत्वा—शत्रुवृत्तान्त-
मिति शेषः । ज्ञातिवहिष्ठृतः—ज्ञातिभिः निराकृतः । भीरुकः—भीरुः एव भीरुः ।
स्वार्थे कण् । विरक्तप्रकृतिः—विरक्ता अनासक्ता॑ प्रकृतयः प्रजा अमात्या वा यस्य
अनेकचित्तमन्त्रः—नास्ति एकं चित्तं येषां ते अनेकचित्ताः अस्थिरबुद्ध्यः तैः सह मन्त्रः
मन्त्रणा यस्य । यद्वा अनेकचित्तः बहुभिर्ज्ञातः मन्त्रः यस्य । दैवचिन्तिकः—दैवपरः ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतः—दुर्भिक्षं एव व्यसनं तेनोपेतः । बलव्यसनसंकुलः—बलस्य सैन्यस्य
व्यसनं भेदादिकृतं तेन सङ्कुलः पीडितः । युक्तः कालेन न—विश्रहोचितकालेन न युक्तः ।
अकालयुद्धकारी । सत्यधर्मव्यपेतः—सत्यात् धर्माच्च व्यपेतः च्युतः । अल्पप्रभावत्वात्
—अल्पः क्षुद्रः प्रभावः कोषदण्डजम् । इत्यमरः । उत्साहशक्तिहीनत्वात्—स्वविक्रमबलं उत्साहशक्तिः
तया हीनः विरहितः तस्य भावः तस्मात् । शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।
इत्यमरः । स्वैः—स्वपरिवरैः । आत्मसाकृताः—स्ववशं नीताः स्वपक्षीयाः कृताः

भीरुद्धपरित्यागात्स्वयम्भ ध्यापश्यति ।
 तथैव भीरुहुरुषः संश्रामे तैविष्टुव्यते ॥ ४३ ॥
 लुब्धस्यासंविभागित्वात् शुद्धन्तेऽल्लुयायिनः ।
 लुब्धानुजीविकैरेष दानभिज्ञनिहन्त्यते ॥ ४४ ॥
 संत्यज्यते प्रछत्तिभिरक्तप्रछत्तिरुषि ।
 छुसामियोज्यो भवति विषयेष्वितिसकिमात् ॥ ४५ ॥
 अनेकचित्तमन्ब्रस्तु द्वेष्यो भवति भांत्रिपात् ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्कर्ये तैः स उपेक्षते ॥ ४६ ॥
 सदा धर्मवलीयस्त्वाद्विव्राद्धाणनिन्दकः ।
 विशीर्यते स्वयं ह्येष दैवमेव हि कारणम् ।
 संपत्तेश्व विषयेश्व दैवमेव हि कारणम् ।
 इति दैवपरो ध्यायक्षात्मानमपि चेष्टते ॥ ४७ ॥
 कुर्भिक्ष्यव्यसनी चैव स्वयमेवावसीद्यति ।
 बलव्यसनयुक्तस्य योद्धु शक्तिनं जायते ॥ ४९ ॥
 अदेशस्थोहि रिणा स्वल्पकेनापि हन्यते ।
 श्राहोऽलीयानपि जले गजेन्द्रमपि कर्षति ॥ ५० ॥
 बहुशत्रुस्तु संत्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवद् ।
 यैनैव गच्छति पथा तैनैवाशु विषयते ॥ ५१ ॥
 अकालरैन्ययुक्तस्तु हन्यते काळयोधिना ।
 कौशिकेन हतज्योतिनिशीश इव धायसः ॥ ५२ ॥
 सत्यधर्मव्यपेतेन न संदध्यात्कदाच्चन ।
 स संधितोऽव्यसाधुत्वाद्विचरियाति विक्षियम् ॥ ५३ ॥

अपरमपि कथयामि । संधिविग्रहयानासनसंधयैर्धीभावाः पाद्युण्यम् । कर्म-
 णामारम्भोपायः पुरुषव्यसंपदेशकालविभागो विनिपातप्रतीक्षारः कार्यसिद्धिद्व
 पञ्चाङ्गो मन्त्रः । सामदानभेददण्डाश्रवत्वात् उपायाः । उत्साहशक्तिर्मन्त्रहक्तिः प्रभु-
 शक्तिव्येति शक्तिव्ययम् । एतत्सर्वमालोच्य निर्वय विजिगीपवो भवन्ति महान्तः ।

सन्तः । असंविभागित्वात्—लोप्त्रं विभज्य हृतरेभ्यो न ददातीति तस्य भावस्तस्मात् ।
 अनवस्थितचित्तत्वात्—अनवस्थितं नैकत्र स्थितं चित्तं वस्य स तथाविधः तस्य भाव-
 स्तस्मात् । धर्मवलीयस्त्वात्—धर्मस्य बलीयस्त्वात् । अप्रतिहतप्रभावत्वात् । यद्वा धर्मेण
 पुण्येन बलीयांसः देवाः ब्राह्मणाश्व तेषां भावः तत्त्वात् । धर्मप्रधानानां देवब्राह्मणानां
 निन्दकः धर्मप्रभावादेव विशीर्यते इति भावः । अल्पीयान्—आतिशयेनात्पः । लघुकायः
 हीनबलः वा । कौशिकेन—उल्लकेन । हतज्योतिः—हतं ज्योतिः दृष्टिः यस्य । निशीथे
 —अर्धरात्रे । साधि०—सन्धिविग्रहौ व्याख्यातपूर्वौ । यानं—उपचित्वलस्य शत्रोरवस्कन्द-
 नाय यात्रा । आसनं—कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्द्धार्दीन्वर्धयतः स्थितिः । संश्रयः—
 प्रबलस्याश्रयग्रहणम् । द्वैर्धीभावः—शास्त्रम् । षाङ्गुण्यम्—षड्गुणाः । आरम्भोपायः—
 आरम्भस्य सम्यक्साधनम् । पुरुषव्यसम्पत्—पुरुषाणां द्व्याणां धनधान्यादिकानां च सम्पत्
 प्राचुर्यम् । देशकालविभागः—अनुकूलस्य कालस्य देशस्य च निर्णयः । समं विभक्तम्

या हि प्राणपरित्यागमुल्येनापि न लभ्यते ।

सा शीर्नांतिविदां वेशम् चञ्चलापि प्रधावति ॥ ५४ ॥

तथा चोक्तम्—

वित्तं यदा यस्य समं विभक्तं शृणु चारो निसृतश्च मन्त्रः ।

न चापिर्यं प्राणिषु यो ब्रवीति स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति ॥ ५५ ॥

किंतु देव यथापि महामन्त्रिणा एष्ट्रेण संघानमुपन्यस्तं तथापि तेन राजा संग्राति सूत-जयदर्पक्षं मन्त्रव्यक्षम् । तदेवं क्रियताम् । सिंहलद्वीपस्य महाबलो नाम सारस्वे राजास्मन्मित्रं जन्मुद्दीपे कोपं जनयतु । यतः ।

सुगुस्तिमाधाय छुर्संहतेन बलेन वीरो विचरक्षरातिम् ।

संतापयेदेन समं सुतस्त्वसेन संघानमुपैति तथः ॥ ५६ ॥

राजा एवमस्तु हिति निश्चय विचित्रनामा बकः शुणस्त्वेष्वं दत्त्वा रिहलद्वीपं प्रस्थापितः । अथ प्रणिविरागत्योवाच—देव शूयतां तत्रत्यः प्रस्तावः । एवं तत्र एष्ट्रेणोक्तम्—देव यन्मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः स वेति किं संधेयण्युक्तो हिरण्यगमो राजा न वा इति । ततोऽसौ मेघवर्णश्चित्रवर्णेन राजा समाहूय वृष्टः—वायस कीदृशोऽसौ हिरण्यगमः । चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः । वायस उवाच—देव हिरण्यगमो राजा पुष्टिरिसमो महाशयः । चक्रवाकसमो मन्त्री न काव्यवंलोक्यते । राजाह—यथेवं तदा कथमसौ त्वया वचितः । विहस्य मेघवर्णः प्राह—देव

विश्वासप्रतिपक्षानां वश्चने का विद्युग्यता ।

अङ्गमारुह्यं छुत्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ५७ ॥

शृणु देव तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शेन एव जातः । किंतु महाशयोऽसौ राजा । तेन भया विग्रहलब्धः । तथा चोक्तम्—

आत्मौपम्येन यो वेति द्वृज्ञनं सत्यवादिनम् ।

सैं तथा वश्चयते धृतैर्ब्राह्मणशङ्कागतो यथा ॥ ५८ ॥

राजोवाच—कथमेतत् । मेघवर्णः कथयति—

॥ कथा ९ ॥

अस्ति गौतमस्यारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्वाहणः । स च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छांगमुपकीयं स्कन्धे धूत्वा गच्छन्त्वैवयेणवलोकितः । ततस्तेत्वा धूतीं यथेष छागः केनाप्युपयेन लभ्यते तदा मतिप्रकर्णो भवतीति समालोच्य दृश्यतयतले क्रोशान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं प्रतीक्ष्य पथि स्थिताः । ततैकेन धूतेन गच्छन्स ब्राह्मणोऽभिहितः—भो ब्राह्मण किमिति कुक्षरः स्कन्धेनोहते । विषेणोक्तम्—नायं श्वा किंतु यज्ञच्छागः । अथानन्तरव्येनान्वैन धूतेन तथैवोक्तम् । तदाकर्ण्य ब्राह्मणशङ्कागं शूम्हा निधाय शुद्धिर्नीक्ष्य एनः स्कन्धे छृत्वा दोलायमानमतिश्वलितः । यतः ।

यथायथं तु वृत्यतया विनियुक्तम् । उपन्यस्तम्—कर्तव्यत्वेन निर्दिश्म् । कोपं—प्रकृतिक्षोभम् । सुगुस्तिम् शुष्टु रक्षाम् । सुसंहतेन—सुसम्बद्धेन । येन इ०—येन शत्रुः समं आत्मतुल्यं सुतसः भवेत् । महाशयः—महान् आशयः मनः यस्य । महासत्वः । छागः—अजः । मतिप्रकर्णः—मतेः कफटुदेः प्रकर्णः उद्धृष्टं उत्तर्वः प्रसाणं वा । दोलायमानयतिः—

१ शयः सत्यवाक् । २ अनुभूयते । ३ स एव वश्चयते तेन । ४ ग्रान्तरवृक्षः । ब्राह्मणस्य धर्मन्युपविश्य । ५ अनन्तं पुनर्द्विनीयेन क्रोडामात्रावस्थितेन तदेवोक्तम् ।

मतिदर्भोलायते सत्यं सतामपि सलोकिभिः ।
तामिविश्वासितश्वासौ ग्रियते विचकर्णवत् ॥ ५१ ॥

राजाह—कथमेतत् । स कथयति—

॥ कथा १० ॥

अस्ति कर्स्मिविद्वनोदेशे मदोक्तटो नाम सिंहः । तस्य सेवकाद्यतः काको व्याघ्रो जग्नुकञ्च । अथ तैर्महिं सार्थाङ्गः कविद्वृष्टो दृष्टः पृष्ठश्च—कुतो भवानागतः । स चात्मवृत्तान्तमकथयत् । तदस्तैर्नीवा सिंहेऽसौ समर्पितः । तेनाभयवाचं दत्वा चिवैकर्ण इति नाम छत्वा स्थापितः । अथ कदाचित्सिंहस्य शरीरवैकल्याद्भूरिविकारणाचाहारमलभानांस्ते व्याघ्रा बक्ष्युः । ततस्तैरालोचितश्च—चिवर्कणमेव यथा स्वामी व्यापादयति तथालुणीयताम् । किमेनेन कण्टकघुजा । व्याघ्र उवाच स्वामिनाभयवाचं दत्वालुणीतस्तत्कथमेवं संभवति । काको ज्वर्ते—इह समये परिक्षीणः स्वामी पापमापि करिष्यति । यतः ।

त्वजेन्द्रधार्ता महिलौ स्वपुत्रं स्वादेष्वाधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।

बुधुक्षितः किं न करोति पापं क्षणिणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ६० ॥

अन्यच्च । मत्तः प्रमत्तश्वोन्मत्तः श्रान्तैः कुद्वो बुधुक्षितः ।
लब्धो भीरुस्वराणुकः काष्ठकञ्च न धर्मविवद ॥ ६१ ॥

इति संचिन्त्य सर्वे सिंहान्तिकं जग्नुः । सिंहेनोक्तम्—आहारार्थं किंचित्प्राप्तम् । तैरुक्तम्—यत्नादपि न ग्रासं किंचिद् । सिंहेनोक्तम्—कोऽधुना जीवनोपायः । काको वदति—देव स्वाधीनाहारपरित्यागात्पर्वनाशोऽप्यमुपस्थितः । सिंहेनोक्तम्—अत्राहोरः कः स्वाधीनः । काकः कर्णे कथयति—चिवर्कणः इति । सिंहो भूमिं सृष्टूप कर्णैः स्फुशति । अभयवाचं दत्वा धृतेऽप्यमरमाभिः । तत्कथमेवं संभवति । तथा च ।

न भ्रूपर्दानं न लुर्वण्दानं न गोप्रदानं न तथाक्षदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम् ॥ ६२ ॥

अन्यच्च । सर्वकामसस्वृक्ष्य अक्षमेष्यस्य शैक्षलम् ।

तत्कलं लभ्यते सम्यग्नेष्टि शरणागते ॥ ६२ ॥

काको ज्वर्ते—नासौ स्वामिना व्यापादयितव्यः । किंत्वस्माभिरेव तथा कर्तव्यं विथासौ स्वेद्वदानमझीकरोति । सिंहस्तच्छुत्वा नृष्णीं स्थितः । ततोऽसौ लब्धावकाशः क्षुर्टं कृत्वा सर्वानादाय सिंहान्तिकं गतः । अथ काकेनोक्तम्—देव यत्नादप्याहारो न ग्रासः । अनेकोपवाससिक्षः स्वामी । तदिदानीं मदीयमांसस्मृप्तुज्यताम् । यंतः ।

संशयप्रस्तवुद्धिः । वनोद्देशे—वनप्रदेशे । शरीरवैकल्यात्—शरीरस्य दुःस्थित्या । शरीरस्तेशात् । व्यग्राः—व्याकुलाः । बुधुक्षितः क्षुधितः । मत्तः—मद्यादिना विकृतवुद्धिः । उम्भतः—वातादिपीडितः । सर्वकामसमृद्धस्य—सर्वैः कामैः अर्भाषैः समृद्धस्य सुसम्पन्नस्य । आखिलमनोरथपूरकस्य इति यावत् । लब्धावकाशः—सिंहस्य तृष्णीभोवेनेति यावत् ।

१ वर्ण । २ भूतानिद्व० । ३ काकेव्याघ्रगोमाषुभिरा० । ४ लापि तु० । ५ अंतः । ६ न गोप्यक्षाने न महीप्रदानं न वात्वाने न तथाक्षदानम् । ७०पा० ७ व्रस्ते रक्षि० ८० पा० । ८ अस्पात्परं—प्रकृतिः स्वामिना व्यक्ता समृद्धापि न जीवति । अपि धन्वन्तरिवैद्यः किं करोति गतायुषिः ॥ अपि च इत्यधिं ।

स्वामिशूला भवन्नयेव सर्वाः प्रछतयः स्तुलु ।
स्तुलेषु प्रयत्नः सफलो दृगाश् ॥ ६४ ॥

सिंहेनोक्तम्—भद्र वरं प्राणपरित्यागः न उनरीदृशि कर्मणि प्रवृत्तिः । जम्बुके-
नापि तथोक्तम् । ततः सिंहेनोक्तम्—मैवम् । अथ व्याघ्रेणोक्तम्—महेन जीवतु
स्वामी । सिंहेनोक्तम्—न कश्चिद्वेषमुचितम् । अथ चित्रकर्णोऽपि जातविष्यास-
स्तथैवात्मदानमाह । तद्वद्ज्ञेवासौ व्याघ्रेण कुर्क्षिं विदार्य व्यापादितः सर्वं भक्षि-
तश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—मतिर्दोषायते सत्यम् इत्यादि ॥ ततस्तुतीयधर्तवचनं
शुत्वा स्वमतिश्रमं निवित्य छार्णं त्यक्त्वा ब्राह्मणः स्तात्वा यहं यथौ । स छाग-
स्ते धृतीनीत्वा भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—आत्मोपम्येन यो वैति इत्यादि । राजाह-
मेष्वर्णं कर्थं शत्रुपद्ये त्वया चिरकृपितम् । कर्थं वा तेषामनुनयः छ्रातः । मेष्वर्णं
उवाच—इव स्वामिकार्यार्थिना स्वप्रयोजनवशाद्वा किं न क्रियते । पश्य ।

लोको वहति किं राजक्ष मूर्खा दग्धुमिन्धनश् ।

क्षालयन्नपि दृक्षाङ्गिं नदीवेला निष्ठन्ताति ॥ ६५ ॥

तथा चोक्तम्—

स्कन्धेनापि वहेच्छद्रून्कार्यमासाद्य शुद्धिमान् ।

यथा दृक्षेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः ॥ ६६ ॥

राजाह—कथमेतत् । मेष्वर्णः कथयति—

॥ कथा ११ ॥

अतिं जीणोद्याने मन्दविषो नाम सर्पः । सोऽतिजीर्णतयाहारमप्यन्वेषुमक्षमः
सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दुरादेव केनचिन्मण्डूकेन दृष्टः पृष्ठश्च—किमिति
न्वमाहारं नानिष्यति । सर्पोऽवदत्—गच्छ भद्र भम मन्दभाग्यस्य प्रश्नेन किम् ।
ततः संजातकौतुकः स च भेकः सर्वथा कथयताम् इत्याह । सर्पोऽध्याह—भद्र ब्रह्म-
एत्वासितः श्रोविष्यस्य कौण्डिन्यस्य उजो विशतिवर्षदेशीयः सर्वणुणसंपक्षो हुँ-
वन्मशा नृशंसेन दृष्टः । ततः उशीलनामानं तं उत्रं सृतमालोक्य मूर्छितः कौण्डिन्यः
पृष्ठिः गं लुठाठ । अनन्तं ब्रह्माद्रवासितः सर्वे बान्धवास्त्रागत्योपविष्टाः । तथा
चोक्तम्—

आँहवे व्यसने चैव दुर्भिज्ञे राष्ट्रविष्टुवे ।

राजद्वारे इमशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ६७ ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातकोऽवदत्—अरे कौण्डिन्य छूटोऽसि । तेनैव विलपसि। शृणु।

कूटं—कपटम् । स्वामिशूला—स्वामी मूलः प्रधानाश्रयः यासाम् । प्रयत्नः—सिंचनादिन
वर्धनोपायः । कुक्षिम्—उदरम् । दृक्षाङ्गिं दृक्षस्य मूलम् । नदीवेला—नद्याः वेला नीरं ।
जलप्रवाह इत्यर्थः । ‘वेला स्यात्तीरनीयोः ।’ इति विश्वः । ‘नदीवेगः’ इत्यपि पाठः ।
कार्यमासाद्य—कार्यं प्राप्य । कार्यवशादिति यावत् । अतिजीर्णतया—अतिवार्धक्येन ।
विशतिवर्षदेशीयः—विशतिवर्षकत्यः । आहवे युद्धे । स्नातकः—समाप्तवेदव्रतः ब्राह्मणः ।

१ शूले २ वृत्तान्तप्रश्नेन । ३ अव ब्रह्मपुरे । ४ उत्तरे व्यसने युद्धे ३० पा० ।

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।
धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ ६८ ॥
क गतः पुथिवीपालाः संसेन्यवलवाहनाः ।
वियोगसाक्षणी येषां भूमिरखण्ठि तिष्ठति ॥ ६९ ॥

अपरं च । कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।
समागमाः समापगमाः सर्वमृतादिभूयुररम् ॥ ७० ॥
प्रतिक्षणमर्यं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।
आमकुम्भ इवाम्भः रथो विशीर्णः सन्विभाव्यते ॥ ७१ ॥
आसन्नतरतामेति सुखुर्जन्मोर्दिने दिने ।
आवार्तं नीयमानस्य वद्यस्येव पदे पदे ॥ ७२ ॥
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं इव्यस्तच्यः ।
ऐव्यर्थं प्रियसंवासो मुहूरतत्र न परिष्टतः ॥ ७३ ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥ ७४ ॥
यथा हि पथिकः कविच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रन्य च उत्तर्गच्छेतद्वद् भूतसमागमः ॥ ७५ ॥

अन्यद्वा । पञ्चभिन्निभिते देहे पञ्चत्वं च उन्नर्ते ।
स्वां स्वां योनिमलुप्रासे तत्र का परिदेवना ॥ ७६ ॥
यावतः कुरुते जन्मुः संबन्धान्मनसः प्रियाद् ।
तावन्तोऽपि निसन्यन्ते हृदये शोकशङ्कुमः ॥ ७७ ॥
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते येन केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किञ्चुतान्येन केनचित् ॥ ७८ ॥

अपि च । संयोगो हि वियोगस्य संस्कृत्यति संभवम् ।
अनविक्रमणीयस्य जन्म सुत्योरिवागमम् ॥ ७९ ॥
आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।
अपश्यानामिवाक्षानां परिणामोऽतिदारुणः ॥ ८० ॥

अपरं च । ब्रजन्ति न निवर्तन्ते ज्ञोतांसि सरितां यथा ।
आशुरादाय मर्त्यनां तथा रात्र्यहनी सदा ॥ ८१ ॥
मुखस्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।
स वियोगावसानत्वाद्युःसानां धुरि युज्यते ॥ ८२ ॥

क्रोडीकरोतीति—यदा यस्मात् जातं उत्पन्नं नरं अनित्यता नश्वरता धात्रीव उपमातेव प्रथमं
क्रोडीकरोति आत्मसाक्षरोति । पक्षे अद्वैतकरोति । कः क्रमः—कः अवसरः । तस्मिन्व मुहोत्
मोहात्सम्बिन् आसक्तिं न कुर्यात् । समेयाताम्—यदच्छया वाह्यमाने परस्परं संगच्छेयाताम् ।
यावतः—यस्तंत्व्यकान् । अत्यन्तसंवासः सुचिरकालं सहवसति । अस्य समानार्थः श्लोकः
रघुवंशे—स्वशरीरशरीरणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा । इत्याऽ । आपातरमणीयानाम् ।
तत्कालसुरुपाणाम् । रात्र्यहनी—दिनयाभिन्न्यौ । निवर्तते इति शेवः । मुखास्वादपरः—सुखा-
स्वादः सुखोपभोगः परः प्रधानः यस्मिन् । यदा मुखास्वादेन परः श्रेष्ठः । सत्समागमः—
सद्द्विः साक्षुभिः समागमः संगतिः प्रियसमागमो वा । वियोगावसानत्वात्—वियोगे विश्लेषे
अवसानं समाप्तिर्यस्य तथा विघ्नस्तत्त्वात् । वियोगासिद्धनस्य—वियोग एव असिः खड़गस्तेन

अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।
यद्वियोगार्थिण्युनरा मनसो नास्ति भेषजम् ॥ ८३ ॥

मुक्तान्येव कर्मणि राजभिः सगरादिभिः ।
अथ तान्येव कर्मणि से चापि प्रलयं गताः ॥ ८४ ॥

संचिन्त्य संचिन्त्य तस्याग्रदण्डं श्रुत्य महूष्यस्य विचक्षणस्य ।
वर्षम्बुसिक्ता इव चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवान्ति ॥ ८५ ॥

यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति गर्भे निवासं नरवीर लोकः ।
ततः प्रभूत्यस्वलितप्रयाणः स प्रत्यहं सृत्युसमीपमेति ॥ ८६ ॥

अतः संसारं विचारयतां शोकोऽयमज्ञानस्तैव प्रपञ्चः । पश्य ।
अज्ञानं कारणं न स्याद्वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्यु वर्षतामपयाति किम् ॥ ८७ ॥

तेऽप्यद्रात्मानमलुसंधेहि । शोकचर्चां परिहर । यतः ।

अकाण्डपाततजातानामाद्विणां भर्तुर्भेदिनाम् ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तेव महोर्धंधी ॥ ८८ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौणिण्डन्य उत्थायाव्रवीत-सदलभिदार्ना गृहनरक-
वासेन । वनमेव गच्छामि । कपिलः उनराह—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियानश्चहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८९ ॥

यतः । दुःखितोऽपि चरेद्धर्मे यत्र कुञ्चाश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ९० ॥

उक्तं च । वृत्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।

वाक्सत्यवचनार्थां च दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ९१ ॥

लक्ष्य विदारितस्य ॥ सगरः-सूर्यवंशीयः कथित्वृपः । उग्रदण्डम्-उग्रः दण्डः यस्य ।
विचक्षणस्य प्रकृष्टज्ञानवतोपि मनुष्यस्य प्रयत्नः । अस्वलितप्रयाणः-अस्वलितं संतं
प्रयाणं मृत्युमार्गाक्लमणं यस्य । अज्ञानमिति-यदि शोकस्य अज्ञानं मोहः कारणं न स्यात्
वियोग इष्टनाश एव कारणं स्यात्तर्हि दिनेषु गच्छत्यु शोकः वर्धतां वृद्धिं गच्छतु ।
वियोगकालदृद्या इति यावत् । किंतु स तथा न वर्धते अपयाति अपक्षीयते ।
तस्मादज्ञानमेव शोककारणमिति भावः । आत्मानमनुसंधेहि-आत्मतत्त्वं विचारय ।
अकाण्डपाततजातानाम्-अकाण्डे अकाले यः पातः । अतर्कितोपस्थितिरिति यावत् । तेन
जातानां उत्पन्नानाम् । आद्रीणाम्-प्रत्यप्राणाम् । प्रबुद्ध इव—जाततस्वावोधे इव ।
रागिणाम्-विषयोपभोगेच्छा चेत् इत्यर्थः । अकुत्सिते साधुभिरनिन्दिते श्लाघ्ये ।
यः प्रवर्तते तस्य निवृत्तरागस्य इति योजना । लिङ्गम्-दण्डादिलिङ्गाधारणमात्रम् । अयं श्लोको
मनुस्तोरुद्धुतः । तत्र ‘दुःखित’ इत्यस्य स्थाने ‘दूषितः’ इति पाठः । अ० ६. श्लो० ६६.

तथा हि । आत्मा नवी संयमण्यसीर्था सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ।
तशाभिषेकं कुरु पाण्डुचुब न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ १२ ॥

विशेषतश्च । जन्मसृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपषुतम् ।
संसारमिममत्यन्तमसारं त्यजतः सुसद्य ॥ १३ ॥

यतः । दुःखमेवास्ति न मुखं यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।
दुःखार्तस्य प्रतीकारे छुससंज्ञा विधीयते ॥ १४ ॥

कौण्डिन्यो ज्ञूते—एवमेव । ततोऽहं तेन शोकाङ्गुलेन ब्राह्मणेन शासः यद्यारभ्य
मण्डूकानां वाहनं भविष्यति इति । कपिलो ज्ञूते—संप्रत्युपदेशासहिष्णुर्भवान् ।
शोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु ।

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्यनुं न शक्यते ।
स सद्ग्निः सह कर्तव्यः सत्ता सङ्गे हि भेषजश्च ॥ १५ ॥

अन्यत्र । कामः सर्वात्मना हेयः स चेद्वाहुं न शक्यते ।
सुषुक्षां प्रति कर्तव्यः सैव तस्य हि भेषजश्च ॥ १६ ॥

एतद्वित्त्वा स कौण्डिन्यः कपिलोपदेशासृतप्रशान्तशोकानलो यथाविधि दण्ड-
ग्रहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणापान्मण्डूकान्वोद्धुमत्र तिष्ठामि । अनन्तरं तेन
मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जालपादनामः अत्र तत्कथितम् । ततोऽसाधागत्य
मण्डूकनाथस्तस्य सर्वस्य पृष्ठमारुद्धवान् । स च सर्पतं पृष्ठे ज्ञूता चित्रपदक्रमं
वश्राम । परेणुश्चलित्तुमसमर्थं ते मण्डूकनाथोऽवदत्—किमद्य भवान्मन्दगतिः ।
सर्पो ज्ञूते—देव आद्वारविरहादसमर्थोर्मिम । मण्डूकनाथोऽवदत्—अरमदाज्ञया
मण्डूकान्मक्षय । ततः युहीतोऽयं महाप्रसादः इत्युक्त्वा फलशो मण्डूकान्सादित-
वान् । अथो निर्मण्डूकं सरो विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन खादितः । अतोऽहं
ब्रह्मामि—स्कन्धेनापि वहेच्छबून् इत्यादि ॥ ॥ देव यात्विदानीं उरावृत्ताख्यान-
कथनम् । सर्वथा सर्वेयोऽयं हिरण्यगर्भो राजा संधीयताभिति भे मतिः । राजो-
वाच—कोऽयं भवतो विचारः । यतो जितस्तावद्यःस्माभिस्ततो यद्यस्मत्सेवया
वसति तदास्ताश् । नो चेद्विशुद्धाताश् ।

अत्रान्तरे जन्म्बुद्धीपादागत्य हु केनोक्तम्—देव तिंहलद्वीपस्य सारसो राजा संप्रति
जन्म्बुद्धीपामाक्रम्यावतिष्ठते । राजा संसंब्रमं ज्ञूते—किम् । हुकः पूर्वोक्तं कथयति ।
गृध्रः स्वगतस्तुवाच—साधु रे चक्रवाच मन्त्रिन्द्र सर्वज्ञं साधु साधु । राजा सकोप-
माह—आस्तां तावदयम् । गत्वा तमेव समृलमुन्मूलयामि । दूरदर्शी विहस्याह—

संयमपुष्पतीयां—संशमः इन्द्रियनिग्रहः एव पुर्णं पवित्रं तीर्थं जलावतारः यस्याः ।
तत्र तस्यां नद्यम् । आत्मतत्त्वे इत्यर्थः । आभिषेकं—स्नानम् । मः भा० द० प० अ०
४०, २१. उपद्वृतम्—उपद्वृतम् । ग्रस्तमिति यावत् । उपदेशासहिष्णुः—उपदंशः
हितवाक्यं प्रत्रोधो वा तं न सोऽुं शीलमस्य । कपिलोपदेशामृत०—कपिलस्य उपदेश
एव अमृतं तेन प्रशान्तः शोकानलः शोकामिः यस्य । दण्डं गृहीतवान्—भैश्यवृत्ति
स्वीचकार । वित्रपदकम्—वित्रः पदकमः यस्मिन्कर्मणि तथा तथा । परस्य

न शरन्मेघवत्कार्ये वृथैष घनगर्जितम् ।
परर्यार्थमनर्थे वा प्रकाशयति नो महात् ॥ १७ ॥

अपरं च । एकदा न विष्टुलीयाद्बून्नाजाभिधातिनः ।
सदर्पोऽनुरुगः कोटीर्वहुभिन्नश्यते ध्रुवम् ॥ १८ ॥

देव किमित विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्त्वश्वात्मकोपोऽनेन कर्तव्यः ।
अपरं च ।

योऽर्थतः वमविज्ञाय क्रोधस्वैव वशं गतः ॥
स तथा तव्यते मृदो ब्राह्मणो नकुलायथा ॥ १९ ॥

राजाह—कथमेतद् । दूरदर्शी कथयति—

॥ कथा १२ ॥

अस्युजयिन्यां भाधवो नाम विषः । तस्य ब्राह्मणी प्रसूता । सा बालापत्र्य
रक्षार्थे ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नातुं गता । अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्चाद्यं दातुमा-
ह्वानमागतम् । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः सहजदारिद्रादचिन्तयत्—यदि सत्वरं न गच्छामि
तदा तत्रान्यः कथिद्वाद्यं ग्रहीयति । यतः ।

आद्वानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १०० ॥

किंतु बालकस्यात्र रक्षको नातित । तत्किं करोमि । यातु । चिरकालपालितमिमं
नकुलं पुत्रनिर्विशेषं बालकश्चार्थे व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन
नकुलेन बालकसमीपमागच्छन्कण्ठातपौ द्विष्टा व्यापादितः सणिष्टिश्च । ततोऽतौ
नकुलो ब्राह्मणमा गन्तव्यवलोक्य रक्षिलिमुखपादः स्त्वरसुपगम्य तच्चरणयोर्ल-
लोठ । ततः स विप्रत्ययाविधे तं द्विष्टा बालकोनेन सादित इत्यवधार्य नकुलं व्या-
पादितवान् । अनन्तरं यावदुपस्थित्यन्यं पदयति ब्राह्मणरतावद्वालकः सुरथः सर्पश्च
व्यापादितस्तिष्ठति । ततस्तुपकारकं नकुलं निरीक्ष्य भावितचेताः स परं विषादम-
गमत् । अतोऽहं ब्रह्मीमि—योर्थतत्वमविज्ञाय हन्यादि ॥

अपरं च । कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।
षड्गंगाद्वृत्तजेदेनमस्तिश्चयन्ते सुर्सी नरः ॥ १०१ ॥

राजाह—मन्त्रिन् एष ते निश्चयः । मन्त्री द्वूते—एषमेव । यतः ।

स्मृतिश्च परमार्थेषु वितर्कोऽज्ञाननिश्चयः ।

दृढता मन्त्रयुसिश्च मन्त्रिनः परमा युणाः ॥ १०२ ॥

तथा च । सहसा विधीत न क्षियामविदेकः परमापदां पदम् ।
दृणते हि विमृश्यकारिणी युणलुक्थाः स्वयमेव संपदः ॥ १०३ ॥

इ०—महान् महामतिः पण्डित इत्यर्थः । अर्थे अनर्थे च इष्टानिष्टं परस्य न प्रकाशयति ।
अन्यस्मै न कथयति । यद्वा चिर्कार्षितं परस्य अर्थे अनर्थे वा न प्रकाशयति । सर्वे
सुगुसं करोतीति भावः । अभिवातिनः—अभियोक्तृन् । पार्वणश्चाद्यम्—पर्वणि कृतं
श्राद्यम् । भावितचेता—भावार्शहृदयः । परमार्थेषु—गुरुक्षार्थेषु । वितर्कः—क्षम्यम् ।
ज्ञाननिश्चयः—ज्ञानेन अनुष्टुपस्य सम्यक्पर्यालोचनेन निश्चयः परिच्छेदः ।

तदेव यशीद्विनीमस्मद्वचनं क्रियते तदा संधाय गम्यताम् । यतः ।

यथा पुण्याश्रवत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।

संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साक्षि व्यवस्थिता ॥ १०४ ॥

राजाह—कथमेवं संभवति । मन्त्री ब्रूते—देव सत्वरं भविष्यति । यतः ।

अजः चुस्तरमाराघ्यः चुस्तरमाराघ्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवद्विर्विदर्घं ब्रह्मापि नरं न रक्षयति ॥ १०५ ॥

विशेषतश्चार्यं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मन्त्री च । ज्ञातमेतन्मया पूर्वं भेदवर्णवचनात्मकार्यसंदर्शनात् । यतः ।

कर्मानुभेयाः सर्वत्र परोक्षगृहणवृत्तयः ।

तस्मात्परोक्षवृत्तिनां फलैः कर्मानुभाव्यते ॥ १०६ ॥

राजाह—अलष्टत्तरोत्तरेण । यथा भिषेतमनुष्ठीयताम् । एतन्मन्त्रयित्वा यृधो महामन्त्री तत्र यथाह कर्तव्यम् हृत्युक्त्वा हुर्गाभ्यन्तरं चलितः । ततः प्रणिधिकेनागत्य राजो हिरण्यगर्भस्य निवेदितम्—देव सांधं कर्तुं महामन्त्री यृधोऽस्मत्समीपमागच्छति । राजहंसो ब्रूते—मन्त्रिच उनः संबन्धिना केनचिद्वागगन्तव्यम् । सर्वज्ञो विहस्याह—देव न शङ्खापदमेतत् । यतोऽसो महाशयो दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं मन्दमतीनाम् । कदाचिच्छङ्कैव न क्रियते । कदाचित्सर्वत्र शंका । तथा हि ।

त्तरसि बहुशस्ताराच्छाये क्षणात्परिविच्छितः ।

कुमुदविटपानवेषी हंसो निशास्त्रविचक्षणः ।

न दशति उनस्त्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं

कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते ॥ १०७ ॥

दुर्जनद्विषितमनसः उजनेष्वपि नात्ति विश्वासः ।

बालः पायसदग्धो दध्यापि फूलत्य भक्षयति ॥ १०८ ॥

तदेव यथाशाकि तत्प्रजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुसज्जीक्रियताम् । तथानुष्ठिते सति स यृधो मन्त्री दुर्ग्रहाराच्चक्रवाकेणोपगम्य सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दनासन उपविष्टः । चक्रवाक उवाच—युज्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् । राजहंसो ब्रूते—एवमेव । दूरदर्शी कथयति—एतमेवतत् । किंत्विदानीं बहुप्रपञ्चवचनं निष्प्रयोजनम् । यतः ।

आविचरेण । ब्रुणते अभिलष्यन्ति । गुणलुभ्या—नयगुणलोल्पाः । संख्यामात्रं—चत्वार इति गणनामात्रम् । व्यवस्थिता—प्रतिष्ठिता । आराध्यः—सेव्यः । सन्तोषः इति यावत् । ज्ञानलवद्विर्विदर्घं—ज्ञानलवेन अल्पज्ञानेन द्विर्विदर्घं ब्रूथा गर्वितम् । सम्बन्धिना—सम्बन्धः । उद्देशः अस्यास्तोत्राति । विपक्षकार्यानुरोधिना । ताराच्छाया—ताराणां नक्षत्राणां छाया प्रतिविम्बम् । छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः । इत्यमरः । सरसि कुमुदविटपानवेषी श्वेतपद्मशास्त्रवेषणपरः निशासु अविचक्षणः विवेकुमक्षमः अत एव बहुशः ताराप्रतिविम्बदर्शनात् कुमुदविटपद्मान्त्या परिविच्छितः हंसः दिवापि सितोत्पलं न दशति इति योजना । कुहकचकितः—विप्रलम्भाकुलः । फूलत्य—फुकारणे शीतलं कृत्वा इत्यर्थः ।

१ शृद्धघटवस्तुत्वमेद्यः—इत्याधिकं क्वचित् । मिं० श्लो० ९३ । २ दुर्जनद्विषितमनसां पुंसां मुनजेनपि नात्ति विश्वासः । पाणीं पायसदग्धे तकं फूलत्य पामरः पिवनि ॥ इ० पा० ॥

लुभ्यमर्थेन यहीयांत्सब्दमञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खे छन्दालुरोधेन याधातथेन पण्डितम् ॥ १०९ ॥

अन्यथ । सद्ग्रावेन हरेन्मित्रं संब्रेमेण तु बान्धवान् ।
श्रीभूत्यौ दानमानाभ्यां दक्षिणेनेतराञ्जनान् ॥ ११० ॥

तदिदानीं संधाय प्रस्थाप्यतामयं महाप्रतापश्चिव्रपर्णो राजा । चक्रवाको झूते—यथा
संधानं कार्यं तदप्युच्यताम् । राजहंसो झूते—कति प्रकाराः संधीनां संभवन्ति ।
गृग्रो झूते—कथयामि । श्रूयताम् ।

बलीयसामिषुकस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।
आपक्षः संधिमन्विच्छ्लकुर्वाणः कालयापनम् ॥ १११ ॥

कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।
उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः उक्तान्तरः ॥ ११२ ॥

अवृष्टनर आदिष्ट आत्मैदिष्ट उपग्रहः ।
परिक्रयस्तथोच्छक्षस्तथा च परमूषणः ॥ ११३ ॥

स्कन्धोपनेयः संधिश्च षोडशैते प्रकीर्तिताः ।
इति षोडशकं प्राहुः संधि संधिविचक्षणाः ॥ ११४ ॥

कपालसंधिविज्ञेयः केवलं समसंधितः ।
संप्रदानाद्वितीय उपहारः स उच्यते ॥ ११५ ॥

संतानसंधिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
सम्भिस्तुं संगतः संधिमन्वीपूर्वे उदाहृतः ॥ ११६ ॥

यावदायुः प्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।
संपत्तौ वा विषत्तौ वा कारणैर्यो न भियते ॥ ११७ ॥

संगतः संधिरवौयं प्रलक्षत्वात्पुर्वणवत् ।
तर्थान्यैः संधिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ११८ ॥

आत्मकार्यस्य सिद्धिं हु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ ११९ ॥

मयास्योपकृतं पूर्वमयं प्रतिकरिष्यति ।
इति यः क्रियेत संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ १२० ॥

उपकारं करोन्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
अयं चापि प्रतीकारो रामसुश्रीवयोरिव ॥ १२१ ॥

एकार्थां सम्यग्युद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छतः ।
छसंहितप्रमणिस्तु स च संयोग उच्यते ॥ १२२ ॥

स्तव्य—कठोरं उद्धतं वा । हरेत्—आत्मवदं नयेत् । संब्रेमणादरदर्शनेन । आपक्षः—
विपद्मस्तः नान्यप्रतिक्रियश्च न संधानादन्या प्रतिक्रिया यस्य । कपालादयः स-
न्धीनां संज्ञाः । समसंधितः—समयोः तुयवलयोः सन्धितः सन्धानात् । यद्वा समैः
उभयत्र समानैः समयैः सन्धितः । प्रकृष्टत्वात्—सर्वोत्तमत्वात् । उपन्यासकुशलैः—
नयप्रस्तावनिपूणैः । एकार्थाम्—एकः अर्थः प्रयोजनं यस्याम् । गच्छतः—सन्धिः

१ कुद्धम् इ० पा० । २ छन्दालुवृत्तेन इ० पा० । ३ आत्मामिषः । ४ संगतसंधिस्तु इ०
पा० । ५ रेवेह । ६ अपरैः । ७ भव्यमेकार्थसिं, भव्यात्म० इ० पा० । ८ प्रयाणः ।

आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
 यस्मिन्यणस्तु क्रियते स संषिः पुरुषान्तरः ॥ १२३ ॥
 त्वयैकेन मदीयोऽर्थः संप्रसाध्यस्त्वसाविति ।
 यत्र शङ्कः पर्णं कुर्यात्सोऽदृष्टुरुपः स्वृतः ॥ १२४ ॥
 यत्रभूम्येकदेशेन पणेन रिउर्जितः ।
 संन्धीयते संधिविद्धिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥ १२५ ॥
 स्वसैन्येन तु संधानमाल्मादिष्ट उदाहृतः ।
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानसुपश्चः ॥ १२६ ॥
 कोशांशोनार्थकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः ।
 शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रिय उदाहृतः ॥ १२७ ॥
 भुवां सारवतीनां तु दानादृच्छक उच्यते ।
 भूम्यैथ्यफलदानेन सर्वेण परस्मृणः ॥ १२८ ॥
 परिच्छिक्षं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।
 स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सर्विं य संधिविचक्षणाः ॥ १२९ ॥
 परस्परोपकारत्तु भैवः संबन्धकारत्यथा ।
 उपहारश्च विज्ञेयाश्वत्वारश्चैव संधयः ॥ १३० ॥
 एक एवोपहारात् तु सवित्र मतो मम ।
 उपहारविभेदास्तु सर्वे भैविवर्जिताः ॥ १३१ ॥
 अभियोक्ता बलीयाश्वत्वादलवृद्धा न निर्वतते ।
 उपहारादृते तस्मात्संधिरस्यो न विच्यते ॥ १३२ ॥
 वक्षवाको ब्रूते—शृणु तावत् ।
 अर्य निजः परो वैति गणना लघुचेतसाम् ।
 उदारचरितानां तु वसुधैव कुदुम्यकम् ॥ १३३ ॥
 अपरं च । मातवत्वरदारेणु परद्रव्येणु लोकवत् ।
 आत्मवत्सवृत्तेषु यः पदश्चिति स परिष्ठृतः ॥ १३४ ॥
 राजाह—भवन्तो महान्तः परिष्ठृताश्च । तदत्रास्माकं यथाकार्यसुपदिष्यताम् ।
 मन्त्री दूते—आः किमेवसुच्यते ।
 आधिक्याधिपरीतापादाद्य श्वो वा विनाशिने ।
 को हि नाम शरीराय धर्मोपतं समाचरेत् ॥ १३५ ॥
 जलान्तश्वन्तच्चपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्पाणमाचरेत् ॥ १३६ ॥

इति शेषः । पणः—समयः । भूम्यैस्तेशेन—राज्यस्यैकमाग्हरणन । शिष्टस्य—अवशिष्टस्य । सर्वेनाशो समुपत्रे अर्धं त्यजति पणितः इति न्यायेन । यद्या शिष्टस्य असात्यादेः । भूम्युत्पलः नेन—भूम्युत्पं भूम्या उत्पत्रं फले सत्यादिकं तत्य दानेन । परिच्छिन्नम्—मितम् । प्रतिस्कंधेन—प्रतिवाहकस्य स्कन्धेन । स्कन्धोपनेयम्—स्कन्धेन उपनेयं वस्तु यस्मिन् । शरीराय—शरीरार्थम् । धर्मोपेतम्—धर्मःपेतं

---

१ वर्जितः । २ आत्मामिष । ३ केनाङ्गानापि कृप्येन सर्वकृप्येन वा पुनः । शिष्टस्य ह० पा० । ४ सर्वभूम्युत्पितफलदानेन पर० । ५ उपहारस्य भेदास्तु ।

मुग्नमृष्णासम्भ धीक्षय संसारं क्षणमङ्गुरम् ।

सज्जनैः संगर्त्त कुर्याद्दर्मार्थं च हृत्वाय च ॥ १३७ ॥

तन्मम संमतेन तदेव क्रियताम् । यतः ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च हुलया धृतम् ॥

अश्वमेधसहस्राद्विस्त्रियते ॥ १३८ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरः सरो द्वयोरत्यनयोर्भूपालयोः काञ्चनाभिधानसंधि-
र्विधीयताम् । सर्वज्ञो ज्ञाते—एवमस्तु । ततो राजांसेन राजा वस्त्रालंकारोपहारेः स
मन्दी दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमनाश्वकवकं युद्धीत्वा राजो मथरस्य संनिधानं गतः ।
तत्र चित्रवर्णेन राजा सर्वज्ञो युद्धचन्नाद्वृहमानद्वन्नपुरः सरं संभापितसत्तथाविधं
संधिं स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितः । दूरदर्शी बृते—देव सिद्धं नः समीहि-
तम् । इदानीं स्वस्थानमेव विन्द्याचलं व्यावृत्य प्रतिगम्यताम् । अथ सर्वे स्वस्थानं
प्राप्य मनोभिलिपिं फलं प्राप्नुविजिति ।

विष्णुशर्मणोक्तम्—अपरं किं कथयामि । कथयताम् । राजपुत्रा ऊचुः—तव
प्रसादाद्वाज्यव्यवहाराहं ज्ञातम् । ततः सुखिनो भूता वयम् । विष्णुशर्मणोच—
यद्यप्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु—

संधिः सर्वमहीमुजां विजयिनामस्तु प्रमःदः सदा

सन्तः सन्तु निरापदः भुक्तिनां कीर्तिश्विरं वर्धताम् ।

नीतिर्वारंविलासिनीव सततं वक्षः ॥ यते संस्थिता

वक्कं चुम्बतु मन्त्रिणामहरहर्भूयान्महातुसवः ॥ १३९ ॥

अन्यश्चास्तु ।

प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्वन्नमौलिः स याव-

यावलुक्ष्मीर्षरोर्जलद इव तदिन्मानसे विष्णुरन्ती ।

यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमां यस्य सूर्यः रुद्धिष्ठ-

स्तावज्ञारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोऽयं कथानाम् ॥ १४० ॥

अपरं च । श्रीमान्धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्माणहलिको रिष्ट् ।

येनायं संग्रहो यन्नाद्वेषयित्वा प्रचारितः ॥ १४१ ॥

यथा तथा । तुल्या धृतम्—तुल्या धृतं सत्, तुलितं चेत् । सत्याभिधानदिव्य०—सत्याभिधानं
सत्यवचनं एव दिव्यं पुरः सरं यस्मिन् । केवलसत्यनिष्ठे नान्यदिव्यांपेक्षीत्यर्थः । व्यावृत्य-
परावृत्य । गज्यव्यवहाराक्षम्—राज्यस्य व्यवहाराणां अद्वानि । जातौ एकवचनम् ।
अखिलं राजतन्त्रमिति यावत् । अहरहः—प्रतिदिनं, नित्यम् । प्रालेयाद्रेः सुतायाः—
हिमाचलकन्यायाः पार्वत्याः । स्वर्णाचलः—मेरुः । दवदहनसमः तस्य अतिमासुरत्वात् ।
स्फुलिङ्गः—अभिकणः । यस्य पुरः सूर्योपि तुच्छ इत्यर्थः । तावत्—आकृत्यमिति यावत् ।
धवलचन्द्रः—कथित्रृपः प्रन्यकृतः पुरस्कर्ता ॥

कालेवंशसमुत्पज्जेन रामचंद्रसुनुना मोरेश्वरेण कृता मर्म-

प्रकाशिका नाम हितोपदेशव्याख्या स्माप्ता ।

गुरुं भूयादध्यापकानामध्येनृणां च ।

१ सशिद्वितीयो राजहंसफटकं । २ मनोभिलिपिं सुखमधुभमीति ।